

Obsah

Úvod

A. Část první (L. Zapletal, G. Gabrhelová)

1. Co to je filozofie výchovy
2. Zdroje filozofie výchovy
3. Vztah filozofie a edukace
4. Reflexe a filozofická východiska problematiky výchovy a vzdělávání v současnosti
5. Archetypy výchovy
6. Tři paradigmata
7. Evropan – bytost univerzální a individualistická
8. Význam filozofie výchovy
9. Místo závěru – myslíme a vychováváme filozoficky
10. Příloha? Stručný přehled významných představitelů myšlení

B. Část druhá (autorem esejí je Michael Macrone, autory slovníkových doplňků a slovníku jsou L. Zapletal a Gabriela Gabrhelová)

Poznámky k filozofii
Slovník

Základní a doporučená literatura

Úvod

Dostává se Vám do rukou studijní materiál o dvou hlavních částech.

- A. První část je koncipována tak, abyste se nejdříve seznámili s definicí, předmětem a vědními obory, kterých se filozofie výchovy dotýká. Následují kapitoly, věnující se otázkám širšího rámce edukace a vývoji filozofického myšlení ve vztahu k výchově. Autory jsou Ladislav Zapletal a Gabriela Gabrhelová.

- B. Druhá část představuje netradiční vstup do filozofie, který vám chce pootevřít dveře k nahlédnutí do sálu, v němž se skrývají šperky filozofie, chce vás vtáhnout do nekonečné říše filozofického myšlení s nadějí, že přece jen na malý okamžik zastavíte horečný běh životem a pokusíte se dát do souvislostí jevy a procesy života svého a okolního. Michael Macrone je autorem jednotlivých esejí, autorem doplňků slovníkového charakteru a slovníčku základních filozofických pojmů je Ladislav Zapletal a Gabriela Gabrhelová.

1 Co to je Filozofie výchovy

S čím nás kapitola seznámí:

Kapitola se zaměřuje na vysvětlení a určení předmětu filozofie výchovy, na pojetí výchovy a vysvětlení vztahu mezi výchovou a společností.

Cílem kapitoly je:

- definovat základní pojmy filozofie výchovy,
- porozumět předmětu filozofie výchovy,
- popsat význam základních termínů filozofie výchovy,
- vyjmenovat jednotlivá pojetí výchovy,
- určit vztah výchovy a společnosti.

1.1 Definování filozofie výchovy

Začneme s **definováním filozofie výchovy**.

a) Podle Průchy, Mareše, Walterové (2009) se jedná o filozofickou disciplínu zabývající se podstatou procesu a cíli výchovy, která se rozvíjí ve třech směrech:

- Komplexní nazírání na výchovu.
- Metodologické otázky zkoumání výchovy.
- Etické otázky výchovy.

b) Encyclopedia of education (2002) definuje filozofii výchovy jako mezioborovou vědu zabývající se cílem, smyslem a procesem výchovy..

c) souhrn nejvšeobecnějších názorů na podstatu, povahu, obsah, cesty i cíle výchovy – zabývá se

1. filozofií procesu výchovy
2. filozofií pedagogiky jako vědecké teorie
3. obsahuje poznatky z filozofie, pedagogiky, antropologie a sociologie

V čem spočívá předmět filozofie výchovy?

je to proces hledání teoretických východisek výchovy a její podstaty v tradici dějin evropského myšlení a také reflexe fenoménu výchovy a místa člověka v něm, v historickém a aktuálním kontextu.

Mohli bychom ve zkratce konstatovat: **filosofie výchovy značí schopnost myslet ve všech souvislostech obklopujících lidského jedince v procesu jeho výchovy.** Cílem tohoto textu je ukázat budoucímu pedagogovi, že i v dnešní době má hluboký smysl myslet, přemýšlet a klást si neustále staronové otázky spojené jak s obecně lidskými, tak profesními tématy.

Předkládaná studijní opora neobsahuje zdaleka celou problematiku filozofie výchovy, což vyžaduje hledat i jiné zdroje, porovnávat získané poznatky, neupínat se na jeden názor, promýšlet souvislosti, prostě filozofovat, třeba tak, že se budeme tázat po určení filozofie výchovy, její povaze a smyslu

Položme si první otázku: proč se zabývat filozofií výchovy? Jaké jsou možné odpovědi? Tak například:

- Filozofie výchovy je zdrojem nových teoretických informací
- Doplňuje odborné vzdělání
- Umožňuje vytvářet si celistvější obraz o světě výchovy.

Pokud však budeme přemýšlet v těchto dimenzích, pak chápeme filozofii výchovy jako součást disciplín rozšiřujících teoretické vědění o výchově a vzdělávání. Ovšem v takovém případě vnímáme filozofii výchovy jen v dimenzi klasického předmětu. Zůstáváme pak ve vleku zažitého klíše, že vyučovat, a to i na profesionální úrovni, lze bez jakéhokoli obcování s filozofií..

Zde je však nutné vznést zásadní polemickou poznámku:

1. Filozofie rozhodně není pouhým systémem poznatků – jspíše pohybem myšlení
2. A navíc – zkušenost bývá často slepá v tom, že vede člověka k hotovým a neotřesitelným názorům a postupům

Opodstatněnost, význam a výjimečnost filozofie výchovy se nám vyjeví tehdy, když začneme o *fenoménech výchovy myslet filosoficky*. To znamená, že půjdeme vstříc **proměně myšlení** a budeme hledat nové přístupy k záležitostem, které se nám dříve jevily jako konstantní a hotové nebo naopak

nepodstatné. Proto si musíme vytyčit **základní tezi: zkušenost myšlení je především zkušeností tázání na to, co je vskutku podstatné.** Ponechejme na jiných disciplínách hledání ideálních způsobů vychovávání, filozofie výchovy má jiný smysl – naučit se myslet výchovu a vzdělání v hloubce tázání, jež zvláštním způsobem prohlubuje vztah k výchově. **Filozofie výchovy se chceme uchopit proto, abychom lépe porozuměli hloubce výchovné dimenze, a především abychom si zjednávali svobodný postoj k výchově.**

Je třeba si uvědomit, že klíčovou otázkou je možnost svobodného postoje k výchově, neboť až ze zkušenosti svobody se rodí svobodná rozhodnutí a svobodné činy.

Jak dobře víme, zdrojem svobody je ve filosofii tradičně trnitá a namáhavá cesta *sebepoznání*, respektive *sebepoznávání*, *nicméně* pokud chceme *vychovávat* a *vzdělávat*, *doopravdy*, pak se bez tohoto úsilí neobejdeme.

Ze sebepoznání a vlastní zkušenosti svobody pak vyrůstá síla filozofie výchovy podněcovat tázavé myšlení v oblasti výchovy a vzdělání. Filozofie výchovy pak může člověku pomáhat s obranou vůči mnoha zdánlivě neotřesitelným diktátům, byť spolehlivě odůvodňovaným politickými, vědeckými, náboženskými či jinými autoritami.

Filozofií výchovy se můžeme zabývat proto, abychom se učili být více bedlivými k tomu, jaký člověk je, jak pečuje o své „nyní“, jak sám sobě ve světě rozumí a nerozumí, jak rozumí a nerozumí jsoucím.

Filozofie výchovy může těm, kteří se učí přijímat odpovědnost za výchovu a svět, pomoci zaujímat vztah k našemu společnému času a tento čas naplňovat. Avšak nikoli naplňovat jej podle často nesourodých či krátkozrakých požadavků toho, co se aktuálně domáhá vlády nad výchovou a vzděláním (nad člověkem), ale dle vlastního svědomí, jež se probouzí v opravdovosti tázání po tom, co je tázání hodno. Je pravděpodobné, že bez takového tázání, jež je dle Heideggera *zbožností myšlení*, nenalezneme úctu ani k světu, k druhým či k sobě samým.

Filozofii výchovy se můžeme věnovat proto, že směřuje k filosofickému vychovávání.

Existují tři směry, o kterých filozofie výchovy uvažuje:

a) ***komplexní dívání na svět výchovy***, které sebou přináší koncepcce člověka, jeho vychovatelnosti, rozvoje a životního smyslu. Jestli je člověk jako takový vychovatelný? - ano, ale aby byly přiměřené podmínky, formy, metody a prostředky výchovy, které respektují v první řadě osobnost vychovávaného - je nevyhnutné zdůrazňovat samostatnost, zodpovědnost každého

b) ***metodologické otázky zkoumání výchovných jevů***

- možností a mezi lidského poznání, jeho odevzdávání a sjednocování vědomostí

- uvažovat nad tím, že vzdělání a vzdělávání jsou základním východiskem výchovy
- výchova je utváření vztahu určitým skutečností objektivní reality

c) **etické otázky výchovy**

stanoviska k lidskému životu a světu, i ke světu hodnot, které určují normativní strukturu potřebnou pro chápání cílů a povahy výchovy (význam a smysl života každého jednotlivce, nevyhnutelnost spolupráce mezi lidmi bez rozdílu rasy, pohlaví atd...)

1.2 Vymezení tří základních pojmů

a) Základním pojmem je pro nás slovo filozofie – filosofie. Slovo je řeckého původu a jedná se o složeninu ze dvou slov - **filia** – **sofia**, kde *filia* je láska, *sofia* je moudrost, tedy: láska k moudrosti – milovat moudrost. Podle Aristotela je to teoretická věda o prvních důvodech a příčinách. Filozofie představuje nauku hledající odpovědi na nejzákladnější otázky světa, poznání, společnosti a jedince. V průběhu dějin se její obsah, náplň a členění mění, zaměření na základní, podstatné, na syntézu vědění je jí však v celém vývoji společné.

Filosofie je současně vnímána jako **metavěda** (nadvěda) v celém systému věd.

b) Dalším významným pojmem, a opět pocházející z řečtiny, je **agogika**, což znamená obecnou teorii výchovy, vztahující ke všem subjektům. **Agogika** (z řeckého agogé - vedení, výchova, disciplína a způsob života) je všeobecná teorie výchovy; jejím předmětem je výchova v její podstatě, všeobecně platné zásady v celoživotním pojetí. Zahrnuje tudíž pedagogiku, andragogiku a gerontagogiku. Vychází z řeckého agogé - vedení, výchova. Existuje jako obecná věda, která vytyčuje cíle, smysl a podstatu výchovy, i jako věda aplikovaná, zabývající se zcela konkrétními prostředky a cíli ve výchovné praxi.

Pojem agogika se začal v posledních letech rozšiřovat a nahrazovat tak zažitý termín pedagogika.

Agogika je obecný pojem pro výchovu, kdežto další pojmy včetně pedagogiky, jsou složeniny, které upřesňují na koho je výchova zaměřena.

Pedagogika – složenina slov *agogika* a *paidagogos* – ten, kdo vodí děti, které je odvozeno od *paidós* – dítě. Pedagogika je tak definovaná jako teorie výchovy, teorie výchovy dětí a mládeže;

Andragogika – složenina z *agogiky* a *andro* – což v řečtině je člověk nebo také muž, chápáno jako dospělý. Andragogika je teorií výchovy dospělých;

Gerontagogika – složenina agogiky a *geront* – což je v řečtině stařec. Gerontagogika je teorie výchovy starých - seniorů.

- c) Posledním pojmem, který je nutné si objasnit je **výchova**. Podle Pelikána (1995, s. 35) *výchova je cílevědomým a záměrným vytvářením a ovlivňováním podmínek umožňujících optimální rozvoj každého jedince v souladu s individuálními dispozicemi a stimulačnými jeho vlastní snahu stát se autentickou, vnitřně integrovanou a socializovanou osobností.*

1.3 Pojetí výchovy

Nyní se zaměříme na **pojetí výchovy**, tak jak nám je nabízí Sociologický slovník (1996):

1. **Strukturované** - zdůrazňuje biologickou podmíněnost utváření člověka, kterou výchova nemůže změnit. Pracuje s přirozeností a názorem, že dítě je od přírody dobré a výchova může toto přirozené dobro deformovat, proto má být chápána spíše jako pomoc ve vývoji. Velmi dlouhou dobu v evropském myšlení přetrvával názor, a ještě dnes se s ním můžeme setkat, že člověk je v podstatě dobrý a pouze vlivem prostředí a výchovy dochází k jeho deformaci. Měli bychom tedy tyto složky výchovy co nejvíce omezit a výchově ponechat její tzv. přirozený řád. S tímto názorem nelze souhlasit a současné poznání, zejména v oblasti neurologických a psychologických věd, i znalosti lidského genomu nám ukazují na biologický základ lidské osobnosti, který nemá s kategorií dobra (což je kategorie etická) nic společného.
2. **Existencialistické** - v souladu s odmítáním výchovných ideálů a požadavkem autonomie a autenticity vývoje osobnosti spatřuje v záměrné a cílevědomé výchově způsob popření svobody člověka a jeho odcizení sobě samému. Tento názor opět popírá biologický základ člověka, známá tabula rasa J. Locka je ve světle současného poznání neudržitelná.
3. **Komplementární** - toto pojetí zdůrazňuje, že vztah vrozených a vývojových předpokladů (biologické vybavenosti) a exogenních faktorů (vlivu záměrné výchovy a vzdělávání a spontánně působícího sociálního prostředí) je komplementární – doplňující se navzájem. Pojetí má nejbližší k současnému stupni poznání, vychází jak z vrozeného základu, tak i z vlivu prostředí a kultury.

Výchova a společnost

Klíčová slova

Společensko-kulturní systém, socializace, výchova, působení intencionální a funkcionální, složky výchovy, funkce výchovy, edukace, komponenty vzdělání, vztah mezi společností a výchovou, fungování společnosti, kvality života, vzdělávání během života.

PAMPEDIE: „Ještě nikdy od samého pádu světa až dodnes neovládla lidské mysli tak velká tupost, aby nepoznali svých nedostatků a necítili nad nimi lítost, aby netoužili po nějaké změně k lepšímu, a dokonce našli se v každém národě a za každých okolností vzdělání a odvážní mužové, kteří se snažili ze všech sil o nápravu.

Nikdy však až dosud neusilovali o nápravu všech závad všichni lidé. Trvají totiž i nadále ve světě zmatky a nepodařilo se je odstranit, pokud se týče celé společnosti.“

(J. A. Komenský)

Výchova ve společnosti zajišťuje předávání „duchovního majetku“. Zachování lidské společnosti není možné bez systematického předávání informací, vědění a kultury novým členům společnosti. Výchova je lidská činnost zaměřená cílevědomě a organizovaně na utváření tělesných a duševních stránek člověka žijícího na určitém stupni historického vývoje, předává poznatky nashromážděné minulými generacemi: kulturní dědictví, hodnoty, společenské normy, jimiž jsou regulovány mezilidské vztahy, metody řešení úkolů a situací, které přináší život a způsoby chování, jimiž se každý z nás integruje do dané společnosti.

Pedagogický slovník (Průcha, Walterová, Mareš, 2001):

„Výchova je proces záměrného působení na osobnost člověka s cílem dosáhnout pozitivních změn v jejím vývoji. Z moderního hlediska je výchova především procesem záměrného a cílevědomého vytváření a ovlivňování podmínek umožňujících optimální rozvoj každého jedince v souladu s jeho individuálními dispozicemi a stimulující jeho vlastní snahu stát se autentickou, vnitřně integrovanou a socializovanou osobností.“

Vedle působení intencionálního – záměrného – působení na osobnost je člověk během celého života vystaven působení funkcionálnímu– nezáměrnému, každodennímu ovlivňování okolním světem.

Výchova v pedagogickém pojetí obsahuje jednotlivé složky socializace člověka.

Podle Zdeňka Heluse (2004) je výchova záměrné a cílené působení na jedince během jeho života a probíhá v konkrétním společensko-kulturním systému, v kterém se promítají (spojují) čtyři základní složky života dané společnosti:

1. složka: hodnotově-normativní (sociální hodnoty, společenské normy, ideologie),
2. složka: mezilidsky vztahová (vztahy, komunikace, pracovní činnosti),

3. složka: rezultativní (materiální, duchovní produkty),
4. složka: osobnostní (individuální subjekty společensko-kulturního systému, které tento systém aktivizují, uchovávají, rozvíjejí, realizují sebe sama).

Bohuslav Kraus (2003) definuje výchovu z hlediska společnosti jako celkovou kultivaci nejenom jedince, ale celé společnosti. Výchova plní důležité funkce, které se vzájemně prolínají, doplňují a odrážejí se v nich vztah mezi společností a výchovou. Úlohou výchovy z hlediska společnosti je celková kultivace nejenom jedince, ale celé společnosti a plní důležité funkce:

1. translačně-transformační funkce: kontinuita vývoje společnosti, jde o přenos (transfer), obohacování kultury prostřednictvím výchovně-vzdělávacího procesu,
2. komunikačně-kooperativní funkce: ovlivňuje oba procesy (dorozumívání a spolupráci), usnadňuje je a přispívá k jejich kvalitě, a tím zpětně zasahuje do systému sociálních vazeb,
3. socializační funkce: modifikuje, prohlubuje a posunuje kvalitativní rovinu socializačního procesu,
4. kultivační funkce: je plněna především v procesu vzdělávání člověka, kde dochází k přijímání, zhodnocování, přepracování všech informací a k vytváření předpokladu pro jejich přenos do praxe,
5. ekonomicko-kvalifikační funkce: vytváření předpokladu pro další rozvoj hospodářství v podobě přípravy kvalifikovaných pracovních sil.

Vlastimil Pařízek (1994) stručně vyjadřuje výchovu jako vytváření vztahu člověka ke světu, jejímž prostřednictvím se utváří vztah člověka k přírodě, ke společnosti i k sobě samému. Všeobecná deklarace lidských práv formuluje výchovu v demokratické společnosti a zdůrazňuje ve výchově plný rozvoj lidské osobnosti k posílení úcty k lidským právům a základním svobodám. Má napomáhat k vzájemnému porozumění, snášenlivosti a přátelství mezi národy a skupinami rasovými i náboženskými.

Úkol

1. *Srovnejte různé definice výchovy, které znáte, případně se pokuste vymyslet vlastní definici a tu zdůvodnit.*
2. *K jednotlivým pojetím výchovy se pokuste přiřadit autory, které znáte z dějin pedagogiky.*

1.4 Vztah výchovy a společnosti

Každý jedinec se vyvíjí v procesu permanentního vzájemného působení vlastních vnitřních dispozic a vnějších vlivů svého okolí. Na člověka od narození působí přírodní, kulturní a soci-

ální prostředí a veškerá jeho činnost probíhá vždy v určitých společenských podmínkách. Tyto vnější vlivy člověk individuálně reflektuje a specifickým způsobem na ně reaguje. Postupně tak „vrůstá“ do společnosti a stává se kulturní a sociální bytostí, která si osvojuje společenské hodnoty a normy a více či méně úspěšně podle nich jedná.

Poznat a pochopit širší společenské souvislosti výchovy znamená porozumět nejen bezprostředním, ale i složitě zprostředkovaným vlivům, které na člověka v průběhu celého jeho života působí.

Sociolog Jan Keller chápe společnost jako „souhrn individuí jednajících s ohledem na jednání druhých, a to v určitém historickém, prostorovém a sociálním kontextu, jehož parametry mohou svým jednáním ovlivňovat jen částečně“

Výchova je **společensky determinovaná** – podmíněná, protože společnost určuje k čemu vychovávat, společnost ovlivňuje výchovu a naopak - výchova má vliv na proměny společnosti a v neposlední řadě výchova je stimulačním faktorem rozvoje společnosti.

Ve vztahu výchovy a společnosti se nám objevují dvě základní linie:

- **Linie kultivační** – jejímž cílem je kultivovat, tedy zušlechťovat člověka. V evropském kontextu se jedná o dva přístupy, které se dnes prolínají a to starořeckou *kalogaghátia*, vedoucí k harmonii osobnosti a renesanční *humanismus* – lidskost;
- **Linie operativní** – jež je zaměřena na předávání vědomostí a dovedností, vycházející z poznání, že vědění je moc, věda je síla. Ovšem zde hrozí nebezpečí utilitarismu – výchova bude zúžena pouze na to, co se jeví být užitečným.

Zabýváme-li se vztahem výchovy a společnosti, nesmíme opomenout ani **ekonomické souvislosti**. Ekonomové přišli již v 19. století s tvrzením, že investice do vzdělávání a výchovy vedou k vyšší produktivitě, proto se vyspělé státy snaží zajistit jimi garantovanou co nejlepší edukaci. V evropském myšlení pořád přetrvává názor, že prosperitu státu ovlivňuje úroveň školského systému – jeho délka, kvalita a organizace, proto se délka prodlužuje, hledají se modely hodnocení kvality a dochází ke změnám v organizaci.

Kontrolní otázky

1. Co je agogika?
2. Čím se zabývá filozofie výchovy?
3. Které z pojetí výchovy je v současné době nejpřijatelnější?
4. Jaký je vztah mezi společností a výchovou?

5. Lze upřednostnit některou z linií vztahu výchova a společnost?

Shrnutí

Představili jsme si základní terminologii filozofie výchovy. Filozofii výchovy jsme definovali jako mezioborovou vědu zabývající se cíli, smyslem, procesem výchovy. Následně jsme se věnovali vysvětlení pojmů filozofie, agogika a výchova. Ukázali jsme na podmínky umožňující optimální rozvoj každého jedince v souladu s cíli společnosti. Popsali jsme tři pojetí výchovy a v poslední podkapitole jsme ukázali na vztah mezi výchovou a společností, kde jsme se zaměřili na dvě základní linie – kultivační a operativní.

2 Zdroje filozofie výchovy

S čím se seznámíme:

Budeme věnovat pozornost zdrojům, z nichž filozofie výchovy čerpá. Historicky se jedná o tři společenské vědy a jejich disciplíny – filozofii, antropologii a sociologii.

Cílem kapitoly je:

- definovat filozofii, antropologii a sociologii,
- popsat vztah mezi filozofií výchovy a filozofií, antropologií a sociologií,
- vyjmenovat hraniční disciplíny,
- analyzovat vývoj těchto věd.

2.1 Filozofie

Filozofie je soustavné, racionální a kritické zkoumání skutečnosti, světa a člověka, případně i toho, co je přesahuje, tedy toho, co nazýváme **metafyzikou** (z řeckého *meta* – nad a *physis* – příroda).

- „Údiv je postoj člověka, který moudrost skutečně miluje, a není jiný počátek filosofie než tento.“ Platón
- „Údiv vedl lidi k filosofování – na počátku i dnes – a to tak, že se zarazili s údivem u nejbližších otázek a potom se pomalu zamýšleli i nad většími věcmi... A kdo se zamýšlí a diví, ten se domnívá, že neví.“ Aristotelés
- „Kdo chce hledat radost sám v sobě, nenajde ji jinde než ve filosofii.“ Aristotelés
- „Filosofie je péče (starost) o duši.“ Cicero
- „Studium filosofie není k tomu, abychom věděli, co se lidé domnívali, ale jak se to má s pravdou věci.“ Tomáš Akvinský
- „Žít a nefilosofovat je jako mít zavřené oči a nikdy se ani nepokusit je otevřít.“ René Descartes
- Immanuel Kant vymezil úlohu filosofie třemi otázkami: „Co mohu vědět? Co mám činit? V co mohu doufat?“, které lze shrnout do jediného: „Co je člověk?“

- „Úkolem filosofie je pochopit to, co jest.“ G. W. F. Hegel
- „Velká filosofie není filosofie bez chyb, ale beze strachu.“ Charles Péguy
- „Filosofie není nauka, nýbrž činnost. Filosofické dílo sestává podstatně z objasnění.“ Ludwig Wittgenstein
- „Zachytit hranice rozumu – jen to je pravá filosofie.“ Friedrich Nietzsche

Od věd, které kdysi z filosofie vzešly, se filosofie liší jednak širší, neomezenou oblastí témat, jednak volnější metodou. Moderní vědy se omezují na to, co lze bezpečně doložit, vyzkoušet experimentem, modelovat a měřit, a co tedy platí úplně pro každého (pokud příslušné metodě rozumí). Nemohou tedy hodnotit, ptát se na smysl své činnosti ani odpovídat na prosté otázky, jaké kladou třeba děti – například, co je věda, co je to pravda nebo proč se nemá lhát. Naopak od poezie a literatury se filosofie liší tím, že se musí snažit o určité pojmové vyjadřování, ale hlavně tím, že každé své tvrzení musí umět nějak obhájit, tedy vysvětlit, proč říká to, co říká.

Rozum je totiž všem lidem společný a – jak říká Descartes – „mezi lidmi nejlépe rozdělen“. Pokud je ale kritický i sám k sobě, nedělá si nárok na definitivně platnou moudrost, nýbrž ví, že ji bude vždycky jen hledat. Filosofie v tomto užším slova smyslu se tedy vyznačuje tím, že žádný názor ani tvrzení nemůže přijmout jako nepochybný a musí se vždycky ptát: je to opravdu tak? A proč? Na druhé straně jí nic nebrání zabývat se jakýmkoli tématem, využívat jakýchkoli pramenů a inspirací, nejen poznávat a popisovat, ale také kritizovat a hodnotit.

Ve 20. století se začal název filosofie používat v širším slova smyslu i pro vypracované systémy náboženské a školy moudrosti, a mluví se tedy i o filosofii indické, čínské nebo africké. V anglicky mluvící oblasti se běžně hovoří i o „filosofii“ ve významu např. firemní strategie nebo záměru a tento zvyk se přenáší i k nám.

Co není filosofie?

Filosofie nejsou definitivní odpovědi, ale přesto se po filosofii někdy vyžaduje, aby se neptala po smyslu života, ale rovnou jej stanovila. Toto pojetí filosofie je v nefilosofické veřejnosti tak zakořeněno, že, pokud tomuto požadavku filosofie nedostojí, je považována za zbytečnou. Světový názor vždy nějak pozitivně a definitivně určuje jsoucna (říká, co jsou) včetně člověka, uspořádává zkušenost zcela určitým směrem a tomu vše podřizuje, a tím zužuje a uzavírá lidský život a odnímá mu jeho nesamozřejmost. Filosofie je naopak vždy tím, co otvírá, začít-

kem a svým tázáním staví člověka do otevřeného pole možností a překonává přitom vždy zároveň sebe samu.

Filosofická metoda

Na rozdíl od jednotlivých věd, které se zpravidla vymezují také svojí specifickou metodou (matematickou, experimentální, historickou apod.), je filosofická metoda daleko volnější a začátečníkovi se může zdát, že žádná ani není. To je pravda potud, že filosofická práce se nedá popsat návodem, který by automaticky vedl k cíli. Na druhé straně filosofie vznikla právě tím, že na myšlení klade určité nároky. Tak filosofické myšlení má např.

- vytvářet a používat pevné pojmy,
- každé cizí tvrzení podrobit kritice,
- každé vlastní být schopno racionálně zdůvodnit.

Naopak zde neplatí žádné jiné autority než přesvědčivost racionálního argumentu. Filosofie nedělá experimenty a neměří; snaží se spíš chápat a rozumět. .

V evropském pojetí tvořila filozofie základ všech věd, protože má neomezená témata zkoumání, nemá přesně dané metody zkoumání. Přesto se jedná o vědu, protože vytváří a používá pevné pojmy, každé cizí tvrzení podrobuje kritice a každé vlastní tvrzení musí racionálně zdůvodnit.

Důležitá poznámka

Evropské filozofické myšlení navazuje na antickou filozofii a nahrazuje mýtus – vědou. Základem tohoto myšlení je logos čili racionální forma řeči. Evropské myšlení na tuto koncepci navázalo a racionální myšlení a metoda se pro něj stalo základem našeho vnímání a posuzování světa.

Zapamatujte si:

Filozofie do jisté míry zůstává u otázek. Správně položená otázka je však již dobře nakročenou cestu k odpovědi. Filozofie pomáhá prolamovat každodennost s její rutinou a samozřejmostí. Pomáhá nám k uvědomělejšímu přístupu a reflexi, abychom když něco děláme, věděli, proč to děláme. Zvláště ve výchovných snahách, kde často nevidíme ihned výsledek, nebo si

dokonce někdy zoufáme, můžeme najít ve filozofii oporu i útěchu, zároveň nám může pomoci bystřít úsudek a vnímání.

Můžeme si spolu s I. Kantem říci, že přestože nejsme někdy schopni odpovědět si na otázky nebo pochybnosti o světě a člověku, můžeme považovat za podstatné, že nás tyto otázky alespoň napadají, protože jinak bychom se podobali více němým tvářím.

2.2 Antropologie

Další a velmi podstatnou vědou, která má vliv na utváření filozofie výchovy je antropologie. Antropologii si můžeme přiblížit **definicí** Klementy (1981), *kdy antropologie je souhrn věd o člověku v nejširším slova smyslu, které zkoumají vývoj, stav, variabilitu jednotlivých tělesných znaků a jejich kulturu u současných i prehistorických populací*. Nebo definicí, jež nám nabízí Encyklopedie antropologie (2012), podle ní *to jsou interdisciplinární bio-socio-kulturní vědy o biologické, sociální a kulturní existenci člověka a lidské společnosti*.

Slovo antropologie pochází z řečtiny a je složeno ze dvou slov (*anthropos* = člověk, *logos* = slovo, myšlenka, přeneseně věda). První slovo antropos Platon gramaticky určil jako složení tří slov, jež znamenají „*zkoumajícího to, co vidí*“. Proto je nutno dobře znát člověka. Protagoras pak člověka definoval „*Člověk je měrou všech věcí, jsoucích, že jsou, nejsoucích, že nejsou*“.

Antropologie je v první řadě teoreticko-empirickou vědou o člověku a jeho kultuře. Je tedy zaměřena na biologickou, psycho-sociální a kulturní podstatu člověka. Konkrétně se tato empirická disciplína zabývá stavem, proměnami a diferenciací subjektů člověka a kultury v čase a prostoru. Zabývá se morfologickou, fyziologickou a kulturní variabilitou člověka, která u prvních pojmů vznikla na základě genetickém, včetně pro měnlivostí jeho chování, která je díky jeho adaptabilitě vůči působení z okolí spoluvytvářena a projevuje se ve vzájemných interakcích s danými složkami životního prostředí jako výsledný fenotyp lidí. Poznatky antropologie jsou široce použitelné v jiných aplikačních vědách.

Definice antropologie

Antropologie je empirická i aplikační věda, která popisuje a vysvětluje stav, přízpůsobování a změny zjištěné u člověka a jeho kultury v čase a v prostoru. Jako předměty zkoumání antropologie jsou zde dva základní objekty, pochopitelně člověk (vše vrozené, geneticky

dané), ale také kultura (vše naučené), bez které nelze mluvit o člověku, natož nelze objasnit jeho samého.

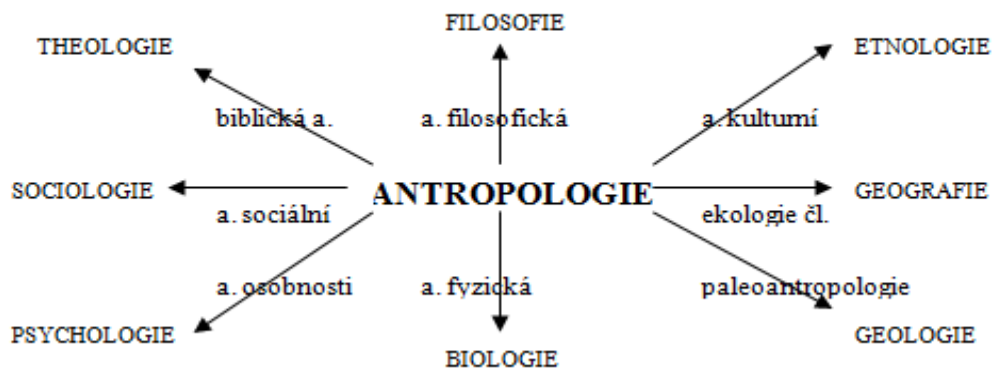
Prvním předmětem zkoumání antropologie je **člověk**. Člověk je duchovně personální bytost, ve svých důsledcích znamená, že člověk je (1) duch žijící v (2) těle a mající (3) duši. Takto strukturovaný člověk utváří svůj svět. Prostředkuje svůj svět uskutečňováním sama sebe, a rozvíjí sám sebe, tj. prostředkuje sám sebe ve světě tím, že sama sebe svobodně rozvíjí a uskutečňuje. A protože bývá člověk obvykle nespokojen se skutečností, proto v touze po svobodné seberealizaci říká v procesu indeterminace své "NE", tzn., že důrazně proklamuje zde a nyní chci toto... a koná to.

Druhým předmětem zkoumání antropologie je lidská kultura, která obsahuje všechny lidské výtvoř, např. materiální soubor artefaktů a výrobků, a nemateriální soubor chování, zvyků, institucí, intelektuálních konceptů (i nerealistických jako sny a fantazie), jež jsou přenášeny dalším lidem učením. Hmotné i nehmotné výtvoř kultury rozvíjejí lidské zkušenosti (vybrané a nahromaděné v mozcích, spisech a jiných informačních zdrojích) tak, že vytvářejí chování. V duchovní oblasti jde o integrovaný systém významů, hodnot a norem chování, který pochází ze společenství lidí a je prostřednictvím socializace předáván z generace na generaci. Někdy je kultura zúžena na zvláštní vědomí, chování a činnost lidí v konkrétních oblastech života.

Diferenciace antropologie

Člověk je však předmětem zkoumání i jiných věd (a předmětem ztvárnění různými typy umění). Všechny otázky a všechny odpovědi buď začínají, nebo končí u člověka. Dokonce i otázky, na něž není odpovědi. To pochopitelně vychází z časoprostorového rozlišování poznání takřka nekonečného počtu vztahů mezi člověkem a realitami světa. Poznávání člověka je tedy vlastně řešení 'totální' problematiky, a z toho plyne, že člověk je podmíněně poznatelný jen celým systémem věd. Jedno ze schémat výsledné mnohooborovosti antropologie může (v nevyčerpávajícím vyjádření, chybí např. právo, etika a estetika) vypadat takto.

Struktura empirických věd o člověku:

Jako představitele tehdejšího antropologického bádání si můžeme uvést : *Bartolomé de las Casas* (16. st.) – zastánce práv Indiánů, které považoval za rovnocenné bělochům, *François Bernier* (17. st.) – autor první klasifikace ras založené na biologické odlišnosti, *Buffon a Chavannes* (18. st.) – oba se věnující klasifikaci člověka.

Moderní antropologie se rozvíjí v 19. století a je spojena se jmény: Tylor, Frazer, Lubbock, Morgan, Boaz, Lévy-Bruhl, Durkheim, Hrdlička, Matiegka, Frič..., z nichž každý se věnoval jiné problematice.*

Hraniční disciplínou na pomezí filozofie a antropologie zabývající se člověkem jako celkem je **filozofická antropologie**, jejímž předmětem je hledání jeho podstaty, smyslu a perspektiv ve světě. Jejím úkolem je zkoumat člověka celistvě. Disciplína je v úzkém vztahu k filozofii dějin a kultury. Výrazně ovlivňuje filozofii výchovy, kde dochází k prolínání oborů.

Hraniční disciplínou na pomezí edukace a antropologie je **pedagogická** nebo také **edukační antropologie** či **antropologie výchovy**.

Pedagogická antropologie objasňuje edukaci – výchovu a její vývoj v celistvém pohledu na člověka na základě biologických a sociálních poznatků o lidském rodu.

Pedagogická antropologie se zaměřuje nejen na institucionalizovanou výchovu, ale také na ne-institucionalizovanou výchovu, na formální, neformální a informální výchovu. Dále na chování a jednání účastníků výchovně vzdělávacího procesu a na jevy, které je ovlivňují. Předmětem zkoumání je výchova.

Pedagogická antropologie pracuje s pojmy kulturní vzorec, kulturní přenos, interkulturní – multikulturní výchova. Podle Christophera Wulfa (1999) se současná antropologie výchovy odvíjí od **tří základních témat**: historičnost a pluralita, kulturní kořeny a interkulturalita, pluri a trans (mezi) oborovost. Zaměřuje se na tři základní oblasti: zdokonalování a problém lidské změny, sociální mimesis* (nápodobu, imitaci) a interkulturní výchovu.

Současná pedagogická antropologie je představována dvěma liniemi:

1. Vycházející z filozofie a filozofické antropologie a tím i filozofie výchovy je výrazně **filozoficky orientovaný směr**, který se prolíná jak s filozofickou antropologií tak i filozofií výchovy – autoři např. Palouš, Hejda, Pelcová, Michálek.
2. Vycházející z antropologie a z filozofie pragmatismu, **prakticky orientovaný směr**, který se zaměřuje na problematiku výchovy z hlediska kultury a jejích vlivů. Tento směr se rozvíjí od 50. let 20. st. v USA a dnes ve všech evropských státech – autoři např. Kučerová, Skarupská.

Úkol

1. *Definujte formální, neformální a informální výchovu.*
2. *Která z těchto výchov nejvíce ovlivňuje chování člověka?*

2.3 Sociologie

Sociologie je společenská věda zkoumající sociální život jednotlivců, skupin a společností. O obsahu sociologie a vymezení předmětu jejího zkoumání neexistuje shoda napříč různými sociologickými školami a paradigmaty. Sociologie je chápána např. jako věda o jednání lidí ve společnosti, o struktuře společnosti, o sociální interakci, o sociálních skupinách, o sociálních faktech, o společenském systému a nebo o sociální změně.

Za otce sociologie je považován August Comte (1798-1857), který poprvé v roce 1838 požil tento termín a takého vymezil.

V rámci sociologie velmi brzy vzniká její disciplína **sociologie výchovy**, která úzce souvisí s filozofií výchovy a představuje nejobecnější rovinu teorie výchovy, s pedagogikou, která se zabývá především obsahem, prostředky a cíli výchovy, pedagogickou psychologií, která chápe výchovu především jako faktor utváření osobnosti, a hlavně sociologií vzdělání, kterou lze chápat jako součást *sociologie výchovy*, protože vzdělávací procesy jsou součástí výchovných

procesů, koncentrací na jeden z aspektů *sociologie výchovy*, i když z jiného hlediska naopak svým významem výchovu překračují. Sociologii výchovy lze charakterizovat průsečík jiných věd o výchově, ve kterém se zřetelně vyjevuje prolínání biologických, psychologických a sociálních faktorů výchovného procesu. Práce z oblasti *sociologie výchovy* referují zpravidla o třech okruzích problémů:

1. o místě a úloze (funkci) výchovy ve společnosti, v dané civilizaci a kultuře a o jejích hist. proměnách, o vztazích mezi výchovnými hodnotami a cíli a soc. strukturou, stratifikací a mobilitou, o vztazích mezi výchovou a spol. změnou;

2. o vztazích objektů a subjektů výchovy (rodičů a dětí, učitelů a žáků), ale i o vztazích uvnitř skupin vychovatelů a uvnitř skupin vychovávaných, o pozicích a rolích vychovatele a chovance;

3. o struktuře, funkci a organizaci výchovných institucí, o soc. podmínkách a důsledcích jejich činnosti.

Sociologický přístup k výchově má hluboké historické kořeny. Již v antice si myslitelé v různé míře uvědomovali, že výchova má nejen individuální význam, ale že se jejím prostřednictvím také utvářejí fyzické, mentální, morální a jiné atributy budoucích společenských poměrů. Soc. souvislosti výchovy v zárodečné podobě postihli již *Xenofon*, *Platón* a *Aristoteles* ve svých edukativních teoriích. V období hospodářského a kulturního rozkvětu středověku ve 12.–13. st. sice došlo k institucionalizaci výchovy a vzdělávání (mj. vznikly první univerzity), ale teprve renesanční myslitelé zdůrazňují význam výchovy. *J. A. Komenský*, o sto let později *M. J. A. Condorcet* a ještě později *B. Bolzano* a jiní osvícenští filozofové uvažují o společenských otázkách na základě rozšíření a zdokonalení výchovy a vzdělávání. Jejich představy jsou někdy utopické, nicméně jejich názor, že výchova nás dělá tím, čím jsme (*C. A. de Helvetius*) a že je nezbytné v zájmu spol. blaha (pokroku) vytvořit prostor pro výchovu člověka k činnorodé a svobodné aktivitě, vyjadřuje potřeby a zájmy rodící se industriální společnosti. *J.-J. Rousseau* současně s kritikou stavovské výchovy požaduje, aby výchova byla všeobecně přístupná a vedla k přípravě svobodných občanů vážících si práce. *M. J. A. Condorcet* požaduje koedukovanou a bezplatnou výchovu a vzdělávání, přičemž všeobecné vzdělání chápe jako povinnost společnosti vůči občanům. *B. Bolzano* uvažuje o specifických a dodnes aktuálních formách výchovy např. prostřednictvím svobodného cestování do jiných států. *Sociologii výchovy* rovněž předcházely edukativní názory v německé

klasické filozofii (*J. G. Fichte, I. Kant*), v *Saint-Simonově* koncepci industriální společnosti, v utopickém socialismu *R. Owena*. Přes rozdílné metodologické pozice sdíleli tito filozofové edukativní optimismus, který spočíval v názoru, že není důležité, kdo čím je a co nyní vykonává, ale čím se může stát a co bude schopen vykonávat, poskytne-li mu k tomu společnost potřebnou výchovu a vzdělání.

Pamatujme si:

Předmětem sociologie výchovy jsou sociální aspekty výchovy a jejich místo v procesech společenské reprodukce.

Kontrolní otázky

1. Čím se liší evropské filozofické myšlení od jiných kultur?
2. Která z definic antropologie je komplexnější?
3. Jaká jsou hlavní témata současné pedagogické antropologie?
4. Co je předmětem zkoumání sociologie výchovy?

Shrnutí

Obsah kapitoly je zaměřen na zdroje filozofie výchovy. V první řadě jsme si vysvětlili proč je filozofie metafyzikou, čím se liší evropské myšlení od ostatních kultur, co je hledání pravdy a cestu k vědě. Druhá část kapitoly nám představila definici a vývoj antropologie jako souboru věd o člověku a kultuře. Upozornili jsme na hraniční disciplínu, kterou je pedagogická antropologie jako věda věnující se výchově a jejím základním pojmům. Poslední část kapitoly byla věnována sociologii jako vědě o společnosti a hraniční disciplíně sociologii výchovy, jež se zaměřuje na sociální aspekty výchovy.

3 Vztah filozofie a edukace

S čím se v seznámíme:

- Budeme věnovat pozornost vztahu mezi filozofií a edukací. Dále si představíme a definujeme jednotlivé archetypy výchovy a ukážeme na rozdíly mezi pojmy paideia a educatio.

Cílem kapitoly je:

- deskripce vztahu mezi filozofií a edukací
- definovat archetypy výchovy,
- porozumět rozdílu mezi pojmy paideia a educatio

3.1 Vztah filozofie a edukace

Dějiny filozofie předkládají člověku různé historicky vyzkoušené vzorce a paradigmaty myšlení, jejichž znalost značně zvyšuje schopnost komunikace s lidmi jiné životní filozofie, než je naše vlastní. Úpadek filosofického vzdělání s sebou nese úpadek schopnosti sebereflexe, což znamená především úpadek schopnosti kriticky posuzovat vlastní názory a stanoviska, a tím ve svých důsledcích i úpadek schopnosti lidí porozumět si mezi sebou navzájem. Deficit filosofického vzdělání se silně a citlivě projevuje ve vztahu k obsahům vlastní mysli. Z textu jednoznačně vyplývá, že edukace ve smyslu jednoty výchovy a vzdělávání představuje nástroj, prostřednictvím kterého filozofie může působit – a také působí – na společnost. V tomto ohledu je filozofie sama o sobě filozofií výchovy. V tomto ohledu se filozofie výchovy také často projevovala v průběhu historického vývoje západní civilizace a jejího myšlení. S určitým zjednodušením lze konstatovat, že v podstatě vždy obecně platilo, že výchova je ze své povahy transcendentní činností, a to i v těch podobách, které jsou transcendentnu, jak je obvykle chápeme, zdánlivě vzdáleny. Výchova se vždy dotýkala – a stále se dotýká – určitého celku, ať již je tímto celkem svět, společnost, lidská osobnost atd. Výchova otevírá jiné horizonty než běžná skutečnost a lze ji považovat za jakési uvádění do těchto horizontů. Proto pro výchovu a vzdělávání v dnešním světě platí více než kdy jindy, že nejdůležitější je myslet celostně. Zásadní otázka v tomto ohledu zní, zda to naši odborníci umí, zda to umí ekonomové, právníci, učitelé ad.

STAROVĚK A STŘEDOVĚK

Na úvod je vhodné předeslat, že dějiny filosofie výchovy – či dějiny filosofické reflexe problematiky výchovy a vzdělávání – jsou v podstatě stejně bohaté a rozvětvené jako dosavadní dějiny filosofického myšlení samotného. I když bude níže pozornost věnována pouze filosofickému myšlení v prostředí západní civilizace, stejně není možné podat byt' jen stručný přehled tohoto myšlení. V následujícím textu proto bude nutně uveden jen velice omezený výběr filosofů a jejich myšlenek. Platnost tohoto konstatování se přitom v plné míře vztahuje také na následující podkapitulu, která bude věnovaná otázce filosofické reflexe výchovy a vzdělávání v novověku a minulém století. Úvaha o vědním a filosofickém profilu teorie výchovy by měla začínat u samotných základů – u analýzy historických předpokladů, ze kterých více či méně uvědoměle každá teorie vychází. Tyto předpoklady pak slouží jako nosné opory teorie, poskytují jí terminologická východiska atd. Skutečná filosofie výchovy se objevuje teprve tam, kde člověk vystoupí za hranice neproblematicky známé skutečnosti, tam, kde se tradice a její poselství staly problémem, kde to, na co člověk navazuje, přestalo již být důvěryhodné a vhodné k dalšímu napodobování. Filosofie výchovy se mohla objevit až tam, kde narativní vědění vázané na tradici a kulturu a zakládající obecný konsensus již ztratilo svou přesvědčovací schopnost, a tím i regulativní moc. Pokud nyní zůstaneme pouze v prostředí západní civilizace, pak podle platí, že ústup narativního vědění se spojuje právě s nástupem filosofické reflexe a historický počátek filosofie výchovy je tak spojen s historickými počátky samotné evropské filosofie – s obdobím řecké antiky.

Antický starověk má dvě významné kultury. První kultura je řecká (8. st. př. n. l.), kde ideou edukace je *paideia*, jejíž cílem je péče o duši, příprava na dobrý život, začlenění jedince do polis (obce). Druhá kultura je římské republiky (5. st. př. n. l.), kde idea edukace je založena na *vir bonus*, znamenající *dobry člověk* a *vir iustus* ve významu *člověk práva*. V antickém starověku je edukace integrální součástí filozofie.

V prostředí starších civilizací v tomto ohledu mnoho inspirujícího materiálu nenalezneme. Pedagogické myšlení antiky a s ním související filosofie výchovy se rozvíjely ve vrcholném období řecké filosofie během šestého a pátého století před Kristem, kdy základní témata společenské diskuse v Řecku představovalo dobro a obecné zlepšování života obce, čehož mělo být dosaženo i výchovou. Základní fenomén filosofie výchovy v antickém období představoval ideál kalokagathie, tedy ideál krásy a dobra, který se mohl uskutečňovat prostřednictvím syntézy nejen rozumové a tělesné výchovy, jak je obvykle uváděno, ale také mravní a estetické výchovy. Především to byl Platón, který do řady svých dialogů vtiskl specifické představy

o výchově jako základním předpokladu pro mravní vývoj jednotlivce i pro prosazení požadavků společnosti na člověka. Poznání či vzdělanost se v rámci jeho konceptu – představeném např. v Ústavě – staly dominantní silou společenského zřízení či uspořádání. Výchova i vzdělávání by podle Platóna měly vést děti i dospívající k mravnosti a kázni. Platón svou filosofii výchovy rozvíjel v kontextu své filosofie dobra. V tomto ohledu pak onen velký antický myslitel rozlišoval dobro božské, spočívající v rozumnosti, spravedlnosti a statečnosti člověka, a dobro lidské, spočívající ve zdraví, v kráse žen a síle mužů a v bohatství všech. Právě lidské dobro je podle Platóna podmíněno výchovou. Výchova totiž podle něj člověka vede k dobrému občanství a dobrý občan pak má ve společnosti dostatečný prostor pro sílu, bohatství a úspěch. Po celou dobu vývoje lidského rodu se člověk musel v důsledku vnějších, ale i vnitřních faktorů učit a reagovat na neustálé změny. Toto učení a reagování bylo dlouho dobu převážně intuitivní. V evropském prostředí se teprve v antickém Řecku začalo vyvíjet pedagogické myšlení, a to v těsné souvislosti s obecnějším myšlením filosofickým. Později – během středověku – se pedagogické myšlení stalo specifickou součástí teologie, kterou lze považovat za dílčí aspekt filosofie. V prostředí antického Řecka se filosofie začala rozvíjet jako univerzální myšlení a hledání pravdy, dobra a krásna. Ovšem pro mnohé myslitele přestaly být věci samozřejmými. Antika si tudíž kladla otázky, proč je něco právě tak, jak je, zda věci a jevy nemohou být jině a hlavně zda věci a jevy nelze vylepšit. Pedagogické myšlení v tomto prostředí vzniklo jako specifická reakce na problém, zda je možné zasáhnout do vývoje člověka takovým způsobem, aby se z něj stal člověk mnohem lepší, hodnotnější a dokonalejší. Již v průběhu antiky se filosofie výchovy zabývala otázkami, které nemají primárně předmětnou povahu a které nelze z předmětného světa jednoduše odvodit. Jednalo se – a stále se jedná – o otázky po smyslu bytí, lidské existence, hodnot, péče o duši, pojetí cnotného, dobrého či mravného života atd. Filosofie výchovy chápána jako významná a specifická součást touhy po moudrosti znamenala mít porozumění pro celek a na základě takového porozumění pak hledat a formulovat míru pro dílčí věci, jevy či události ve světě. Již během antiky proto filosofie výchovy nechtěla být pouhým nástrojem, nýbrž usilovala o to, aby byla oborem, který odhaluje, že životní moudrost – nejvlastnější cíl filosofie – představuje předpoklad každé praktické lidské aktivity a jejího smyslu. V případě výchovy se filosofie snažila především o odhalování cílů výchovy – výchovných ideálů. Rovněž Aristoteles podtrhoval ve svých úvahách o společnosti význam výchovy. Člověka chápal jako tvora společenského či politického, jehož přirozeností je žít s ostatními ve společenství.

Edukce je v antice integrální součástí filozofie. Cílem je dobrý člověk.

Vztah filozofie a edukace v židovsko-křesťanském starověku a středověku

Ve druhém tisíciletí před naším letopočtem se u hebrejských kmenů objevuje nové náboženství, které je později nazváno **judaismus** a vyznačuje se vírou v jednoho Boha, kde je zapovězeno uctívání jiných bohů, předmětů nebo bytostí. Tím se liší od všech ostatních monoteistických náboženství své doby (např. zoroastrismu, atomismu). Idea edukace je v dosažení věčného života a účasti na životě Boha. Judaismus se stává v prvním století našeho letopočtu zdrojem **křesťanství**, jež ovlivnilo celý evropský středověk (5. st. – 16. st.). Křesťanský středověk má ideu edukace v scholastice, kde bůh je mírou všeho a edukace je přípravou na život věčný. V židovsko-křesťanském starověku a středověku je edukace součástí **teologie**, která se stává nadřazenou filozofii. Teologie je považována za **metavědu**, nahrazuje tak na tomto místě filozofii, která je naopak na teologii závislá. Někteří autoři hovoří o tom, že filozofie je v tomto období služkou teologie. Teologie nahrazuje tak na tomto místě filozofii, která je naopak na teologii závislá. Někteří autoři hovoří o tom, že filozofie je v tomto období služkou teologie.

Co se týče středověkého období vývoje západní civilizace, lze stručně shrnout, že středověk svým dogmatismem a rigidním scholastickým přístupem nepřinesl do vývoje filosofie výchovy – a ani např. do vývoje vyučovacích metod – žádný výraznější pokrok. Pozitivní změny v tomto ohledu nastaly v evropském prostředí až v období renesance. V období renesance a humanismu se totiž začal postupně prosazovat aktivní výchovný přístup. Člověk začal být vnímán jako produkt vlastní činnosti, přičemž právě toto pojetí podle zmíněného autora se stalo významným předpokladem aktivní výchovy, která se začala postupně osamostatňovat od náboženství. Přesto by nebylo vhodné středověk z hlediska přínosu k rozvoji filosofie výchovy či edukace zcela ztracovat. Je třeba

připomenout význam křesťanského ideálu vycházejícího z učení Ježíše Krista. Tento ideál se přitom promítal i do výchovy v rámci středověké společnosti, výchovy realizované církví, pro kterou byla typická snaha prosazovat lásku k bližním a soucit s trpícími. Cesta tohoto ideálu dějinami byla samozřejmě velmi složitá, ovšem postupně se situace zlepšovala. Je totiž mimo jakoukoli pochybnost, že to byly právě výše jen stručně představené křesťanské ideály, které se výrazným, či spíše zásadním způsobem zasloužily o postupnou humanizaci evropské či západní společnosti a projevíly se mimo jiné i ve výchově a vzdělávání.

NOVOVĚK A 20. STOLETÍ

Lze členit následovně:

Vztah filozofie a edukace v novověku

Pro toto období (16. – 18. st.) je charakteristická filozofie renesance a osvícenství. Objevuje se zde idea všeobecné edukace (Komenský, Rousseau) se snahou o dosažení blaha již v pozemském životě, a vznik kritické filozofie vyúsťující do pedagogiky přirozenosti. V tomto období je edukace předmětem **kritické filozofie**, která vrcholí u Kanta.

Edukace je předmětem kritické filozofie - pedagogika vychází z tzv. přirozeného řádu.

Vztah filozofie a edukace v průběhu 19. století – 1. poloviny 20. století - modernita Filozofie v tomto období je typická velkým množstvím různých směrů od pozitivismu, přes marxismus, existencialismus, pragmatismus až po fenomenologii. Od 19. století se v celé Evropě setkáváme s institucionálním charakterem edukace, s orientací edukace na dítě a se vznikem vědeckého systému pedagogiky. Ideou edukace je jedinec, který je užitečný a úspěšný ve společnosti. Na konci 19. st. se objevují reformní pedagogická hnutí.

Edukace je v tomto období předmětem kritické reflexe v rámci pedagogiky.

Vztah filozofie a edukace v průběhu 2. poloviny 20. století

Pro druhou polovinu 20. století je typickým filozofickým směrem **postmoderna**. Ta převažuje nad ostatními směry, jež se dostávají do pozadí. Vzniká idea učící se společnosti, společnosti vědění a celoživotního vzdělávání. Typická je pluralita institucí a přístupů.

Pro toto období je charakteristické, že edukace se dostává do izolace ve vztahu k filozofii.

V rámci této etapy je nezbytné zvýraznit význam díla Jana Amose Komenského, především pak jeho filosofie výchovy. Jan Amos Komenský představuje významný přelom v pedagogickém myšlení. Komenský totiž výchovu primárně chápe jako prostředek k nápravě lidstva, k vyvedení člověka zbloudění, k nalezení pravdy a řádu. Tento aspekt Komenského myšlení – který lze s určitým zjednodušením označit jako pansofický – vyústil na samotném sklonku jeho života v monumentálním díle *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. Základem Komen-

ského pansofické, všenápravné filosofie je to učitel, který uvádí člověka do jednoty světa, do souvislostí, kde každá jednotlivost má vztah k celku a kde je možné každého člověka dovést k poznání Božího řádu a k osvícení. Cílem Komenského snah není výchova ke konkrétnímu povolání či postavení ve společnosti – to by člověk pouze zůstal pohlcen v labyrintu světa – nýbrž výchova k lidství, k všeobecné lidské vzdělanosti, která má být poskytnuta všem lidem bez rozdílu. Komenský věřil v řád světa a v to, že tento řád je poznatelný. Právě tato víra jej vedla k myšlence Pansofie, možnosti učit vše, což lze realizovat jak prostřednictvím rozumu, tak i prostřednictvím smyslů. Základem Komenského výchovy se stala harmonie. Na základě právě uvedeného je oprávněné o Janu Amosovi Komenském hovořit jako o jednom z největších humanistů, kteří se svým dílem zasazují o zvýšení lidské svobody a růst vzdělanosti. Komenského Pansofie uvádí, že Pansofie není jen viděním pravé skutečnosti (teorií), ale není ani praxí, kterou je neteoretický, prakticistní pohyb člověka na světě. Vrcholem, korunou pravého vědění je v Komenského pojetí bytí člověka na zemi, ovšem jedná se o bytí pojaté jako služba věcem a lidem sub specie celkového smyslu, který každé živé i neživé bytosti propůjčí její pravé místo. Komenského pansofické vědění podle předpokládá, že autonomní lidské vědění se vzdá sebe sama, že se zřekne veškeré vlastní moci a vůle. Svobodná vůle je člověku dána proto, aby byl ze své svobody k dispozici svému pravému poslání. Člověk svou svobodnou vůli získává s rizikem, že ji zneužije k nemorálním cílům, čímž zároveň vlastně ztratí svoji svobodu. Lidská svoboda se podle Komenského totiž může plně uplatnit a rozvíjet pouze v prostoru morálního světa s hodnotami dobra a zla. Právě zlá vůle a svévole působí disharmonii a negativní stav změtenosti, ale člověk, který je pansoficky vzdělaný, uplatní svou svobodu. Zhruba do konce osmnáctého století byly vzdělanost a výchova úzce spjatý a tvořily vpravdě jednotnou edukaci. Tak např. Fichtova idea vzdělance jako ochránce věčných hodnot se snažila navodit pojetí vzdělání jako určité životní orientace, jako životního programu a postoje, který dokázal určit ráz celých epoch. Vzdělanost již tehdy představovala významný vhléd do společenského, kulturního a sociálního dění v Evropě. Jan Amos Komenský pak spojil ideu vzdělanosti s pansofií (vševědou či všeobecnou moudrostí), která není pouhým shrnutím či sumací všeho vědění, nýbrž – jak uváděl sám Komenský – představuje takový řád vědění, který koresponduje s řádem bytí. Základní smysl takto pojatého vzdělávání pak nespočívá v narcistním rozvoji jednotlivce, ve svévolném zmnožování sil a moci člověka, nýbrž v nápravě věcí lidských, ve schopnosti člověka vnášet řád do rozrušeného světa. Základním smyslem výchovy podle Jana Amose Komenského je pečovat o jednotu moudrosti, mravnosti a zbožnosti. To jsou základní síly, které jsou člověku dány v jeho přirozenosti – a korespondují s rozumem, svobodnou vůlí a vírou – které však teprve musí být uskutečněny a rozvinuty

prostřednictvím důkladné výchovy. S určitým zjednodušením lze konstatovat, že Jan Amos Komenský, byť třeba některými aspekty svého filosofického myšlení ještě tzv. vězel ve středověku, již částečným způsobem předznamenal osvícenské myšlení. Toto předznamenání se týkalo především pedagogického aspektu Komenského myšlení. Na tuto skutečnost ostatně upozorňuje např. i Beneš. Osvícenství se svou vírou v rozum, poznání, vědění a vědu a naopak s despektem k autoritám či tradici se stalo cestou k řešení problémů lidské společnosti a zárukou pokroku, přičemž ovšem nerezignovalo ani na morálku. V kontextu osvícenského myšlení začala být výchova považována za potenciálně účinný nástroj pro rozvoj a také pro emancipaci jednotlivců i celé společnosti. Filosofie výchovy či edukace v období osvícenství přitom vycházela z následujících předpokladů:

- Každý člověk je vychovatelný jiným člověkem, veškerá výchova dětí je proto odkázána na osobnost vychovatele, na jeho schopnosti, dovednosti, znalosti;
- Dítě je v kontextu osvícenského myšlení nejenom vychovatelné, ale navíc také na výchovu zcela odkázané, tudíž jsou výchovné instituce zcela nezbytné;
- Existují správné metody výchovy a na učitelích spočívá úkol je používat;
- Výchova připravuje dítě na život v celé jeho šíři, nejde jen o zprostředkování konkrétních znalostí a dovedností, ale především o formování celé osobnosti;
- Výchova v institucích připravuje dítě na život, současně ale chrání dítě před neúměrnými nároky společnosti, např. před zneužíváním jeho pracovní síly
- Škola se musí osvobodit od poručnictví církve, musí se stát a nadále být primárně a výhradně pedagogickou institucí.

Z hlediska filosofie výchovy byl významnou osobností také Johann Heinrich Pestalozzi, který v rámci edukace jako zásadní hodnoty prosazoval především všestrannost a systematickosti, podporu přirozené aktivity dítěte a těsné propojení teorie s praxí, konkrétně pak učení s prací. Jako základní cíl výchovného a vzdělávacího procesu. Pestalozzi nespatořoval prosté osvojování poznatků, nýbrž rozvoj schopností žáků, a to především v oblasti myšlení. Progresivní myšlenkou je zejména Pestalozziho důraz na to, že veškeré vyučování má mít výchovný charakter, jehož hlavní cíl spočívá v mravním rozvoji jedince, v jeho neustálém sebezdokonaňování a postupném odhalování lidskosti v každém člověku. Dále je nutné věnovat alespoň stručnou pozornost osobnosti a především dílu Johanna Friedricha Herbart, který se rovněž významně zapsal do dějin filosofie výchovy. Herbart – navazující v tomto ohledu na Pestalozziho – se zejména snažil o humanizaci výchovy, jejímž cílem měl být mravní a správně jednající člověk. Herbart byl přesvědčen, že takovým člověkem se stane ten, který se ve svém jednání řídí správným poznáním věcí a jevů. Svobodné a dobré jednání totiž podle něj vždy

následuje za pravým poznáním. Vůle člověka není zcela svobodná, nýbrž je vždy omezena právě poznáním, s nímž se má nacházet v těsné harmonii. Takového stavu přitom může být dosaženo pouze prostřednictvím výchovy a vyučování. Cílem Herbarta ve vyučování byla ctnost a morálka. Dítě by se mělo chovat podle poznaných skutečností a k tomuto cíli by jej mělo vést tzv. výchovné vyučování ve škole. Pedagogika v rámci konceptu Johanna Friedricha Herbarta představuje praktickou filosofii s výrazným etickým aspektem. Zde je nutné zdůraznit, že Herbartova teorie byla jeho nástupci, zvanými herbartovci, zdogmatizována, což se týkalo především jeho teorie tzv. formálních stupňů vyučování. Toto zdogmatizování v pedagogické praxi vedlo k nadměrnému memorování, paměťovému učení a pasivitě žáků. Jak je vidno, i filosofie výchovy a edukace se někdy pohybovala ve slepých uličkách, které nevedly k optimálním výsledkům. Herbartovský model edukace kladl přehnaný důraz především na slovní metodu a přinášel s sebou jednostranný intelektualismus.

Spontánní reakci na zjevné vady herbartismu představovalo reformní pedagogické hnutí. Nové významné impulsy získala filosofická reflexe problematiky výchovy a vzdělávání během devatenáctého století. Hrozilo tehdy radikální odtržení pedagogické praxe od teorie. Právě za této situace se začaly stupňovat požadavky na pedagogickou filosofii a také na filosofii výchovy, aby se profilovala jako relativně samostatná věda a zřekla se doposud převažující pseudofilosofické světonázorové normativnosti. Především v německy mluvících zemích se ve druhé polovině devatenáctého století začaly postupně profilovat tři pedagogické vědy: Zaprvé se jednalo o vědu o výchově, zadruhé pak o praktickou pedagogiku a konečně zatřetí o samostatnou pedagogickou filosofii, která byla rovněž označována jako filosofie výchovy. Až do poloviny devatenáctého století bylo pedagogické myšlení součástí jednotlivých filosofických systémů. Základním úkolem pedagogické filosofie do té doby bylo vždy buď reprodukovat řád, který již existoval, nebo dovést danou skupinu lidí k novému pochopení světa. Ovšem v obou případech pedagogické myšlení nepřekračovalo horizont určitého systému norem. V průběhu dvacátého století výchovu či edukaci výrazněji ovlivnily především tři filosofické a psychologické směry, které jsou zajímavé zejména z hlediska porozumění člověku ve výchově. Jedná se o:

- existencialismus,
- personalismus
- psychoanalýzu.

Existencialismus obrací pozornost světa a výchovy k člověku. Jde o hledání člověka jako subjektu světa současné doby. Vyjadřuje pocity moderního člověka jako starost o vlastní bytí a jeho svobodu, volbu sebe sama podle svých možností. Pochopíme-li člověka tímto způsobem,

pak současně pochopíme, že není pouhým objektem výchovy, ale především jejím subjektem, který se opírá o vlastní existenci v překonávání různých problémů a situací v současné společnosti. Člověk má ve světě i ve výchově svobodu volby, protože také disponuje svobodou úniku. Je ovlivněn současností, ale také minulostí, hledá klíč k porozumění svého bytí a smyslu bytí na tomto světě. Pro pedagogiku je existencialismus inspirující především tím, že v rámci edukace (ve výchově a vzdělávání), je zapotřebí pochopit limitovanost člověka, jeho vlastní existenci a možnosti. Je zde zajímavá souvislost existencialismu na jedné straně a výchovy či edukace na straně druhé. V této souvislosti lze dokonce hovořit o tzv. existencialistické pedagogice, jakožto specifickém směru pedagogiky. Specifickým východiskem pro pojetí výchovy může být také filosofie personalismu, zastoupená např. Martinem Buberem. Jeho koncepce dialogu představuje svým hlubokým humanistickým zaměřením dvě polohy lidství v tomto světě, které se stávají klíčem porozumění člověku. Buberova humanistická teze konstituování lidské osoby v dialogu znamená, že objevit sebe sama – Já – může člověk jedině ve vztahu k druhému člověku, nalezením Ty. Dialog se přitom stává prostředkem porozumění člověku a jeho postojům. Tento dialog předpokládá poznání vlastní identity – Já a akceptování druhého člověka a jeho názorů – Ty, aniž se Já vzdá svých hodnot, názorů a vlastního bytí. Pro pedagogiku a koncepci výchovy je východisko personalismu důležité zejména vtom, že žák ve výchově, ve vzájemném vztahu s učitelem či obecněji vychovatelem, se nestává předmětem zkušenosti učitele nebo žáka, aleje světem samým. Tento výchovný vztah je charakterizován především procesem tvoření, vynalézání, objevování, ale také vzájemným obohacováním svého sebepojetí. Jedinec se tak stává sám sebou a konečně nalézá svou vlastní identitu. Jako třetí z významných filosofických a psychologických směrů minulého století, které jsou zajímavé zejména z hlediska porozumění člověku ve výchově, byla psychoanalýza. Její širší kontext popisuje např. Martin Cipro, který navíc zdůrazňuje, že výchova a vzdělávání sice v psychoanalytických úvahách hrají významnou roli, ovšem mnohem více akcentovány jsou v rámci psychoanalýzy hlavně fenomény sebevzdělávání a sebevýchovy. Teorie psychoanalýzy představuje bezesporu velice zajímavý přínos pro chápání člověka a výchovy či obecněji edukačního procesu. Psychoanalytické koučování připouští, že psychoanalýza je sice obvykle považována spíše za psychologické než filosofické východisko koncepce člověka, ovšem mnohé oblasti psychoanalýzy – především se jedná o hluboké porozumění člověku prostřednictvím porozumění příčinám a dynamice konfliktů v psychice člověka, pochopení nitra člověka – představují zajímavou inspiraci k filosofickému pojetí výchovy. Je tomu tak zejména z toho důvodu, že psychoanalýza otevírá pedagogice cesty v následujících otázkách: Jaký dopad může mít pedagogické (výchovné i vzdělávací) působení na žáka? Co se může

odehrávat uvnitř osobnosti žáka? Jak se žák vnitřně mění? Je skutečně nutné připustit, že právě naznačenými otázkami se může důkladně zabývat také filosofie výchovy. Pro celé minulé století byl také charakteristický pedocentrismus, pedagogický směr vzniklý na přelomu devatenáctého a dvacátého století. Pro toto pojetí výchovy a vzdělávání, které významným způsobem ovlivnilo pedagogické myšlení, je zcela typické, že se opírá o respektování – ba v mnoha ohledech až o přecenění – práv či potřeb dítěte. Cíle výchovy jsou v rámci tohoto směru primárně odvozovány od individuálních potřeb dítěte, od jeho zájmů a možností. Je nutné upozornit, že pedocentrismus ve svých krajních polohách vede až k odmítání výchovy jako násilného vstupování do přirozeného vývoje dítěte. Pedocentrismus se snaží stavět na podněcování zrání vnitřních psychických procesů a jejich rozvoj z nich samotných. V současné době je pedocentrismus již považován za značně jednostranné pojetí, které při opravdu důsledné aplikaci ve skutečnosti v podstatě poškozuje dítě a jeho rozvoj. Opět zde máme co do činění s další ze slepých uliček ve vývoji filosofie edukace.

Úkoly:

- **Definujte jednotlivé archetypy výchovy**
- **Vysvětlete rozdíl mezi pojmy paideia a educatio**
- **Pokuste se popsat vztah mezi filozofií a edukací**

4. REFLEXE A FILOSOFICKÁ VÝCHODISKA PROBLEMATIKY VÝCHOVY A VZDĚLÁVÁNÍ V SOUČASNOSTI

S čím se seznámíme:

S postavením filozofie ve vztahu k pedagogické praxi, s hloubkou výchovné dimenze, zajištěním svobodného postoje k výchově, s filosofickou reflexí problematiky výchovy a vzdělávání.

Cílem kapitoly je:

Pochopit, že samotná problematika výchovy a vzdělávání vychází ze shrnutí reflexe v dosavadních dějinách obecně filosofického a specificky pedagogického myšlení, že nutnou nezbytností je brát v úvahu všechny požadavky a možnosti, které před nás staví aktuální společenský, ekonomický a technologický vývoj.

Již několikrát bylo zdůrazněno, že edukace ve smyslu jednoty výchovy a vzdělávání představuje nástroj, prostřednictvím kterého filozofie může působit – a také působí – na společnost. V tomto ohledu lze filozofii samu o sobě chápat jako filozofii výchovy. Patrně nejdůležitějším plodem veškerého filosofického bádání by mělo být stále lepší porozumění člověka sobě samotnému i světu, ve kterém žije. Filozofie musí být lidmi vnímána nikoli jako akademická disciplína, nýbrž hlavně jako cesta vedoucí k porozumění, která může otevírat široké obory a poskytovat porozumění morálním výzvám i takovým lidem, kteří nedisponují formálním filozofickým vzděláním. Na tomto základě pak lze stavět praktickou konkrétní pedagogiku. Výchovu a vzdělávání člověka – obecněji edukaci – vcelku výrazným, byť mnohdy nepostřehnutelným způsobem ovlivňovaly a stále ovlivňují některé filozofické, ale také psychologické směry. Na úvod lze společně předeslat následující: „I když je výchova stará jako lidstvo samo, dodnes pro nás zůstává otevřenou otázkou. Pro výchovu je totiž výrazně charakteristické to, že s ní začínáme vždy znovu s každým novým dítětem, s každou novou vývojovou fází lidského života. To dobře ví rodič, který má více dětí. I když má mnoho zkušeností z předchozích „výchov“, vždy se znovu ocitá v situaci, pro niž nenalézá žádné předchozí precedenty řešení. To dobře ví učitel, který se rok co rok ocitá před novou třídou.“ Lze dodat, že výchova nezůstala neuzavřenou otázkou jen doposud, nýbrž že takovou bude i nadále, a to primárně

vzhledem k objektivní nepoznatelnosti budoucnosti. Pravděpodobně nikdy nenastane situace, kdy si budeme moci říci, že všechny otázky filosofie výchovy jsou vyřešeny. To se nemůže stát již jen z toho důvodu, že život neustále přináší otázky nové. Z filosofie výchovy by měla vycházet koncepce vyučování. Zmíněný aspekt neuzavřenosti může formulaci koncepcí do jisté míry bránit. Koncepce vyučování ani zdaleka nejsou jednotné a vlastně takovými ani nikdy nebyly. V současné době už dávno neplatí jen tradiční herbartovský trojúhelník, zakládající strohé vyučování, spočívající na předávání poznatků a dovedností žákům, což je vše plně zajišťováno učitelem. V současné době se nejen v teorii, ale i v pedagogické praxi prosazují mnohdy až diametrálně rozdílná pojetí vyučování, někdy dokonce i na jedné škole. Tato pojetí sahají od tradičního herbartismu, přes pokusy o rozvíjející výuku, konstruktivistické vyučování, otevřené vyučování, až po více či méně otevřené koketování s alternativními modely vyučování. S určitým zjednodušením lze konstatovat, že z hlediska filosofie výchovy či edukace je pro současnou dobu i školu charakteristická typicky postmoderní směsice nejrůznějších přístupů.

Filosofie výchovy má své hluboké oprávnění. Je však charakteristické, že opodstatněnost tohoto oprávnění lépe pochopíme až tehdy, když filosofii výchovy budeme zkoumat v jejím vlastním místě, v těsném vztahu k pedagogické praxi. Tímto způsobem totiž můžeme poodhalit inspirativní sílu filosofie výchovy. K tomu, abychom filosofii výchovy dokázali nalézt či spíše realizovat v místě, které je jí vlastní, musíme učinit vstřícný krok, který spočívá vtom, že o fenoménech výchovy začneme uvažovat filosoficky. Uvažovat filosofickým způsobem znamená tázat se z hloubky vlastní myslitelské zkušenosti a vycházet tak vstříc samotné proměně myšlení. Pohyb proměny myšlení samozřejmě vrhá proměněné světlo na veškeré záležitosti, které se dříve zdály být jasné, neměnné či naopak nepodstatné, ale stejně tak dobře dokáže vrhat nové světlo na dosud neznámé jevy. Filosofii výchovy bychom se měli zabývat proto, abychom se naučili promýšlet výchovu a vzdělání nejlépe prostřednictvím hlubokého tázání, které specifickým způsobem prohlubuje vztah k výchově. Prohloubení či rozšíření vztahu k nejrůznějším záležitostem výchovy činí tento vztah ještě otevřenější a vážnější, a to ve smyslu vzácnější, odpovědnější a odvážnější. V určité zkratce lze metaforicky konstatovat, že na území filosofie výchovy vstupujeme proto, abychom lépe porozuměli hloubce výchovné dimenze, abychom nově zakusili úctu k tomu, co si jí v horizontu této dimenze zaslouží, a především abychom si zajistili svobodný postoj k výchově. Filosofická reflexe problematiky výchovy a vzdělávání v současnosti nutně musí vycházet ze shrnutí této reflexe v dosavadních dějinách obecně filosofického a specificky pedagogického myšlení, protože na této reflexi

musí stavět. Ovšem současně je nutné brát v úvahu všechny požadavky a možnosti, které před nás staví aktuální společenský, ekonomický a technologický vývoj. V minulosti se mnohdy objevovaly názory, že výchova je ve vztahu k osobnosti člověka doslova všemocná. V současné době již samozřejmě víme, že tomu tak není. Výchova sice v tomto ohledu zmůže opravdu mnoho, nicméně není ani zdaleka jediným faktorem, který ovlivňuje konkrétní kvalitu určitého člověka. Faktorů ovlivňujících člověka je velmi mnoho, přičemž navíc platí, že na každého z nás tyto faktory působí v individuálně odlišné skladbě, jiné intenzitě, v různém vzájemném propojení. Výchova je však právě tím faktorem, který zapříčiňuje originalitu každého z nás, který z každého z nás pomáhá vytvořit originální osobnost. Výchova proto vždy představuje záměrné působení na člověka, působení, které má svůj cíl. Filosofie výchovy může v tomto ohledu výrazně napomoci především v tom, abychom na základě kritického zhodnocení reality dokázali cíle výchovy stanovovat opravdu relevantním způsobem, abychom tyto cíle dokázali důkladně promýšlet zvažováním různých možností. Cíle jsou výchovnými jen potud, pokud nejsou zvlášť toho, kdo chce vychovávat. Cíle ale nesmí být zvlášť ani toho, kdo je vychováván. Pokud jsou cíle něčím takovým, nejsou výchovnými, propadají se na jednu nebo druhou stranu. Ztrácí se svébytnost výchovného cíle.

Jednou z variant rámcového členění jednotlivých proudů filosofie výchovy s uvedením stručné charakteristiky hodnotových struktur je tato:

- Spiritualistický proud: je označován také jako proud metafyzický či proud transcendentální. Základem vzdělávání je podle představitelů tohoto proudu vztah mezi lidským já a universem z metafyzického pohledu. Dominantními zdroji tohoto proudu filosofie jsou především zen-buddhismus a taoismus;
- Paternalistické teorie: jsou označovány jako humanistické, nedirektivní, ale také svobodné, otevřené, alternativní atd. Opírají se o lidské já, o svobodu či autonomii jednotlivce. Základním úkolem učitele ve vztahu k žákovi je především usnadňovat učení a vedení žáka za účelem dosažení seberealizace;
- Kognitivně psychologické teorie: zaměřují se hlavně na takové vzdělávání, které posiluje a rozvíjí různé poznávací procesy, především pak usuzování, analýzu, řešení problémů, tvorbu mentálních obrazů a map atd. Teoretickým východiskem jsou poznatky kognitivní psychologie o nejrůznějších aspektech učení, s převahou zájmu o duševní procesy nebo o vlivy prostředí na učení; -Technologické teorie: nazývají se i teorie systémové či technicko-systémové, zaměřují se na zdokonalení předávání různých informací použitím vhodných technologií. Spoléhají se na obdivuhodné možnosti počítačů a zlepšování kvality interakce člověka a řady informačních a komunikačních technologií;

- Socio-kognitivní teorie: akcentují význam kulturních a sociálních faktorů při utváření poznatků s oslabením psychologických přístupů. Konkrétní podobu pedagogiky zde vytvářejí především nejrůznější sociální a kulturní interakce; -Sociální teorie: pracují s principem, že vzdělávání má umožnit řešení různých sociálních a kulturních problémů i problémů životního prostředí. Hlavním posláním vzdělávání je příprava vyučovaných na řešení těchto problémů, zvládnutí těchto problémů v jejich vlastní existenci samotnými vzdělávanými;
- Akademické teorie: jsou označovány také jako teorie tradicionalistické či generalistické, klasické atd. Na rozdíl od specializovaného vzdělávání se zaměřují na předávání obecných poznatků. Středem zájmu jsou obecné poznatky, kritické myšlení, schopnost adaptace, otevřenost ducha atd

Filosofie a výchova se stýkají mimo jiné také v otázce legitimacy výchovně vzdělávacího procesu. Každý vychovatel by si měl podle zmíněného autorského kolektivu alespoň občas položit otázku, zda má vůbec právo své pojetí života, světa a společnosti vnucovat někomu jinému, byť by tak činil v dobré víře a pod ochranným příkrovem většinového mínění aktuálně převládajícího ve společnosti. V praxi je tomu obvykle tak, že vychovatel neformuje vychovávaného podle svého ryze soukromého názoru, nýbrž spíše podle uznávaných měřítek společnosti či podle obecného povědomí ohledně spravedlnosti, správnosti, slušnosti, morálky a dobrých mravů dané společnosti i doby. Praktická realizace filosofie výchovy či obecněji filosofie edukace spočívá – přesněji řečeno, měla by spočívat – v kladení otázek a v neustálých pokusech na položené otázky nalézat odpovědi. Tyto pokusy přitom musí být činěny i s rizikem, že formulované odpovědi se následně ukáží být nesprávnými. Ovšem jedině tímto způsobem se postupně můžeme dobírat dílčích pravd a ty pak aplikovat v rámci pedagogické praxe. Již jen tento samotný přístup představuje filosofii edukace. V širším kontextu chápání výchovy a vyučování jako mnohostranného procesu s mnoha účastníky lze formulovat následující otázky:

- Jak se žák učí?
- Čemu se žák učí?
- Co podmiňuje úspěšnost učení žáka?
- Proč se žák učí právě to a ne něco jiného?
- Jak probíhá konkrétní edukační proces?
- Prostřednictvím jakých způsobů či operací učitel výchovně vzdělávací proces řídí?
- Čím učitel žákům pomáhá v učení?

Co sám učitel žákům poskytuje?

Samozřejmě by v této souvislosti bylo možné položit i další otázky. Odpovědi na ně musí hledat každý učitel sám za sebe a pro své žáky..

Úkoly:

- Vysvětlíte svobodný postoj k výchově
- Jaké jsou základní otázky filosofické reflexe problematiky výchovy a vzdělávání.

5 Archetypy výchovy

S čím se seznámíme:

Se základní problematikou archetypů výchovy v historickém vývoji, jejich charakteristikou, s pojmy Paideia a Educatio, se základy scholastiky, realismem a nominalismem a principy „moderní školy“.

Cílem kapitoly:

Porozumět pojmu archetyp ve filozofii, rozpoznat základní rozdíl v metodách a cílech pojmů Paidei a Educatio, proniknout do základů scholastiky, pochopit postavení a významu realismu a nominalismu a jejich společenským důsledkům, seznámit se s Paloušovou ideou „moderní školy“.

Pojem archetyp pochází z řeckého arché = počátek, typos = forma, vzor a znamená obecně

1. pravzor nebo relativně konkrétněji
2. prvotní vzor věcí, tradicí posvěcenou typickou postavu, představu nebo příběh (Wikipedie);
3. archaická vrstva vývoje lidského vědomí, v níž existují lidskému druhu společné vzorce chápání (imaginace) a vnímání (percepce) reality;
4. sdílené kolektivní nevědomí;
5. hlubší vrstva/vrstvy osobnosti;
6. originální model osoby, osobnosti či chování, ideální příklad nebo prototyp, podle něhož jsou jiní/jiné kopírováni;
7. předobraz duševních projevů, jež se objektivizují v symbolech; zatímco symboly jsou proměnlivé a působí individuálně, a. jsou neměnné a všem jedincům a kulturám společné.
8. lze také chápat jako významnou součást podstaty psychického lidství. A. mají autonomní povahu, nemají jednoznačnou interpretaci a nelze je hodnotit kladně ani záporně.

Echaudemaison definuje archetyp jako původní ideální vzor, pravzor, originál nebo prototyp, který slouží jako vzor či předobraz. Pojem sociální a. pak označuje chování nebo kulturní rys, který charakterizuje určitou sociální skupinu.

Encyklopedie CoJeCo definuje archetyp jako vrozené psychické struktury, primární schémata představ fantazie, obsažené v tzv. kolektivním podvědomí a formující apriorně činnost představivosti. Jsou základem všelidské symboliky, jež se projevuje v mýtech a náboženství, ve snech, ve výtvorech literatury a v umění.

Archetyp v sobě skrývá jakási hlubší sdělení, nevědomé obsahy, „zasunuté“ významy, ale každý a. je současně ve své podstatě přesněji pojmově nedefinovatelný. K tomu je třeba nara- ce, tj. příběhů a mýtů, skrze něž dochází k oživení archetypu. Archetyp nepůsobí na racionální složky osobnosti, ale spíše na její nevědomou, archaickou složku, kde vyvolává určitou rezo- nanci.

Ve filosofii je archetyp chápán jako pravzor (idea), vzorec věcí. V psychologii pak jako vzo- rec či podvědomý způsob psychické percepce (vnímání).

V evropském pedagogickém prostoru jsou dva základní archetypy výchovy – prvotní vzory. Slovo je složeninou slova arché znamenající počátek a slova typos, které znamená vzor. Za prvotní vzory jsou považovány cíle a styl výchovy, který vznikl v Antice a dále středověké cíle a styly výchovy. Český filozof Palouš k nim přidává ještě třetí, který ovlivňuje cíl a styl výchovy v současnosti, ten který vychází z přelomu 18. a 19. st., z počátků modernity.

a) Paideia

Tento archetyp výchovy z Platonova konceptu, uvedeném v jeho díle *Politea*. Pojetí výchovy v tomto archetypu vede ke směřování k dobru, obrácení celého jedince, ne jen jeho konkrétní části. Člověk je vychováván k tomu, aby vystupoval jako zodpovědná součást polis – měst- ského státu, společenství.

Paideia je v tomto archetypu vnímána jako **scholé – prázdeň**, vytržení z každodennosti, jako cesta k pochopení bytí skrze jsoucí, tedy pochopení existence přes realitu, vyvádění člověka ze světa omezeného do otevřeného prostranství.

Základní vyznění řecké filozofie výchovy můžeme shrnout do myšlenky, že cílem výchovy je snažit se vychovávat tak, aby se ve vychovávaném zažehnula schopnost *dobrého vztahu* jako taková. Pokud v tom nebude výchova úspěšná, budoucnost bude setkávání zpupných lidí, kte- ří budou žít pro sebe a nebudou tušit, že je možné žít jinak.

Cílem výchovy je vychovávat k dobrému vztahu. Člověk jako svébytná, sebevědomá a zodpovědná osobnost v rámci společenství.

b) Educatio

Slovo *educatio* je latinským překladem řeckého *paideia*, ve smyslu *vyvádění - výchovy*. Archetyp výchovy *educatio* je spojen s křesťanstvím. V evropském prostoru se začíná uplatňovat kolem 5. st. a působí po celý středověk. **Educatio** vnímá člověka jako obraz boží – *imago Dei*.

Filozofické kořeny tohoto archetypu nalezneme ve **scholastice**. Jedná se o středověkou filozofii, která vznikla a rozvíjela se na univerzitách v 11. – 15. st. Základ scholastiky a tím archetypu *educatio* byl dán za Karla Velikého, kdy dochází k nastavení středověké výuky ve formě *septem artes liberales*, tedy sedm svobodných umění, tvořených dvěma stupni:

- Nižším, nazvaným **trivium**, obsahující předměty gramatika, rétorika, logika.
- Vyšším, pojmenovaným **quadrivium**, obsahující předměty aritmetika, geometrie, astronomie a hudba.

Cílem výchovy má být přivádět člověka na cestu následování Krista.

Středověká edukace vycházela ze sedmi svobodných umění - trivium a quadrivium, opírala se o scholastickou filozofii, jež se snažila o rozumové podepření církevních dogmat.

Scholastiku dělíme do tří vývojových fází:

Raná scholastika – 11. - 12. st. je typická spor o univerzálie, sporem mezi zastánci dvou směrů - realismu a nominalismu. Realismus a nominalismus je středověké označení pro dvě obecné tendence, pro jednu ze základních polarit lidského myšlení, jež se týká vztahu mezi obecným a zvláštním, společným a jednotlivým, univerzálním a individuálním. Spor těchto dvou stanovisek se často nazývá spor o univerzálie.

Krajní realismus soudí, že skutečně „jsou“ jen obecniny čili univerzálie (například člověk, strom nebo kružnice), neboť jen ty jsou trvalé a neměnné, lze je pojmenovat a poznávat, kdežto jednotlivé je od nich odvozené, vždy nahodilé, pomíjející a proměnlivé.

Krajní nominalismus naopak soudí, že „jest“ jen jednotlivé, neboť jen s jednotlivým lze udělat přímou zkušenost, ukázat na ně a přesně je popsat či změřit, kdežto domnělé obecniny vznikají až dodatečně (po věcech, lat. *post res*) a jsou to jen slova či jména (lat. *nomina*, odtud *nominalismus*), jimž žádná samostatná skutečnost neodpovídá.

Kompromisní stanovisko, někdy nazývané konceptualismus, uznává nezbytnost obecných pojmů (konceptů) pro třídy předmětů, nepřikládá jim však samostatné bytí.

Mnozí kritikové soudili a soudí, že spor je ve skutečnosti jazykový a že jde jen o to, zda obecným pojmům přisuzujeme bytí anebo ne. Nicméně tisíciletá historie sporu a fakt, že se znovu a znovu vynořuje pod různými názvy, stejně jako důsledky, k nimž tyto postoje vedou, svědčí spíš o tom, že se jedná o hluboký rozdíl v nahlížení a chápání světa i lidské zkušenosti. Je to ovšem rozdíl polární, neboť jedno ani druhé stanovisko nelze zcela potlačit, takže se jednotlivé školy a jednotliví myslitelé vyznačují tím, nakolik zdůrazňují jednu či druhou stránku.

Krajní pozice vedou k absurdním a politicky dokonce nebezpečným důsledkům: krajní realismus lze využít k obhajobě autoritativního státu a totality, krajní nominalismus může vést k anomii, rozkladu společnosti (Émile Durkheim). Realismus je ve filosofii často spojen s racionalismem (Platón, Descartes, Leibniz a další), nominalismus s empirismem a skepsí (George Berkeley, David Hume, existencialismus).

Realismus a nominalismus dnes

Spor těchto dvou postojů trvá pod různými jmény dodnes. Tak se dnes většinou domníváme, že skutečné jsou jen „konkrétní“ či jednotlivé, hmatatelné a vykazatelné věci a existencialismus 20. století představu „obecného“ u člověka přímo odmítl. Na druhé straně ale předmětem empirické vědy mohou být jen celé třídy „stejných“ věcí – bakterií, psů nebo mlhovin. Také současná genetika se svým důrazem na dědičnou informaci (genom) stojí spíš na stanovisku realistickém: jednotlivý organismus je jen „vehikl“ pro „sobecký gen“ (Richard Dawkins).

Logický pozitivismus a filosofie jazyka 20. století, vycházející z nominalistické tradice, poukazují na to, že problém je spíše jazykový: zdánlivé „obecniny“ jsou ve skutečnosti souhrnné pojmy pro třídy předmětů a samy žádná jsoucna nepředstavují. Jenže i zdánlivé označení jednotlivého – například „pan X. Y, narozený 1. 1. 2000“ – je ve skutečnosti souhrnný pojem pro množství jednotlivých a často velmi rozmanitých zkušeností. Znamená někdejší novorozeně, současné dítě, bude možná jednou znamenat studenta, manžela, řidiče autobusu, penzistu a další a další. V jakém smyslu je to „jednotlivina“? Na druhé straně rostliny i živočichové se reprodukuje tak, že ze žaludů vyrostou duby a z pulců se vylíhnou žáby téhož druhu, jako byli jejich rodiče. Co je potom spíše jsoucí: jednotlivý dub či žába, anebo jejich více méně trvalé druhy a rody?

Společenské důsledky

Spor realismu s nominalismem má významné důsledky i pro chápání společnosti a politiky. Tak realisté trvají například na tom, že společnost potřebuje autoritu a obecné zákony a člověku jako takovému patří jistá práva prostě jen proto, že je člověk. Naopak nominalisté zdůrazňují spíš volnou hru jednotlivých zájmů, jejichž konflikty se řeší jednáním, smlouvami nebo na trhu. Realisté zdůrazňují obecné zájmy bezpečí, spravedlnosti a práva, kdežto pro krajní nominalisty existují jen dílčí, partikulární zájmy svobodných jednotlivců a skupin.

Přitom ovšem jedni i druzí na něco zapomínají. Realisté, kteří zdůrazňují obecné a společné, snadno zapomenou, že člověk žije především svůj vlastní život a má tedy své individuální zájmy, které se nedají shrnout do obecného dobra. Nominalisté obvykle přehlížejí, že smlouva je možná jen tam, kde se lze spolehnout na vymahatelnost práva a trh jen tam, kde společnost zaručuje bezpečí osob a majetku.

Jedno tedy zřejmě nemůže být bez druhého a společnost se řídí starým řeckým „ničeho příliš“: obě krajnosti vedou ke špatným koncům a společnost si musí hledat zlatý střed, který je ovšem věcí neustálého vyjednávání a opravování

Realisté prosazovali tvrzení, že obecné pojmy existují ve věcech, jsou jejich součástí, podle nich nejprve byly obecniny (pojmy), pak věci.

Nominalisté prosazovali tvrzení, že obecniny jsou abstraktní jména, nejdříve byly věci, pak pojmy. K nominalistům se hlásil Pierre Abelárd, tvůrce metody sic et non, česky ano a ne. Jde o metodu vzájemných protikladů.

Vrcholná scholastika – 13. st. V tomto období dochází k úpravě Aristotela učení a jeho začlenění do systému teologie. Nositeli scholastiky se staly dva mnišské řády.

První jsou **Františkáni**, kteří propagovali společný život a chudobu, zaměřovali se na misijní činnost.

Druhým **Dominikáni**, kteří prosazovali výchovu a vzdělání, aby mohli účinně bojovat proti herezi.

Pozdní scholastika – 14. - 15. století. V tomto období sílí vliv nominalismu, což znamená **přechod** k renesanční filosofii.

c) Moderní škola

Třetím archetypem podle Palouše je vzor, který se nazývá **moderní škola**. Tento vzor se od předešlých liší tím, že dochází k zásadní proměně cílů a obsahů výchovy. První je proměna

významu slova scholé. Již neznamená prázdeň, svátečnost, ale **každodennost**, nutná povinnost. Výchova nevede člověka k tomu, aby vytvářel dobré vztahy nebo následoval Krista, ale je přípravou na **profesní** život. Není zaměřena na hledání pravdy, pochopení vztahů a tím celku, ale je vedena naopak - od celku **ke specializaci** ve formě standardizace. Škola se tak stává, a je tak také společností vnímána, **továrnou**, tedy místem pro přestání nutného, s usilováním o výkon, nikoliv pochopení věcí.

Budoucnost nabývá stále více rysu nezbadatelného tajemství, které narušuje všechny představy o automatickém pokroku. Člověk světověku se odlišuje od všech předchozích lidstev – ve světověku začíná lidstvo znovuobjevovat staré pravdy, které kdysi opustilo. Ve světověku jde o smysl dějin celého lidstva. Škola podle Palouše nemá být pohlcena pouze „jeskynní výchovou“ pro každodenní využitelnost, nemá být spoutána „okovy imanence“

Demokracie, která se prosazuje, je charakteristická uměním zůstat u otázky a vzájemné porady. V tomto smyslu vyžaduje, aby byl občan vzdělán, aby se uměl radit s ostatními, aby se naučil, že pravdu může nahlédnout i ten druhý. Palouš říká, že jde o znovuobjevení duše. Bytostným orgánem demokratické výchovy má být škola. Proto Palouš charakterizoval světověk jako čas výchovy, a proto měla škola tak významné místo v jeho životě a myšlení.

Palouš jako učitel vychovával a vzdělával žáky na škole základní, střední i vysoké. Škola podle Palouše nemá být pohlcena pouze „jeskynní výchovou“ pro každodenní využitelnost, nemá být spoutána „okovy imanence“.

Svým zájmem o etymologii Palouš připomínal, že pojem škola (scholé) je původně záležitostí neděle, nedělání, povznesení se z všednodenního obstarávání. Vytržeností z každodennosti má být škola příležitostí pro výchovu a vzdělání. Každodennosti se člověk nemůže vzdát, v řádu veškerenstva má své nezbytné místo. Ale člověk by z ní měl vyhlížet, překračovat ji svým myšlením a jednáním a být schopný odstupu od toho, do čeho ho strhává duch doby – to se má učit především ve škole. Své přednášky Palouš často začínal otázkami, ať už se jimi pokoušel prolomit strnulou atmosféru, či získat pozornost studentů

Proto Palouš připomínal, že řecká paideia i křesťanské educatio byly zakotveny transcendentně. Školu nelze zcela omezit pouze tím, co se momentálně hodí – vůči tomu má naopak zůstat v jistém smyslu „heretická“.

Úkoly:

Definujte archetyp ve filozofii

Vysvětlete metody a cíle Paidei a Educatio,

Popište základní otázky scholastiky, realismu a nominalismu

Pokuste se analyzovat Paloušovu „moderní školu“.

6. TŘI PARADIGMATA LIDSTVÍ V EVROPSKÉM MYŠLENÍ

S čím se seznámíme:

S definicí paradigmatu ve filozofii, jeho členěním, vývojem a významem v historickém vývoji

Cílem kapitoly je:

- Umět definovat paradigmata lidství,
- Být schopen analyzovat rozdíly mezi jednotlivými paradigmaty v průběhu vývoje,

Ve vědecké sféře znamená paradigma zásadní pojetí určité disciplíny, které je považováno za vzorové a je sdíleno většinou vědců a výzkumníků v určité historické etapě. Paradigma vymezuje to, co má být zkoumáno, s jakými přístupy, jakými metodami, podle jakých pravidel a konvencí. Paradigmata ve vědě jsou dočasná a jejich změna obvykle probíhá radikálním obratem, tzv. vědeckou revolucí. Pojem vědecká revoluce zavedl T. S. Kuhn. Podle široce přijímané koncepce T. S. Kuhna je paradigma souhrn základních domněnek, předpokladů, představ dané skupiny vědců. Ke každému paradigmatu patří i metodická pravidla řešení, intuitivní postoje a hodnocení problémů. Jinými slovy řečeno, paradigma zahrnuje vše, co mají členové vědecké společnosti společného, a naopak vědecké společenství tvoří lidé, kteří sdílejí stejné paradigma.

Ke zvrátům dochází po určité době tak, že se dosavadní paradigma vyčerpá. Nastává období, kdy již nevyhovuje při řešení některých otázek ve vědě – tyto nevyhovující odpovědi Kuhn označuje jako anomálie. Nahromadí-li se mnoho anomálií, dochází k hledání nového paradigmatu. Po dokončení tohoto procesu znovu nastává období tzv. normální vědy.

V Kuhnově teorii nové paradigma sice vítězí v konkurenci s několika dalšími, ale tato paradigma jsou navzájem nesouměřitelná. Podávají totiž tak rozdílný pohled na svět, že není možné hodnotit jedno na základě druhého. Přijetí nového paradigmatu znamená revoluci ve vidění světa. To je dáno tím, že paradigma tvoří předpoklad samotného vnímání a je jakousi platformou, na jejímž základě vnímáme svět jistým způsobem. Paradigma je obdobou Popperova termínu předběžné vědění nebo Foucaultova termínu epistémé.

Např. v oblasti pedagogiky a andragogiky dochází ke změně paradigmatu v tom, že vzdělávání mládeže a dospělých se orientuje na vytváření kompetencí.

Paradigma ve filosofii

Filosofové Herbert Schädelsbach a Ekkehard Martens definují ve svém díle Philosophie. Ein Grundkurs tři stejně hodnotná paradigma.

1. **Ontologické (realistické)** - důležité je pouze to, co je stále a neměnné, co platí za všech okolností. Abychom dospěli k pravdivému poznání, stačí si zvolit vhodnou metodu. Základní otázkou zůstává: „Co to znamená, že něco je?“ Zastánci této teorie byli: Platón, Aristoteles, M. Heidegger, N. Hartmann.

2. **Mentalistické (konstruktivistické)** – důležité je pouze to, co dokážeme poznat v rámci vlastního vědomí. Abychom dospěli k pravdivému poznání, je třeba stanovit stejné platné podmínky (pravidla logiky, laboratorní podmínky, apod.) pro všechny badatele. Základní otázkou je: „Co mohu poznat?“ Představitelé tohoto paradigmatu spojovaného s filosofickým směrem noetikou byli René Descartes, I. Kant či K. R. Popper.

3. **Lingvistické (komunikativní)** – důležitý je fakt, že hranice poznání jsou omezené možnostmi jazyka. Základní otázkou bývá: „Čemu mohu porozumět?“ Filosofové tvořící v duchu tohoto paradigmatu, z něhož vychází například hermeneutika, byli L. Wittgenstein, který v souladu s tímto schématem tvrdil, že „o čem se nedá mluvit, o tom se musí mlčet,“ nebo H. G. Gadamer.

Další definice a významy

U Platóna idea jako neměnný a dokonalý vzor, na němž se stvořené (smysly vnímatelné) věci podílejí (mají na něm účast).

V lingvistice pojem paradigma označuje soubor tvarů ohebného slova.

V humanitních a společenských vědách může zároveň existovat více paradigmat nezávisle na sobě, vzájemně se nevyklučujících. Tímto se humanitní a společenské vědy liší od věd exaktních, kde je platné vždy jediné paradigma.

Vracíme se zpět k tomu, co je v průběhu evropské filosofie pro filozofii výchovy stěžejní, k problematice lidství. Nalezneme zde tři paradigmat lidství. Logicky následuje charakteristika člověka západní kultury a jeho odlišení od člověka jiných kultur.

První paradigma

První paradigma je řecko-antická idea, která vnímá člověka v několika rovinách.

Jako *zoon logon echon* (člověk mluvící a naslouchající) - člověk rozumějící světu, hledající harmonii kosmu, znalý a chtějící řádu.

Jako *zoon politikon* (člověk politický ve smyslu společenský) - člověk je člověkem jen ve společenství lidí, zná zákon společenství, který je božský a nezpochybňuje ho.

Latinský překlad *zoon logos echon* jako *animal rationale* je dovršením antické myšlenky, že člověk je bytostí nadanou schopností **vnímat** řád světa, tázat se po pravdě a podstatě věcí, které jsou mu přípustné prostřednictvím duchovního náhledu, tedy rozumem.

Termín *rozum* v antice je širšího významu než osvícenský termín *racio*. Jedná se o poznání formou rozumu, vášně a žádosti (touhy).

V tomto prvním paradigmatu je člověk hotová bytost, která se zrozením probouzí (Platon) a odpovídá na základní otázku, kterou si toto paradigma klade - kým jsi, člověče?

Druhé paradigma

Druhé paradigma se rozvíjí v období středověku, kdy převládla židovsko-křesťanská idea. Vidí člověka jako *imago Dei* (obraz Boží). Člověk má velmi blízko k Bohu, je jeho **obrazem**, sdílí s ním vědění o dobru a zlu, podílení se na božím plánu (problém svobody a odpovědnosti).

Na druhé straně se člověk od Boha liší svojí smrtelností, hříšností a omylností. Podle tohoto přístupu se člověk zrozením vytváří, má možnost změny, proměňuje se.

Druhé paradigma se snaží najít odpověď na otázku - kým můžeš být, člověče?

Paradigma upozorňuje, že lidské zkušenosti jsou **nepřenosné**. Své děti nemůžeme ochránit před našimi vlastními chybami a omyly. Slova varování jsou bezmocná vůči síle a touze člo-

věka poznávat kdo je. *Podle tohoto paradigmatu to lidsky podstatné nenalezne člověk v přírodě, ve světě, ale pouze ve své vlastní duši.*

Třetí paradigma

Poslední, třetí paradigma vstupuje do popředí v okamžiku, kdy se do společenských věd dostává prvek přírodovědný. Tedy v době, kdy jsou tyto vědy ovlivněny rozmachem přírodovědy, přejímají přírodovědnou ideu. Člověk je zde přijímán jako **mýslící** subjekt. Filosofie novověku začíná okamžikem, kdy člověk začal svět vnímat jako metafyziku subjektivity.

Člověk není již součástí jednoty řádu, je to labyrint a člověk potřebuje odstup, aby ho mohl pochopit.

Asi nejlépe to vystihl Komenský ve svém *Labyrintu světa a ráji srdce* (1663).

Pro třetí paradigma je typická změna myšlení, která se odráží v pojmu pravda a vzniku termínů objektivní, subjektivní, relativní a absolutní pravda.

Novověk klade otázku: *Co je objektivní pravda a jak jí dosáhnout?*

Starověký a středověký názor světa se dá vyjádřit:

je, a tedy myslí.

Novověký názor o světě je známé Descartovo:

myslím, tedy jsem.

Zde vidíme ten rozdíl.

Myšlení novověku vzniká v procesu lidského poznání - místo myšlení podřizujícího se řádu věcí je hlásáno podřízení věcí do lidského řádu poznání.

Úkoly:

1. Pokuste se definovat paradigmatu lidství
2. Analyzujte jednotlivá paradigmatu, srovnajte je v průběhu jejich vývoje.

7 EVROPAN - BYTOST UNIVERZÁLNÍ A INDIVIDUALISTICKÁ

S čím se seznámíme:

s důsledkem proměny lidského myšlení v období novověku, s individualizací jako součástí vzdělávacích a sociálních politik, s univerzalitou jako všestranností rozumu, těla, smyslů, činností a mravností

Cílem kapitoly je:

pochopit a vysvětlit proměnu člověka a jeho myšlení v novověku, v návaznosti pak definovat charakteristické rysy člověka evropského typu – jeho individualismus a univerzalitu. Exaktní věda v průběhu novověku v sobě zkoncentrovala nárok na objektivní poznání, na jeho univerzalitu a na striktní pojmové vyjádření. V postupu objektivace a ideace na vyvození obecně platné teorie z empirických (smyslově zkušenostních) poznatků. To má za následek vznik specializovaných věd.

Důsledkem proměny lidského myšlení v období novověku a modernity je jeho **individualizace** znamenající, *že člověk má stále vnímat, kým vlastně je, co je v souladu s jeho vlastní osobností*. Individualizací myšlení dochází k uvědomování si sebe sama mimo ostatní i mimo společnost, její hodnoty, normy, ideje.

Otázka individualizace je důležitou součástí vzdělávacích a sociálních politik na celém světě. V nejširším slova smyslu můžeme individualizaci chápat jako jeden z nástrojů, pomocí kterého současná společnost usiluje o zapojení všech svých členů bez rozdílů do svého fungování. V takové společnosti má každý člověk rovnocennou a rovnoprávnou účast na společné kultuře a plnohodnotně se podílí na životě dané společnosti. Otázkou ovšem zůstává, jak těmto náro-

kům dostát v každodenní realitě učitelské praxe. Co je tedy potřeba udělat, aby všechny děti mohly rozvinout svůj potenciál? Jaké postupy a přístupy volit, aby se nám dařilo (v rámci školní třídy) uspokojovat potřeby všech žáků? Na tyto otázky nelze odpovědět znalostmi z jedné pedagogické disciplíny. Proto se individualizované vzdělávání stává platformou, která propojuje myšlenky a znalosti z mnoha doposud oddělených a většinou nespolupracujících disciplín a oborů (speciální pedagogiky, didaktiky, osobnostně-sociální výchovy, školského a třídního managementu a psychologie atd.). Stejně tak i učitelé, kteří chtějí učit více individualizovaně, musí své znalosti, postoje a dovednosti rozvíjet interdisciplinárně. Důležité je celoživotní vzdělávání a reflexe vlastní pedagogické práce.

Vedle individualizace je člověk v tomto období také chápán jako bytost univerzální.

Univerzalita

člověka znamená, že je integrovaná jednota vědění o sobě, vědění o světě, o podstatných předpokladech sebe-udržení se na světě a o svých lidských možnostech.

Univerzalita je dána všestranností rozumu, těla, smyslů, činností a mravností.

Druhá polovina 20. století je typická velkým množstvím různých úvah o člověku v rámci různých teorií. První je od **Coretha**. Ten se při definování člověka zaměřuje na lidské bytí. Inspirací mu je fenomenologie a Kant. Dochází k závěru, že právě lidské bytí znamená podstatnou pluralitu dimenzí, v nichž zkušenostně poznáváme nejen svět, ale i sami sebe. Přesto člověk je konkrétní celek, pluralita je založena na jednotě struktury, kterou má postihnout...

Podstata člověka se projevuje v charakteru a způsobu jeho činnosti.

Jiným typem úvah o člověku se zabývali postmodernisté, kteří výrazně ovlivnili myšlení ve vědách posledních desetiletí. Jeden z jejich představitelů **Michel Foucault** tvrdí: *Člověk je vynálezem nedávného data a možná spěje ke svému konci...Všem těm, kdo stále ještě chtějí uvažovat o člověku, i jeho vládě či jeho osvobození, všem těm, kdo si dosud kladou otázky o tom, čím je člověk ve své podstatě, všem těm, kdo ho chtějí brát jako východisko pro své pokusy dosáhnout pravdy... na všechny tyto pokřivené a pokroucené formy uvažování můžeme odpovědět pouze filosofickým smíchem – což do jisté míry znamená, že to bude smích tichý.*

Z toho vyplývá, že otázka *co je člověk?*, je pro postmoderní filosofy nedůležitá, protože se odmítají zabývat jednotlivcem, ale zdůrazňují, že společenství hraje důležitou roli v procesu poznávání.

Jedině ve společnosti lze porozumět procesům poznávání, společnost zprostředkovává svým členům odraz světa, vztahy se světem, vztahy k sobě samým.

Tím se snaží vrátit člověka zpět do středu komunity na podobné úrovni, jak byl chápán v období antiky. Odmítají jeho individualizaci, kterou přineslo osvícenství a především modernita.

Úkoly:

Proč se člověk v západní kultuře vyvíjel jako individualizovaná a univerzální osobnost?

Jaké je postavení člověka v postmoderní filozofii?

Jaké jsou typické znaky člověka vybaveného individualismem a univerzálností?

8 VÝZNAM FILOSOFIE VÝCHOVY – EDUKACE PRO PEDAGOGICKOU PRAXI

S čím se seznámíme:

Se vztahem a vzájemným postavením filozofie, edukace a výchovy, s reálným významem filozofie pro edukaci a praxi, s významem filozofie pro jedince.

Cílem kapitoly je:

Pochopení, že z pohledu filozofie výchovy představuje edukace proces celkové výchovy zaměřený na rozvoj všech složek osobnosti člověka,

Na úvod vyjděme z jedné zásadní teze: výchovou je každá filosofie – když je to filosofie, totiž tázání po tom, co to je, jak to je či případně proč to tak je. Výchovou jsou i značně protichůdné filosofické koncepty. Výchovou je i filosofie v dialogu či polemice odlišných filosofických přístupů a koncepcí. Výchovou je zápas filosofie o sebe samu. Dále lze dodat, že z pohledu filozofie výchovy edukace představuje proces celkové výchovy zaměřený na rozvoj všech složek osobnosti člověka. V tomto ohledu máme co do činění s reflexí či renesancí antického ideálu kalokagathie. Lze se domnívat, že právě zdůrazňování relevantnosti tohoto ideálu představuje podstatu významu filozofie výchovy pro společnost. V tomto ohledu se relativně často můžeme setkat s nejrůznějšími skeptickými názory, které zpochybňují reálný význam a přínos filozofie výchovy pro edukační či pedagogickou praxi. Spektrum těchto názorů sahá od spíše shovívavého přehlížení filozofie výchovy až po odmítání její relevantnosti. Avšak vyučovat, a to i na profesionální úrovni, lze bez jakéhokoli kontaktu s filosofií.

Ovšem stejně tak je možné vyučovat bez hlubších teoretických znalostí z oboru psychologie, a dokonce i pedagogiky a didaktiky. Podle zmíněného autora vyvstává oprávněná otázka, zda filosofie výchovy – která může být vyučovaná např. v rámci rozšiřujícího pedagogického studia – nepředstavuje pouze další teoretickou disciplínu, kterou studenti musí tzv. přetrpět, aby se jim dostalo plného pedagogického vzdělání. V kontextu takového způsobu uvažování by až samo dosažení formálního vzdělání následně otevíralo plodnou oblast praxe, kterou bychom měli považovat za jediný oprávněný zdroj skutečného pedagogického vzdělání. S právě naznačeným způsobem uvažování je třeba polemizovat. Prvním důvodem je skutečnost, že filosofie rozhodně není pouhým systémem poznatků. Spíše se jedná o neutuchající a pravdě odpovědný pohyb lidského myšlení. Druhý důvod pak spočívá ve faktu, že již jen samotná praktická, rozumem nereflektovaná zkušenost bývá často tzv. slepá, a to zvláště tehdy, když člověk inspiruje či motivuje k utváření rychlých a neochvějných názorů. K tomu, abychom celku své zkušenosti porozuměli, potřebujeme nahlížet na povahu základů, ze kterých naši zkušenost interpretujeme. A to nám právě může významně umožnit a usnadnit filosofie výchovy. V moderní době se stále zvětšuje propast mezi výchovou na jedné straně a vzděláváním na straně druhé. Stále více se prosazuje instrumentálně pojaté vzdělávání, kdy základní smysl nepředstavuje vzdělanost ve smyslu garance všelidských hodnot, jak tomu bylo např. u Fichta, nebo moudrosti, jak to požadoval např. Sokrates, Platón nebo Komenský, nýbrž jen získání určité specifické kvalifikace, která člověka disponuje k výkonu určitého povolání. Tento vývoj není optimální. Význam výchovy a vzdělávání se totiž nijak nezmenšil. Člověk se přece musí stát člověkem a tento proces je možný pouze díky výchově. Ukazuje se, že výchova a vzdělávání v klasickém osvícenském pojetí pravděpodobně do značné míry se-lhaly. Zároveň je nutné odpovědět na otázku, jaký reálný význam filosofie výchovy či edukace má pro pedagogickou praxi. Lze souhlasit s pojetím filosofie jakožto samotné výchovy. Mezi ústřední témata takto pojaté filosofie výchovy náleží především velmi široce pojaté téma domova, k němuž přísluší např. mateřský jazyk, a téma hledání a konstituování společně sdíleného světa, předpokladů komunikace a sdílení vůbec. Právě mateřský jazyk – a společně s ním i cizí jazyky – bezesporu představují jeden z významných předpokladů společně sdíleného světa. Praktický význam filosofie výchovy pro pedagogickou praxi může spočívat v tom, že filosofie výchovy má být filosoficky založenou půdou pro konstruktivní dialog lidí z různých oborů, generací i společenských rolí. Fenomén dialogu byl přitom v kontextu výchovy a vzdělávání akcentován již od dob Sokrata. Je zřejmé, že se jedná o další projev filosofického přístupu k edukaci. Pokud bychom filosofii rozuměli jen jakousi záměrnost myšlení, pak by filosofie výchovy byla pouhým výchovným záměrem, o který pedagog v rámci své činnosti usiluje. Z

výchovného záměru by pak takto pochopená filosofie výchovy odvozovala výchovné prostředky, které by sloužily jako cesta za naplněním stanoveného záměru. Ovšem takové chápání filosofie výchovy se označuje jako žurnalistické

a považuje se za omezující a dokonce i za proti-filosofické. Z filosofie výchovy by se podle něj stala jen metoda směřující k vytčenému cíli, k formování vychovávaných či udílení kvalifikace. To sice může být mnohdy užitečné, nicméně nefilosofičnost takového pojetí výchovy by se mohla projevit až odlidštěním či doslova fatální záměnou skutečného vzdělání za pouhé přizpůsobení se jedince vnějším okolnostem a požadavkům. Samotné otázky po tom, co je výchova a vzdělávání, představují původní otázky filosofie. A tak jediné skutečně filosofický pohled na výchovu může odkrýt důležitý úkol výchovy každého jednotlivého lidského jedince k jeho vlastní identitě, tedy k vlastní identitě vychovávaného. Jednu ze zásadních možností filosofie výchovy představuje její síla podněcovat v člověku tázavé myšlení primárně v oblasti výchovy a vzdělání, což v praxi znamená rozvíjet takové myšlení, které člověku umožní žít, vychovávat a vzdělávat na základě vlastní zkušenosti se světem a současně na základě vlastní zkušenosti se svobodou. Filosofie výchovy za těchto okolností může člověku pomáhat kriticky přistupovat k mnoha zdánlivě neotřesitelným pravdám, byť by byly i spolehlivě odůvodňované politickými, vědeckými, náboženskými či jinými autoritami. Filosofie výchovy může těm jedincům, kteří se učí přijímat odpovědnost za vlastní výchovu i za celý svět, pomoci zaujímat pozitivní a kreativní vztah k času a tento čas pak naplňovat. Toto naplňování by se nemělo dít podle často nesourodých či krátkozrakých požadavků módních myšlenkových směrů, ale hlavně podle vlastního svědomí. To je pak nutné probouzet prostřednictvím opravdového tázání se po skutečných hodnotách. Je vysoce pravděpodobné, že bez takového tázání nedokážeme nalézt úctu ani ke světu, ani k druhým lidem a dokonce ani k sobě samým. Filosofie výchovy logicky směřuje k filosofickému vychovávání. V tomto ohledu názory západních odborníků tvrdí, že se výchova k lidství dnes proměnila v pouhou výchovu k povolání. Pouhým zmnožením znalostí se ještě nestáváme vzdělanými, a i kdybychom se celý život vzdělávali, nebo spíše rekvalifikovali (jak se po tom dnes volá), můžeme zůstat nevychovanými. Často si klademe otázku: Jak to, že jsou dnes děti vzdělané (každé, podle svých možností a předpokladů), ale nejsou vychované (řčeno nikoli hanlivě, ale v klasickém „kantovském“ smyslu, kdy cílem výchovy je dosažení stavu „dospělosti“, v němž rozumně přejímám odpovědnost za svůj vlastní život a jsem schopen se postarat i o druhého).

Kde děláme chybu? Ukazuje se, že vzdělávání bez výchovy nečiní lidi odpovědnými, připravenými na život, „dospělými“, nepřináší ani radost a uspokojení, ponechává je bezradné ve věcech životní orientace, nevybavuje je schopností nadhledu ani myšlení v kontextech. Dnes

není cílem vzdělávání vzdělanost (to byl osvícenský ideál), ale příprava na praktické uplatnění na trhu práce. Ale naděje zde je, je ve slovech Radima Palouše: „I škole se tak otevírá možnost navrátit se ke svému určení jakožto volnému prostoru pro naslouchání bytostné výzvě. Taková škola a výchova v ní se vztahují na celý lidský život, zvláště pak k těm, jimž sama životní situace podstoupivších z životního shonu skýtá obzvláštní příležitost nahlédnout své bytostné určení, svou povolnost. A protože nahlédnutí vlastní povolnosti je nahlédnutím bytostným, otevírá se vychovávanému i náhled na bytostné určení bytostí jako takových, což umožní přijmout za svou starost nejen péči o naplňování vlastního určení, ale i plnění správcovské odpovědnosti za dobré bytí vůbec. Za dobrý svět.“

A přece ještě:

· V dnešní době charakteristické rychlým přenosem informací, klíčovou rolí komunikačních prostředků v globalizačním procesu, na vývoj reaguje také systém výchovy, vzdělávání a školství. Výuka by měla připravit žáky na život v globalizované, rychle se měnící společnosti.

· Aby byli schopni ustát nové situace, reagovat na působící podněty a zachovat si psychickou i sociální rovnováhu. Zařazení globálních témat do výuky je jednou z cest, jak pracovat s mladými lidmi a vést je k zájmu o svět, ve kterém žijí. Cílem by mělo být předat jim zkušenosti a praktické dovednosti, které potřebují.

· Globalizace jako spontánní proces integrace zemí světa nesoucí s sebou vzájemnou závislost, zrychlení proudu informací, ale zároveň jejich nízkou kontrolu, nerovnost v přístupu k růstu a všudypřítomnou kulturní invazi, je výzvou k zamyšlení se nad současným světem a fungování v něm. Nad rolí výchovy a vzdělávání v současném světě, ve kterém jedni hrozí nezadržitelnými ekologickými problémy, nebezpečím světových pandemií, nedostatkem vody a chudobou, druzí vyzdvihují přínosy globalizace tkvící v řešení demo-grafických problémů (aneb vzdělávání v rozvojových zemích k nižší po-rodnosti) nebo rozšiřování technologií.

· Téměř jisté je, že v souvislosti s globalizačními tendencemi může narůstat pocit nejistoty, kultur-ní napětí, rozpad tradičních vztahů a vazeb. Zdá se, že pocity nejistoty se ve společnosti vyskytovaly v historii poměrně často, jen se tolik nepropíraly v médiích a řešily se některou z „osvědčených“ cest (návody náboženské, mravní). Chceme-li žít ve svobodě, musíme počítat s tím, že je nutné vzdát se touhy po jistotách, které lze vyměnit za bezpečný rámec svého světa, na kterém je většinou nutné cíleně pracovat.

· Neustále se proměňující společnost klade na rodiče stále větší nároky a požadavky co se týče péče o děti, vzdělávání a výchovy. Rodiče se často stávají účastníky v nevyhlášeném

závodě o neprestížnější kroužky pro své děti, kladou stále větší důraz na výběr kvalitního lektora volného času. Na pultech knihkupectví najdeme spoustu pracovních listů k procvičování předškoláků, existuje čím dál více dalších výrazných faktorů, které ovlivňují vývoj našich dětí (internet, komunikační média obecně). Můžeme se ptát, kam vede přemíra informací, která se dětem dostává, zda je neustálá stimulace zárukou rozvoje dětí? Nemají naopak chuť vypnout a nevnímat nové a nové požadavky, výzvy?

Úkoly:

Napište stručné pojednání o vztahu filozofie k výchově a ke vzdělání.

9. MÍSTO ZÁVĚRU – MYSLEME A VYCHOVÁVEJME FILOZOFICKY

S čím se seznámíme? S jedinou věcí – dokážeme myslet filozoficky??? Jsme schopni sami nahlédnout filozoficky na svět a edukaci a takto vést naše studenty?

Vzpomínáte si na text z první kapitoly?

V čem spočívá předmět filozofie výchovy?

je to proces hledání teoretických východisek výchovy a její podstaty v tradici dějin evropského myšlení a také reflexe fenoménu výchovy a místa člověka v něm, v historickém a aktuálním kontextu.

Mohli bychom ve zkratce konstatovat: filosofie výchovy značí schopnost myslet ve všech souvislostech obklopujících lidského jedince v procesu jeho výchovy. Cílem tohoto textu je ukázat budoucímu pedagogovi, že i v dnešní době má hluboký smysl myslet, přemýšlet a klást si neustále staronové otázky spojené jak s obecně lidskými, tak profesními tématy.

Předkládaná studijní opora neobsahuje zdaleka celou problematiku filozofie výchovy, což vyžaduje hledat i jiné zdroje, porovnávat získané poznatky, neupínat se na jeden názor, promýšlet souvislosti, prostě filozofovat, třeba tak, že se budeme tázat po určení filozofie výchovy, její povaze a smyslu

Položme si první otázku: proč se zabývat filosofií výchovy? Jaké jsou možné odpovědi? Tak například:

- Filozofie výchovy je zdrojem nových teoretických informací

-
- Doplňuje odborné vzdělání
 - Umožňuje vytvářet si celistvější obraz o světě výchovy.

Pokud však budeme přemýšlet v těchto dimenzích, pak chápeme filozofii výchovy jako součást disciplín rozšiřujících teoretické vědění o výchově a vzdělávání. Ovšem v takovém případě vnímáme filozofii výchovy jen v dimenzi klasického předmětu. Zůstáváme pak ve vleku zažitého klišé, že vyučovat, a to i na profesionální úrovni, lze bez jakéhokoli obcování s filozofií..

Zde je však nutné vznést zásadní polemickou poznámku:

1. Filosofie rozhodně není pouhým systémem poznatků – je spíše pohybem myšlení
2. A navíc – zkušenost bývá často slepá v tom, že vede člověka k hotovým a neotřesitelným názorům a postupům

Opodstatněnost, význam a výjimečnost filosofie výchovy se nám vyjeví tehdy, když začneme o fenoménech výchovy myslet filosoficky. To znamená, že půjdeme vstříc proměně myšlení a budeme hledat nové přístupy k záležitostem, které se nám dříve jevily jako konstantní a hotové nebo naopak nepodstatné. Proto si musíme vytyčit základní tezi: zkušenost myšlení je především zkušeností tázání na to, co je vskutku podstatné. Ponechejme na jiných disciplínách hledání ideálních způsobů vychovávání, filozofie výchovy má jiný smysl – naučit se myslet výchovu a vzdělání v hloubce tázání, jež zvláštním způsobem prohlubuje vztah k výchově. Filosofie výchovy se chceme uchopit proto, abychom lépe porozuměli hloubce výchovné dimenze, a především abychom si zjednávali svobodný postoj k výchově.

Zkusme tedy přemýšlet.

A vezměme si k tomu na pomoc myšlenku Nassima Nicholase Taleba z jeho úžasné knihy Černá labuť.

- „Před objevením Austrálie věřili obyvatelé Starého světa, že naprosto všechny labutě jsou bílé. Přesvědčení to bylo vskutku nezlomné, neboť se opíralo o zdánlivě neprůstřelné empirické důkazy. Když byla spatřena první černá labuť bylo to zajímavé překvapení, ale podstatná byla jiná věc. Celý příběh ukazuje, že učení se pozorováním nebo ze zkušenosti je výrazně limitováno a lidské poznání je velmi křehké. Jediný pozorovaný případ totiž znamená, že stará pravda najednou neplatí, ač nás v ní miliony bílých labutí předtím utvrzovaly celá tisíciletí. Jen jediný černý pták.“

Tato událost má tři následující vlastnosti:

- leží za hranicemi obvyklých očekávání, protože z ničeho, co jsme dosud v minulosti poznali. Nelze přesvědčivě vyvodit, že by taková událost mohla nastat
 - má rovněž mimořádný dopad
 - ačkoliv jde o událost nepředvídatelnou a extrémní, lidská přirozenost nás nutí nacházet pro ni dodatečná vysvětlení a vytváří tak dojem, že ji bylo možné předvídat a lze ji objasnit.
- Shrnutí: „černé labutě“ jsou vzácné, mimořádně významné a retrospektivně předvídatelné. Pokud se něco, co je téměř s jistotou očekáváno, nakonec nestane, jde také o „černou labuť“. Mezi nepravděpodobnou událostí, která nastane a pravděpodobnou událostí, jež nenastane, je jistá symetrie a můžeme je považovat za rovnocenné.

Proč každodenní četba novin nebo sledování internetu ve skutečnosti vede k tomu, že toho o světě víme stále méně?

- Pochopit, že život je vlastně jakýmsi součtem následků několika silných otřesů, je docela jednoduché. Vyzkoušejte následující cvičení. Spočítejte všechny mimořádné události, změny v technologiích a vynálezy, které se objevily během vašeho života, a porovnejte je s tím, co lidé očekávali předtím, než tyto události nastaly. Kolik z nich se řídilo nějakým harmonogramem? A pak se pokuste zrekapitulovat vlastní život – volba povolání, seznámení s partnerem, emigrace, zrady, ztráty, zbohatnutí, bankroty. Jak často došlo k něčemu takovému na základě předchozího plánu?
- Neschopnost předvídat mimořádné události znamená neschopnost předvídat vývoj obecně. Navzdory tomu jednáme tak, jako bychom byli schopni historický vývoj vědomě ovlivňovat. Důsledkem naší neschopnosti předpovídat vývoj složitých systémů ovlivňovaných fenoménem „černé labutě“ a toho, že si jí zároveň nejsme vědomi, je skutečnost, že jistí profesionálové, kteří nepochybují o své fundovanosti, fakticky žádnými odborníky nejsou. Podíváme-li se na jejich skutečné výsledky, zjistíme, že svému oboru nerozumějí o nic víc než laici. Umějí však lépe a přesvědčivě formulovat a vysvětlovat nebo nás zahrnou komplikovanými matematickými modely. Nosí také častěji kravatu.

- „Černé labutě“ předvídat nelze, spíše se pokusme jejich existenci přizpůsobit. Zaměříme-li se na vlastní neznalost, můžeme udělat překvapivě mnoho – například se pokusit získat co nejvíce z pozitivních „černých labutí“ tím, že budeme podobné příležitosti cíleně vyhledávat. V některých oblastech, jako je třeba vědecký výzkum, je možné těžit právě z neznáma a nejistoty, neboť obvykle nemáme příliš co ztratit, zatímco potenciální zisk je značný. Navzdory tomu, co nás učí sociální vědy, uvidíme, že prakticky všechny objevy a významné technologie přišly na svět neplánovaně a nečekaně – byly „černými labutěmi“. Podnikatelé a badatelé by tedy měli méně spoléhat na centrální plánování a soustředit se naopak na široký průzkum nových možností a schopnost rychle rozpoznat nové příležitosti. Z toho plyne žádoucí strategie - zkoušet maximum možného a snažit se vyhledávat co nejvíce příležitostí, které by mohly přinést kýženu „černou labut“.

- Téměř vše, co se ve společenské sféře děje, je následek vzácných, ale citelných skoků a šoků. Většina badatelů se však zaměřuje na jevy „normální“ a své úsudky opírá o Gaussovu křivku, která má pro tyto případy prakticky nulovou výpovědní hodnotu. Proč. Zvonová křivka ignoruje velké odchylky, nedokáže je zahrnout, ale přesto nám dává pocit, že jsme si ochočili neurčitost, což je však velký intelektuální podvod.

- Z přehnané pozornosti, kterou věnujeme tomu, co známe, vyplývá další častý omyl: máme sklon učit se znalostem specifickým, nikoli obecným

- Že jsme o své nepoučitelnosti nepoučitelní, je poučení, kterému se neučíme spontánně.

- Osobní knihovna Umberta Eca má přes 30 000 svazků. Jedni návštěvníci upadají v úžas a ptají se, kolik z nich autor přečetl. Druzí chápou, že osobní knihovna není přívěskem k ukojení ega, ale prostředkem k bádání. Knihy, které jsme již četli, mají mnohem menší cenu, než ty nepřečtené. Toho, co dosud neznáte, byste tedy ve své knihovně měli mít tolik, kolik vám dovolí vaše finanční možnosti. S přibývajícím věkem budete shromažďovat víc a více knih i poznání a rostoucí svazky nepřečtených knih na vás budou z poliček zlověstně hledět. Přesně tak, čím více toho víte, tím delší bude řada nepřečtených knih. Všimněte si, že „černé labutě“ se rodí ze špatného pochopení pravděpodobnosti nečekaných překvapení, z oněch nepřečtených knih, zkrátka proto, že bereme své vlastní vědomí příliš vážně.

- Historie je neprůhledná. Vidíme jen výsledek, ale nikoli scénář, onen generátor dějin. Naše po-rozumění dějinám je od základů neúplné, nemůžeme se podívat dovnitř, jak onen

generátor funguje. To, čemu říkáme generátor dějin, není totéž co historické události samotné. Velmi pravděpodobně si o jejich záměrech uděláme falešnou představu. Je to tak trochu jako rozdíl mezi jídlem, jež dostanete v restauraci na stůl, a procesem jeho přípravy, který byste pozorovali v kuchyni. Lidská mysl při vnímání dějin trpí třemi následujícími chorobami, které je možné nazvat trojí mlhou:

- a) iluze porozumění, nebo-li všeobecné přesvědčení, že chápeme dění, které, je však mnohem komplikovanější než si uvědomujeme
- b) retrospektivní zkreslení, tedy skutečnost, že problémy dokážeme posuzovat až poté, co jíž, jako bychom je pozorovali ve zpětném zrcátku
- c) přeceňování hodnoty faktů a nešvar, kterým bývají postihováni vzdělaní a respektovaní lidé, zejména, když začnou kategorizovat

- **Víme, co je indukce?**

Jak je logicky vůbec možné odvodit ze specifických případů obecné závěry? Jak víme, co vlastně víme? Jak můžeme vědět, že jsme z daných objektů a událostí viděli dostatek k tomu, abychom dokázali odvodit jejich další vlastnosti. Každé poznání, k němuž jsme dospěli pozorováním, v sobě skrývá past.

Představme si husu, kterou denně krmíme. Každé jednotlivé krmení upevňuje její přesvědčení, že základním životním pravidlem je pravidelná strava podávaná přátelským příslušníkem druhu Homo sapiens, který, jak by řekl politik „dělá jen to, co je v jeho nejlepší zájmu“. Jednoho dne, v týdnu husích hodů, však husu potká něco nečekaného, což jí přiměje toto přesvědčení revidovat.

Jak můžeme znát budoucnost, když jsme doposud poznali jen minulost. Nebo obecněji: jak můžeme z konečného množství toho, co známe, spočítat vlastnosti nekonečného množství toho, co neznáme? Vraťme se k huse: co ta může na základě včerejších zkušeností vědět o tom, co jí chystá zítřek? Snad poměrně dost, ale rozhodně o trochu méně, než si myslí, a právě toto „trochu“ může znamenat diametrální rozdíl. Husí problém lze zobecnit na všechny situace, v nichž může být ruka hostitelova zároveň tou, která hostu nakonec zakroutí krkem. Vezměme si případ německých Židů, kteří se ve třicátých letech minulého století stále více integrovali do německé společnosti – a nakonec?

Nejvíce znepokojující aspekt indukce - učení se pozpátku. Uvědomme si, že hodnota husí zkušenosti nemusí být ani tak nulová, jako spíše záporná. Husa se učila pomocí pozorování, jak je ostatně doporučováno nám všem (jde přece o vědeckou metodu). Její jistota s přibývajícím

cím počtem krmení rostla a cítila se stále bezpečněji, ačkoli se ve skutečnosti blížil den jejího konce. Všimněte si, že husí pocit jistoty a bezpečí dosahuje vrcholu ve chvíli, kdy je riziko nejvyšší.

Problém je však ještě obecnější – dotýká se samotné podstaty empirických znalostí. Poznání, které fungovalo v minulosti, jednoho dne nečekaně fungovat přestane a to, co jsme se dříve na-učili, se ukáže jako irelevantní, chybné anebo zavádějící.

Ti, kdož věří v bezvýhradnou užitečnost učení se z minulosti a opírají se o Hobbesovo tvrzení „podobá-li se nějaký jev jevu předchozímu, pak se mu bude podobat i v následcích“, měli by se zamyslet nad perlou moudrosti jednoho slavného kapitána: Za celou svou kariéru jsem neměl jedinou nehodu...Během dlouhých let strávených na moři jsem viděl jen jedinou loď v nouzi. Nikdy jsem neviděl srážku a se svou lodí neztroskotal ani se nedostal do situace, která by hrozila katastrofou – E. J. Smith, 1907

Lod' kapitána Smithe se potopila v roce 1912 – jmenovala se Titanic.

Naše slepota vůči „černým labutím“ přináší další problémy:

- a) zaměřujeme se na předem vybrané oblasti viděného a zobecňujeme je i na věci neviděné – falešná víra v konfirmaci
- b) Balamutíme se příběhy, které tiší naši platónskou touhu po jasných strukturách – podáváme se tak klamu narativity
- c) Chováme se, jako by „černé labutě“ neexistovaly – lidská povaha jim není uzpůsobena
- d) To, co vidíme, není nutně vše, co skutečně existuje. Historie před námi „černé labutě“ ukrývá a poskytuje špatnou představu, nakolik jsou takové události pravděpodobné – jde tedy o zkreslení, jež je důsledkem němeého svědectví
- e) Na skutečnost pohlížíme jakoby tunelem, tedy příliš úzce – jinými slovy, zaměřujeme se na dobře definované zdroje neurčitosti a na příliš specifický seznam „černých labutí“

Něco o důkazech:

Člověk má vrozený sklon hledat případy, které jeho vlastní příběh a vidění světa potvrzují – jejich nalezení bývá poměrně snadné. Vyberete pár příkladů z minulosti, jež zapadají do vašich teorií, a začnete jim říkat důkazy. I tehdy, testujeme-li určitou hypotézu, hledáme spíše ty případy, kdy se projevila jako pravdivá. Potvrzení svých teorií najdu poměrně snadno, ať si vymyslím cokoli, vždy k tomu nějaké důkazy najdu. Včera jsem předpověděl, že ráno vyjde slunce, a ono opravdu vyšlo.

Co s tímto naivním empirismem? Lze obejít. Rada souhlasných faktů ještě nemusí být důkazem. Pozorování bílých labutí nedokládá neexistenci bílých. Existuje ovšem výjimka: mohu

určit, který výrok je nepravdivý, ačkoli to automaticky neznamená, že vím, který je pravdivý. Uvidím-li černou labuť, jsem schopen potvrdit, že ne všechny labutě jsou bílé.

Pravdě se tedy můžeme přibližovat pouze prostřednictvím negativních případů, nikoli verifikací. Je zavádějící vyvozovat z pozorovaných faktů obecná pravidla. Navzdory obecnému přesvědčené se lidské poznání nerozrůstá díky řadě souhlasných pozorování.

V této souvislosti nelze opomenout vynikajícího K. R. Poppera - filozofa vědy, který svými teoriemi, založenými na asymetrii, vzbudil tolik rozruchu mezi vědeckou obcí. Popper vybudoval na základě asymetrie obsáhlou teorii a založil ji na technice tzv. „falzifikace“ (falzifikovat tvrzení znamená prokázat, že je chybné), s jejíž pomocí chtěl od sebe odlišit teorie vědecké a nevědecké. Ani falzifikovat, tedy s určitostí dokázat, že něco neplatí, není nikterak jednoduché. Velkou roli hraje dokonalost zkušební metody, která může vyústit ve falešné NE. To však nic nemění na tom, že nepravdivostí si můžeme být vždy daleko jistější než pravdivostí. Pamatujme: ne všechny informace jsou si rovny.

- Také jste postižení potřebou pozitivního potvrzení, které je v našich intelektuálních návycích hluboce zakořeněna?
- Jakmile si vytvoříte určité vidění světa, budete obvykle brát v úvahu jen případy, které toto vaše vidění potvrzují. Paradoxní je, že čím více informací budete mít, tím přesvědčenější budete, že právě váš pohled je správný.

Klam narativity

Většina lidí má ráda příběhy, které s velkou oblibou shrnuje a zjednodušuje, tedy redukuje počet rozměrů. Tuto vlastnost lidské povahy nazýváme klamem narativity, který je úzce spojen s lidskou náchylností k přílišné interpretaci a zálibou v celistvých, uzavřených příbězích, kterým dáváme přednost před syrovou a neupravenou pravdou. Klam narativity náš mentální obraz světa závažně zkresluje, což je zvláště kritické v případě mimořádných událostí.

Klam narativity se týká naší omezené schopnosti podívat se na sekvenci faktů a nesplétat ihned nějaké vysvětlení nebo je nevnímat jako logický řetězec se vztahem příčiny a následku. Vysvětlení fakta stmeluje. Lépe se pak pamatují: dávají nám větší smysl. Tento postup nám však může velice uškodit a to právě ve chvíli, kdy v nás vzniká dojem, že jsme daným faktům porozuměli.

V čem spočívá síla narativních struktur? Srovnajme výrok: „Zemřel král a zemřela královna“ s větou „Král zemřel, načež žalem zemřela i královna“. Je zde zřetelný rozdíl mezi pouhou posloupností faktů a tím, co už utváří děj. V čem je tedy háček? Ačkoli je v druhém výroku informace navíc, jako u celku jsme u něj efektivně redukovali počet rozměrů. Druhá věta je

mnohem snadněji zapamatovatelná – namísto dvou informací máme nyní pouze jednu. Protože si ji zapamatujeme s menším úsilím, můžeme ji v takovém balení lépe prodat. To je zkráceně definice i funkce narativity.

Dodatečná racionalizace: Psychologové provedli pokus, ve kterém si ženy měly ze dvanácti párů punčoch vybrat ty, které se jim líbily nejvíce. Jaké důvody vedly ženy při jejich výběru? Textura, pocit, barva, jemnost ad. Ve skutečnosti byly všechny punčochy stejné a odpovědi poskytovaly jen dodatečně vytvořená vysvětlení. Copak dokážeme věci spíše vysvětlovat než chápat?

Je možné se vyhnout klamu narativity? Následkům klamu narativity se vyhneme, dáme-li přednost experimentování před vyprávěním, zkušenosti před historií a klinickým poznatkům před teoriemi. Noviny samozřejmě nemohou provádět experimenty, ale mohou si vybrat, jaké zprávy uvedou a které naopak upozadí. Současně však existuje spousta empirických výzkumů, jejichž výsledky lze prezentovat a interpretovat.

Je možné předvídat?

Svět je daleko komplikovanější, než se domníváme, což by tak nevadilo, jako to, že na tuto skutečnost většina z nás zapomíná. Máme sklon pohlížet na budoucnost „tunelem“, jako by šlo o nějakou obyčejnou, „černých labutí“ prostou záležitost, ačkoli na ní ve skutečnosti nic obvyklého a obyčejného není. Jsme zdatní v retrospektivním výkladu, ve vytváření příběhů, jež nás přesvědčují, že jsme minulosti bezezbytku porozuměli. Navzdory empirickým výsledkům našeho snažení ve vytváření prognóz a projekcí sále pokračujeme a nadále užíváme nástroje a metody pomíjející mimořádné události. Predikce je v našem světě striktně institucionalizovaná. Naivně důvěřujeme těm, kdo nám pomáhají ve světě neurčitosti, ať už akademici neb vládní úředníci.

V této souvislosti nelze opomenout jednu skutečnost: jaký je rozdíl mezi tím, co si lidé myslí, že vědí, a tím, co vědí doopravdy.

Jsme experti?

Otázka první: necháte se operovat redaktorem vědeckého časopisu nebo atestovaným neurochirurgem?

Otázka druhá: necháte si vyložit ekonomickou prognózu předním teoretikem z akademie věd nebo raději ekonomickým komentátorem společenského týdeníku? Zatímco odpověď na prv-

ní otázku je zcela jasná, na druhou již tak jednotná odpověď nebude. A již zde pozorujeme rozdíl mezi tím, co můžeme označit za „know-how“ a know what“.

Praktická ukázka problému konfirmace: chcete-li dokázat, že žádní experti neexistují, naleznete profesi, v níž jsou k ničemu. Stejně dobře však můžete dokázat i opak. Tam, kde se věci stále mění, a tedy vyžadují určité znalosti, obvykle žádné experty nenajdeme, zatímco tam, kde se nemění, zcela určitě. Jinak řečeno: problémem s experty trpí ty profese, jež se zabývají budoucností a zakládají svá rozhodnutí na minulosti, kterou nelze opakovat.

Problém expertů spočívá v tom, že nevědí, co všechno nevědí. A nedostatečné poznání a mylné přesvědčení o jeho kvalitě chodívá zpravidla ruku v ruce – týž proces, který způsobuje, že toho víte méně, současně vede k tomu, že jste s touto nedokonalou znalostí spokojeni.

Nebroďte se přes řeku, je-li v průměru metr hluboká

Počítáte s mírou chybovosti?

V roce 1970 tvrdili vládní experti USA, že cena ropy do roku 1980 spíše klesne, než by doznala nějakého růstu – cena ropy do roku 1980 stoupla desetinásobně.

Prognózy, v nichž se s určitou mírou chybovosti nepočítá, ukazují na tři pochybení:

1. Na variabilitě nezáleží. Problém spočívá v tom, že bereme příliš vážně předpověď jako takovou – aniž bychom si všímali její přesnosti. Pro účely plánování je však tato přesnost daleko důležitější nežli předpověď samotná. Jak se mohl nebohý muž utopit v řece, jejíž hloubka je v průměru 50 centimetrů?

2. Další pochybení nastává, nebereme-li v úvahu postupné zhoršování kvality předpovědi, ta klesá v závislosti na tom, jak daleko do budoucnosti naše prognóza směřuje.

3. Třetí a patrně nejzávažnější pochybení spočívá v nepochopení náhodného charakteru předvídaných proměnných. Díky „černé labuti“ mohou tyto proměnné uvést v život daleko optimističtější nebo daleko pesimističtější scénáře, než v době předpovědi očekáváme. V tzv průměrných situacích se obvykle nemýlíme, ale v případě situací extrémních se dopouštíme obrovských chyb, protože si neuvědomujeme, jak velký dopad mimořádné události mají.

Co z toho plyne? I v případě, že s danou předpovědí souhlasíte, musíte se stále obávat reálné možnosti, že se skutečnost od projekce výrazně odchýlí. Občas se říká, že moudrý je ten, kdo je obdařen jasnozřivostí. Možná je moudrým naopak ten, kdo ví, že věci a události, které leží daleko před námi, vidět nemůže.

Některé pravdy dokážou objevit jen děti – dospělí a nefilozofy pohltnou malicherností praktického života, zabývají se „vážnými problémy“ a tak ve jménu zdánlivě podstatných otázek zapomínají na to skutečně podstatné. Jedna z těch pravd se týká skutečnosti, že v textuře a

kvalitě minulosti a budoucnosti existuje výraznější rozdíl. Budoucnost, jež se podobá minulosti, si lze představit pouze tak, že ji vidíme jako její přímou projekci, a je tedy předvídatelná. Představit si budoucnost prosycenou nahodilostí, a nikoli jen jako deterministické prodloužení našeho vnímání minulosti je duševní operací, jíž nejsme schopni. Mezi minulostí a budoucností je ASYMETRIE, která je však příliš subtilní na to, abychom ji sami od sebe chápali. Prvním následkem této asymetrie je skutečnost, že se ve svém přemítání o minulosti a budoucnosti nepoučíme ze vztahu mezi minulostí a minulostí, která ji předcházela. V důsledku tohoto introspektivního omylu se nedokážeme poučit o rozdílech v našich předchozích předpovědích a tím, co se poté opravdu dělo.

Uvažujeme-li o zítřku, představíme si jej zkrátka jako další včerejšek

Podléháme mechanismu, kterým se lidská mysl učí z minulosti, což nás vede k přesvědčení o definitivních řešeních. Přitom nechceme brát v úvahu, že v totéž věřili i naši předchůdci. Z tohoto pak vzniká „slepota vůči budoucnosti“.

Učme se historii poznávat, ale nevytvářejme žádné kauzální vztahy a nesnažme se věci zpětně konstruovat, a pokud už tak učiníme, tak se zdržme zásadních vědeckých výroků. Většina historiků je však opačného názoru.

Nikdo nic neví

Jsme schopni předvídat budoucnost? Máme věřit prognózám úctyhodných badatelů, předních filozofů a nejpřednějších politiků? Můžeme však jedno: problematičnost prognóz a epistemickou aroganci obrátit v náš prospěch. Jde poměrně jednoduché kroky:

- a) Rozdělíme eventuality na pozitivní a negativní. Naučme se rozlišovat mezi lidskými činnostmi, kde nepředvídatelnost může být mimořádně prospěšná, a těmi, kde neschopnost rozumět budoucnosti napáchala škodu.
- b) Nehleďte nic konkrétního. Jinak řečeno, nebuďme úzkoprsí. Nekonečná bdělost není možná.
- c) Využijte každé šance a všeho, co jako příležitost vypadá.
- d) Střežte se přesných vládních plánů.
- e) Některým lidem nevysvětlíte nic, co už sami nevědí. Neztrácejte čas s prognostiky a analytiky cenných papírů.

Je nanejvýš dobré vyhnout se špatným mapám

Je známo, že lidé zabloudí-li v Tatrách se cítí lépe, mají-li alespoň mapu Slovenského ráje. Třebaže tak nečiní v doslovném slova smyslu, ve skutečnosti se tím že se snaží uchopit bu-

doucnost pomocí metody měření rizika, dopouští ještě větší hlouposti – dávají totiž přednost předpovědi chybné, než aby neměli žádnou. Dáte-li naivnímu důvěřivci do rukou metodu hodnocení rizika, neomylně docílíte toho, že bude riskovat ještě více.

Jsou možné dvě rady:

1. Negativní rada – je velice prostá, ale dbát této rozumné rady není jednoduché. Psychologové rozlišují jednání komisivní (to, co děláme) a omisivní (to, čeho se zdržíme). Ačkoli jsou z hlediska celkového počtu ekvivalentní, náš mozek k nim přistupuje jinak. Doporučení typu „toto nedělejte“ stojí na empiricky pevnějších základech.

2. Pozitivní rady jsou obvykle doménou podvodníků. V knihkupectvích najdete desítky pojednání jak ten či onen došel k závratnému úspěchu v rekordně krátkém čase, ale nenajdete zde knihu s názvem Co mě naučil bankrot. Tato lidská touha po pozitivní radě souvisí s vrozenou lidskou preferencí – dělat raději něco než nic a to dokonce i v případech, kdy nám ono něco evidentně škodí.

Tento způsob myšlení je značně rozšířen a to i tam, kde bychom to očekávali nejméně - v institucionální vědě. Věda totiž nemá ráda negativní výsledky mj. proto, že systém odměňování na to stavěn není. Respekt si tu získáte spíše artistickými čísly, než tím, že budete vyvracet mýty nebo revidovat meze poznání a poskytnete tak společnosti skutečnou hodnotu.

Co tedy dělat:

1. Respektujte čas a nedemonstrativní poznání a mějte na paměti, že důkazní břemeno leží na těch, kdo komplexní systémy narušují, nikoli na těch, kteří chrání status quo.

2. Vyhněte se optimalizaci a vyhledávejte redundanci.

3. Vyhněte se předpovědím málo pravděpodobných výstupů. Předpovědět důsledky vzdálených mimořádných událostí je samozřejmě obtížnější.

4. Pozor na atypičnost mimořádných událostí. Existují naivní metody zvané „analýza scénářů“ a „zátěžové testy“ – obvykle založené na minulosti. Minulé deficity ovšem nemohou sloužit jako předpovědi těch budoucích, nevíme tedy, o jaké hodnoty se při zkouškách opírat. Ne-fungují zde ani tzv. „predikční trhy“, neboť ty nás nijak nechrání před působením komplexních výtěžků.

5. Vyhněte se jistým metodám měření rizik. Konvenční metody měření pro velké odchylky ne-fungují, pozor na bezmyslenkovité vytahování vzorců z učebnice statistiky.

6. Lidé, kteří už jednou řídili autobus se zavázanýma očima, by neměli dostat žádný autobus, natož nový.

7. Přemýšlet, přemýšlet, přemýšlet, pochybovat a současně věřit

10 STRUČNÝ PŘEHLED VÝZNAMNÝCH PŘEDSTAVITELŮ MYŠLENÍ

Začneme v hluboké minulosti evropského myšlení ve vztahu k filozofii výchovy. První autory byli antičtí myslitelé **předsokratovského** období.

- Asi nejstarším autorem, který je doložený a věnoval se problémům výchovy je **Lykúrgos** (cca 9. st. př. n. l.), který popsal výchovu v timokratické Spartě, zaměřené na přípravu zdatných vojáků a poslušných občanů. Bylo zde přeceňování tělesné výchovy nad duševní a kladen velký důraz na mravní výchovu a výchovu žen.

- Druhým vybraným myslitelem je **Herakleitos z Efesu** (cca 540 – 480 př. n. l.), jeden ze zakladatelů dialektiky. Dialektika pochází z řeckého *dialektiké techné* a je odvozena od *dialegestha*, což znamená *rozmlouvat*. Jedná se umění vést rozhovor, umění argumentace a hledání souvislostí, provázanosti. Z toho vyplývá známé - *vše se vším souvisí*.

- První filozofickou školou, kterou si uvedeme, jsou **sofisté** (5. - 4. st. př. n. l.), tzv. učitelé moudrosti. Sofisté je označení pro starořecké učitele a filosofy, kteří působili v 5. a 4. století př. n. l. Jméno pochází z řeckého *sofos* ("moudrý") a *sofistai* („učitelé moudrosti“) a charakterizuje tak jejich činnost – sofisté obcházeli města a profesionálně vyučovali nejrůznějších naukám, jako například počtářství, astronomii, geometrii, hudbě a zejména rétorice. Zabývali se psaním řečí před soudem (kde případně také sami vystupovali) a řečnictvím ve

shromážděních a na veřejnosti (Platón, Faidros 261b4). Učili především řečnictví. Je to nejednotná škola, někteří se orientovali na právo, jiní na přírodní vědy, ale vytvořili soubor tří základních studijních oborů – gramatika, rétorika, dialektika.

Historické hodnocení sofistů tedy musí být opatrné. Byli to první profesionální učitelé, kteří své služby nabízeli každému, kdo je ochoten zaplatit. Někteří moderní badatelé jim proto přisuzují zásluhu o jistou "demokratizaci" vzdělanosti, jež byla dříve privilegiem aristokracie.

Z dochovaných výroků (viz výše) se zdá, že sofisté skutečně byli myslitelé skeptičtí, že dovedli nečekaně zpochybňovat zdánlivé samozřejmosti – například možnosti lidského poznání – a možná i zavedené zvyky, obyčeje a náboženství své obce. Kallikleovu obhajobu síly a moci proti právu a spravedlnosti, což jsou podle něho jen nepřirozené nástroje, jak si otroci a slabí podrobují ty nejlepší a nejsilnější, později rozvinul Nietzsche. Možná naznačuje, že sofisté byli ochotni relativizovat morálku a jako řečníci obhajovat u soudu i věci těžko obhajitelné. Jen tak si lze totiž vysvětlit, že byli patrně pronásledováni a vyháněni z měst, protože se občané cítili jejich učením ohroženi. Něco podobného ovšem platilo i o Sókratovi.

Můžeme snad předpokládat, že mezi sofisty byli jak vážní myslitelé, tak také lidé bez skrupulí, ochotní hájit kohokoli a cokoli. Většinou asi působili jako profesionální učitelé, advokáti a popularizátoři. Sofisté však v každém případě měli velký podíl na vývoji rétoriky a patří mezi zakladatele kritiky poznání. Pozdější filosofická tradice, silně ovlivněná dílem Platónovým, je možná hodnotila jednostranně, tím větší efekt pak způsobilo, když například Nietzsche začal jejich stanoviska hájit.

Sofisté relativizovali vládnoucí názory a hodnoty své doby a lze jim přiznat zásluhu o velký obrat filosofie, k němuž došlo v jejich době a patrně i s jejich přičiněním:

- přenesení pozornosti od přírody k člověku;
- předmětem se stalo myšlení samo, kritické zkoumání podmínek a hranic myšlení;
- kritické zkoumání morálky a její začlenění do filosofie jako etiky;
- rozvoj stylistiky a rétoriky.
-
- **Platón** (427–347. př. n. l.) - jeho hlavní myšlenkou ve výchově byla *idea dobra* znamenající přípravu řádných občanů. Hlavní důraz kladl na rozumovou výchovu podepřenou

výchovou mravní, tělesnou a estetickou. Podle Platona má být výchova státní a stejná pro ženy i muže.

· **Aristoteles** (384-322 př. n. l.) vytvořil základní filozofické kategorie a v oblasti výchovy definoval její tři základní složky, kterými je výchova tělesná, mravní a rozumová. Těmto složkám odpovídají tři skupiny ctností. První je skupina *mravních* ctností, kam řadí střídmost, štedrost, statečnost. Druhá skupina ctností obsahuje ctnosti *společenské*, kde uvádí spravedlnost, přátelskost. Poslední jsou ctnosti *rozumové*, jimž vévodí moudrost. Na rozdíl od Platona je Aristoteles zastáncem výchovy v rodině. Ženy mají být vychovávány jen potud, aby byly dobrými manželkami a matkami.

Římské období antiky je prezentováno autory z období konce republiky počátků císařství.

· **iCicero** (106-43 př. n. l.) Marcus Tullius Cicero je považován za největší osobnost antického řečnictví a jeho osobnost je významná rovněž pro jeho přínos v literatuře a politice římského státu na konci republiky. Byl vynikajícím advokátem, ve svých spisech propagoval výchovu k řečnictví, mravnosti a právní edukaci. Tím podporoval výchovu k římskému občanství jako uvědomělému zapojení do veřejného života.

· **SSeneca** (4-65) je jedním z představitelů římského stoicismu, jehož hlavní ideou je etika ve formě svobody, chápané jako žití v souladu s přírodou, důrazem na mravnost a praktičnost. Seneca patří mezi nejplodnější a nejzajímavější antické spisovatele, navíc do značné míry ovlivnil další literární vývoj v Evropě. Jeho sloh se vyznačoval krátkostí vět, jejich kouskováním, ale také častým používáním rétorických obrátů a patosu. Jeho neláska k prostému slohu byla celkem značná, o Cicerovi napsal, že špatně skládal věty a o dřívějším spisovatelích se vůbec nechtěl bavit - psali na Senecu příliš jednoduchou latinou. Naopak jeho odpůrci nedoporučovali čtení Senecových děl v mladém věku, protože prý mohly způsobit mladým lidem problémy svou složitostí.

· Žtěžisté Senecovy literární činnosti se nachází v oblasti morální filosofie. Seneca stojí na základech stoicismu, ale na rozdíl od starých stoiků neodsuzuje zlozvyky příkře, ale mírně a s rozvahou. Měl rovněž několik podobných názorů s křesťany (např. rovnost všech lidí), které daly vzniknout nepravdivé legendě o tom, že byl věřícím. Některé názory má Seneca společné i s Epikurem a Platónem. Jinak jeho filozofická díla vyzařují celou Senecovu osobnost - jsou bohaté použitým věděním, znalostí lidského srdce i hlubokými myšlenkami, které jsou dobře vyjádřeny.

Představitelé středověkého myšlení

Ke konci císařství nastupuje jako jednotící prvek římského impéria **křesťanství**. Roku 391 se křesťanství stává jediným oficiálním náboženstvím Říma, čím se mění vztah císařství k víře. Do té doby tolerantní a pluralitní společnost se stává nábožensky společností monoteistickou.

To má vliv i na vztah k výchově. Výchova se stává **nástrojem** křesťanské víry. Hlavním myšlenkovým proudem je **scholastika**.

Tento hlavní filozofický směr středověku se snažil vysvětlovat všechny náboženské pravdy na základě rozumu. Východiskem byla zásadní naučitelnost křesťanské víry. Toto východisko se vypracovávalo v určitých školách (scholae), předchůdcích dnešních univerzit, studiem Písma svatého a církevních otců. Hlavním nástrojem scholastiky byla dialektika nebo logika, která dovolovala dobrat se k rozumovým výpovědím o Bohu a stvoření. Cílem bylo jak celkové vysvětlení pravdy spásy, tak rozumové vyvracení námitek, vznášených proti křesťanství. Rozlišujeme vedle předscholastiky (500 - 1000) tři hlavní fáze scholastiky: raná scholastika (1000 - 1200) se věnovala především zapracování logiky. K jejím zakladatelům patřili Anselm z Canterbury a Petr Abaelard. Ve vrcholné scholastice (13. stol.), době rozkvětu scholastického myšlení, byla zapracována do křesťanské teologie a filozofie nauka Aristotela. Hlavním zástupcem vrcholné scholastiky je vedle Alberta Velikého a Bonaventury, Tomáš Akvinský. Scholastiku pozdní (14. stol.) lze nakonec označit za fázi úpadku a epigonství. Vyznačovala se intelektuálním úpadkem. Nástroje logické analýzy teologických a filozofických děl, vyvinuté v rané a vrcholné scholastice, se postupně stávaly sterilním a neplodným zkoumáním bez vědecké ceny. Výjimkami jsou Duns Scotus a Vilém Ockham.

· **SSvatý Augustýn** (354-430) po různých životních peripetiích přistupil v 38 letech ke křesťanství a stává se nejen biskupem, ale i jedním z největších teoretiků raného křesťanství. Zastává názor, že bez víry není poznání ani pravdy. Je tvůrcem teorie predestinace (předurčení). K antickým ctnostem, kam patří moudrost, spravedlnost, statečnost, uměřenost přidává ctnosti *křesťanské*, kterými podle něho jsou víra, naděje, láska. Hlavním cílem výchovy je *víra v boží trojici* a vedení ideálu, jímž má být *boží stát*.

· **TTomáš Akvinský** (1225-1274) byl katolický filosof a teolog scholastické tradice. Jeho práce znamenala vrchol scholastiky. V římskokatolické církvi patří mezi 36 učitelů církve a platí za jednu z největších teologických autorit. Za svatého byl prohlášen roku 1323. Z jeho názorů vychází významné filozofické a teologické směry označované po něm jako tomismus a novotomismus. Jeho nejvýznamnějším dílem je rozsáhlá Summa theologická. Kromě teo-

logických spisů napsal i řadu spisů filosofických, komentářů k Aristotelovi a k Bibli, polemik a pět náboženských hymnů, oslavujících Nejsvětější svátost, například Adoro te devote (Klaním se ti vroucně), Pange, lingua (Chvalte, ústa) nebo sekvenci Lauda Sion Salvatore (Sióně chval Spasitele).se narodil jako člen šlechtické rodiny, ale vstoupil do dominikánského řádu a stal se jedním představitelů vrcholné scholastiky. Jeho díle je rozsáhlé, věnoval se hledání pravdy a dochází k závěru, že je jedna pravda se dvěma cestami, a to cestou rozumu a víry. Výchova má vést k ideji boží státní, to znamená, že společnost má usilovat o dobro, prozíravost, má radit, posuzovat a řídit. Nejvyšší zákon je boží, od něj pochází zákon přirozený, který je spravedlivý, proveditelný, odpovídající místu, času a zvyklostem, čehož výsledkem je přátelství mezi lidmi. I vládce se jím musí řídit.

· PPředstavitelem pozdní scholastiky je **Vittorino da Feltre** (1374/8-1446), který otevřel Dům radosti, kde se snažil o propojení humanistických ideálů s křesťanským duchem a cílem bylo harmonické rozvíjení těla i ducha žáků v přírodě. Byl jedním z prvních moderních pedagogů, kteří se vyvinuli během renesance. Mnohé z jeho metod byly nové, zejména v těsných kontaktech mezi učitelem a žákem, jako tomu bylo u Gasparina da Barzizza, a při přizpůsobování výuky schopnostem a potřebám dítěte. Žil se studenty a spřátelil se s nimi v první světské internátní škole . Vittorino škola byla dobře osvětlená a postavená z lepší stavby než jiné školy té doby. Vittorino také učinilo práci školy zajímavější a přidalo výlety podle jeho osnov. Velmi pečlivě sledoval zdraví svých studentů a obecně zvyšoval status učitelů. Školy v celé Evropě (zejména v Anglii) kopírovaly model Vittorina. Mnozí z největších italských vědců patnáctého století, včetně Guarino da Verona , Poggio Bracciolini a Francesco Filelfo , poslali své syny ke studiu pod Vittorino da Feltre. Mezi další studenty Vittorina patřili Federigo da Montefeltro a Gregorio Correr . Theodorus Gaza zdokonalil své studium latiny a byl učencem zejména pro řečtinu. Po Vittorino smrti převzal vedení školy Iacopo da San Cassiano

Představitelé renesance a osvícenství

Oblast výchovy v pozdním středověku ovlivnily dva filozofické směry – **renesance a osvícenství**.

Renesance má hlavní etapu v 15. - 16. st. Hlavním proudem renesanční filosofie je nesporně návrat k antické filosofii. Od počátku 15. století ohrožovala Konstantinopol Osmanská říše a mnozí byzantští představitelé hledali oporu na Západě a roku 1439 bylo ve Florencii slavnostně vyhlášeno sjednocení východní a západní církve; to se však prakticky neprosadilo a roku 1453 Cařihrad padl. Mezitím řada významných učenců odešla do Florencie a přinesla s sebou

množství rukopisů, zejména Platónových děl; průkopníkem obnoveného studia Platóna byl Gemistos Pléthón, který stál u zrodu Platónské akademie (1439), významného střediska antických a platónských studií, kde působili učenci jako Marsilio Ficino.

Antická filosofie budila nadšení jednak živostí textů, svobodným duchem i tím, že přímo mluvila do politicky rozhárané doby a zdála se nabízet přímé návody k řešení, zejména v politické oblasti. Samostatná italská města viděla v antických obcích a jejich ústavách vzory pro své vlastní uspořádání. Ve srovnání se školskou filosofií středověku byla intelektuálně zajímavější i otevřenější novým názorům. Novinkou je ovšem také zájem a přízeň panovníků, kteří zvali filosofy a vědce jako rádce a podporovali filosofická studia.

Kromě platonismu se v renesanční době rozvíjel také aristotelismus, epikureismus (Lorenzo Valla) či skepticismus (Michel de Montaigne).

Státoprávní filosofie

Hugo Grotius

Otřes duchovních autorit, zhroucení politické organizace středověké Evropy a počátky národních států vyvolaly řadu povstání, konfliktů, občanských a náboženských válek, počínaje českým husitstvím přes Selskou válku v Německu, občanskou válku ve Francii a v Anglii až po třicetiletou válku. Nejen panovníci, ale i mnoho vzdělanců hledalo cesty, jak zakotvit a obhájit autoritu panovníka, který už se nemohl opírat o autoritu náboženskou.

Hugo Grotius rozvinul teorii přirozeného práva, pramenícího z lidské přirozenosti, kterou chtěl Bůh. Toto přirozené právo však nezavazuje pouze jednotlivce, ale také státy – takto Grotius položil základy mezinárodnímu právu. Thomas Hobbes pak na Grotia navázal, odstranil teologická hlediska a vytvořil teorii absolutistické vlády, podle které je každý člověk egoistou, a proto hledá ochranu ve státě, který určuje, co je dobré a co špatné.

Niccolò Machiavelli ve svém spise *Vladař* poskytl praktické rady panovníkům, jak si uchovat svou vládu, a to i nevybíravými prostředky. O překonání vleklé občanské války ve Francii usiloval i ve svých spisech právník a politik Jean Bodin.

Posledním důležitým proudem státoprávní filosofie byl utopistický proud, který vykresloval podobu ideálního státu. Mezi nejdůležitější představitele patřil Thomas More a Tommaso Campanella.

Filosofie a vědy

Francis Bacon

Rozvoj vědy, která se postupně od filosofie oddělovala a dělila na různá odvětví, podnítil zpětně i filosofii samu, aby se snažila nové vědecké objevy reflektovat. Mezi nejvýznamnější představitele patří kromě Mikuláše Kusánského (rozvoj pojmu nekonečna, rozvrh empirické vědy), Giordana Bruna (nekonečný Vesmír a panteismus) zejména Francis Bacon, který se snažil roztřídit vědy, vymezit je vůči teologii a využít je k praktickým účelům pokroku a ovládnutí přírody člověkem. Přírodu lze však ovládnout jen tak, že člověk bude využívat její zákony, nalezené empirickou vědou. Filosofické založení věd i jejich samostatnost pak dovršil René Descartes. Vyznačuje se oživeným zájmem o antiku, vymaněním filozofie z područí teologie, zájmem o přírodní vědy a zkoumáním člověka. Je pro ni typický nástup humanismu (lidskosti) a individualismu.

Osvícenství je intelektuální hnutí a filozofický směr 17. – 18. st., který znamenal převrat ve vývoji evropského myšlení. Osvícenství odmítá religiozitu, proti níž staví racionalismus, logiku a humanismus. Dalo základ dnešním evropským konceptům občanské svobody a rovnosti, demokracie, pokroku a lidských práv.

a. Erasmus Rotterdamský (1469-1536)

Kritik soudobé společnosti, jeho stěžejní dílo je *Chvála bláznovství* (1509). Holandský filolog a filosof Erasmus se narodil roku 1466 zřejmě v Rotterdamu (novější výzkumy však ukazují, že se mohl narodit též v Goudě jako Geert Geertsen. Mylně se domníval, že jméno Gerrit pochází ze slova „toužit“, a proto si zvolil latinizované jméno Desiderius. Patřil mezi nejvýznamnější a nejvlivnější představitele evropského humanismu, je považován za předchůdce reformace, ačkoli sám se stavěl velmi kriticky k jejím projevům (opustil například kvůli reformě basilejské univerzity svou milovanou Basilej). V náboženských sporech první poloviny 16. století byl přívržencem náboženské tolerance. Byl typickým renesančním učencem zajímající se o mnoho oborů, obdivovatel antiky a zastávce osobní svobody. Jeho myšlenkou bylo, že **výchova může odstranit lidské zlo**.

b. Michel de Montaigne (1533-1592)

Základem jeho filosofických úvah je skepticismus, příznačný pro celou renesanční epochu. Ta se od začátku vymezovala proti scholastickému aristotelismu a ukazovala potřebu racionálně ověřit a zrevidovat všechny scholastické teze, které byly přijímány jako nepopiratelné principy. Proto pro Montaigne není obecné uznání důkazem. Je-li nějaká pravda obecně uznávána, není proto ještě pravdou, ale naopak, právě proto podléhá rozumové kontrole.[5] A právě proti sebejisté učenosti staví původní nevědění, které představuje předpoklad rozumového po-

znání. Od útlaku nekritických představ se můžeme osvobodit jedině tak, přiznáme-li svou nevědomost. Tento jeho postoj je velice podobný učené nevědomosti Mikuláše Kusánského, avšak u Montaigne chybí prvek intuice. To ovšem neznamená, že Montaigne by byl pouze skeptikem. Byl ovlivněn nejrozličnějšími názory a filosofickými školami různých období a epoch. Montaigne učí jen prastarým pravdám, je vlastně absolutně nepůvodní, a skoro každá jednotlivá myšlenka se najde ve starověké filosofii nebo křesťanství. A přece je celek originální tím, co vybral a jak to říkal v určitých společenských podmínkách. Stejně tak můžeme tedy na Montaigne nahlížet jako na epikurejce, který nás nabádá, abychom se zbytečně v ničem neomezovali a nebáli se vychutnat si rozkoše, které pozemský život nabízí. Ale stejně tak můžeme Montaigne chápat jako stoika. V tomto stoickém duchu se ve svých esejích vyjadřuje například o smrti. „A následkem toho, jestliže nás smrt děsí, stává se pramenem ustavičné muky, proti které léku není.“ Ten, kdo se chce zbavit strachu ze smrti, musí ji mít neustále na mysli. Je podle něj pošetilé se o smrti nebavit, nemyslet na ni, snažit se ji zmírňovat různými eufemismy. Protože potom když smrt přijde, je šok z ní o to větší. Proto se musíme s tímto fenoménem vypořádat jinou cestou. „Zbavme ho jeho cizoty, věnujme se mu, ochočme ho, nemějme nic často na mysli tak jako smrt.“ Je proto záhodno užívat života, dávat si pouze takové cíle, u kterých můžu spatřit konec svého snažení. Smrt není pro Montaigne nic strašného, neboť živého se netýká, protože ještě žije, a mrtvého se už netýká, protože je mrtvý. Podle Montaignova soudu si tedy nemá cenu dělat celý život starosti s něčím, co nakonec trvá jen krátce. Také člověk, který dobře prožil svůj život se smrtí bude bát méně. „Jestliže jste života notně užil, můžete ho být syt a odejděte spokojen. Jestliže jste ho užít nedovedl, nebyli vám k ničemu, co vám záleží na tom, ztrácíte-li jej, k čemu ho ještě chcete?“ Ze stejného stoického hlediska hodnotí Montaigne i sebevraždu. Připouští její oprávněnost, ale pouze v určitých případech. „Mně osobně se zdá, že nejomluvitelnějšími pohnutkami sebevraždy jsou nesnesitelná bolest a jistota nějaké, ještě horší smrti.“ Naopak sebevraždu, jejímž prostřednictvím se člověk pokouší uniknout problémům, místo aby jim mužně čelil, považuje za zbabělost. Francouzský myslitel byl kritikem memorování, kladl důraz na rozvoj myšlení vycházející z pozorování, učitel má být žáku průvodcem. Hlavním cílem výchovy je výchova charakteru, která znamená **jak správně žít**. *Musíš se mnoho učit, abys poznal, že málo víš. Člověk je ztělesněná nejistota a každý konečný úsudek o něm je falešný. Změna lidského charakteru, nestálost v citovém životě je přirozenou vlastností člověka. Vždyť se mění s počasím, okolnostmi, tělesnými podmínkami, jeho zájmy, schopnostmi, názory a zvyky. Člověk vidí věci různě. Je stálý ve své nestálosti a nestálý ve své stálosti, nesnáší ponurou ctnost pravidelnosti, miluje rozmanitost, je takový i onaký, ze všech stran nekonečný, můžeme o něm pronášet pro-*

tikladná určení, je to ztělesněný rozpor. Jeho dnešní já je jiné než včerejší, v jeho životě není totožných okamžiků, jeho individualita není dána, je to vyvíjející se struktura, přecházející z jednoho stavu do druhého.

c. Utopisté

V průběhu 16. – 17. st. se objevuje kritika společnosti. Řada autorů hledá spravedlivější státní uspořádání. Středověké rozdělení společnosti do stavů a neexistence jednotného vnímání spravedlnosti vedlo ke snahám vytvořit návrhy nových forem vlády a života lidí. Protože byly těžko realizovatelné v praxi, dostaly jednotný název utopie. Představiteli směru jsou Angličan **T. More** (1477/8-1535), podle něhož měla výchova být výchovou všech. Ve výchově kladl důraz na národní jazyk. anglický právník, politik a spisovatel. V letech 1529–1532 zastával úřad lorda kancléře krále Jindřicha VIII., jehož byl blízkým spolupracovníkem a přítelem. Je považován za nejlepšího anglického právníka a jednoho z největších evropských vzdělanců své doby. Po Jindřichově roztržce s katolickou církví se roku 1532 s králem rozešel a rezignoval na svůj úřad. Když později odmítl složit přísahu podle zákona o následnictví, byl nejprve uvězněn a posléze popraven. Katolická církev jej ctí jako svatého a mučedníka.

Podle autorů Vojtěcha Zamarovského, Bohumila Svobody, Milan Šimečky, Jana Komorovského a Lva Hanzela je Thomas More otec myšlenky komunismu, protože ve své knize předložil detailní projekci vyšší fáze komunistické společnosti řízené principem každému podle jeho potřeb.[1] A italský učenec **T. Campanella** (1568-1639), který ve svém díle Sluneční stát propagoval výchovu postavenou na názornosti, pozorování a pracovní výchovu.

d. Francis Bacon (1561-1626) baron z Verulam

Politik a vynikající myslitel, předchůdce britských empiristů Bacon se snažil zreformovat přístup člověka ke vědě. Tvrdil, že věda (včetně filosofie) má mít nový nástroj poznání. Vědci by měli zaujmout skeptický postoj ke všem předsudkům a spoléhat se pouze na skutečné důkazy a výsledky experimentů. Je nutné, aby zdrojem veškerého poznání byla zkušenost získaná prostřednictvím plánovaného experimentu, jelikož smysly a rozum mohou klamat. Právě rozum tvoří iluze, které nazývá idoly, jakési překážky objektivního poznání. Bacon uvádí idoly čtyři: Idol lidského rodu (proč zrovna člověk by měl vnímat pravdivě a jiní tvorové ne?), idol jeskyně (každý člověk je odlišný, proč zrovna já bych měl/a vnímat svět pravdivě?), idol tržiště (lidé používají jazyk špatně, některým slovům nic na světě neodpovídá, nelze prostřednictvím nich interpretovat svět) a idol divadla (každý poznatek je vykládán z již existujících

předpokladů, které nemusejí být pravdivé). Bacon neměl pochopení pro matematiku a způsob, jakým se matematika v té době využívala v přírodních vědách. Za metodu skutečného vědeckého bádání považoval indukci založenou na zkušenosti (empirii) – postupné zobecňování systematicky shromážděných a utříděných dat.

Tyto myšlenky Bacon prezentuje ve svém nejdůležitějším díle *Nové Organon* (v překladu *Nový nástroj*, řeckým slovem *organon* odkazuje na stejnojmenný spis Aristotela), v němž vědcům předkládá induktivní metodu, o níž se domníval, že může překonat dosavadní vědu a filosofii. Je považován za zakladatele empirismu, zabýval se vědou a její klasifikací. Chtěl vytvořit spis, který nazval *Velké obnovení věd*. Bohužel, jedinou dokončenou částí a tím jeho základním dílem je *Nové organon* (1620), česky *Nový nástroj*, ve kterém propaguje **induktivní metodu**. Dále v tomto spise rozpracovává učení o idolech. Idoly jsou podle něj **překážky** objektivního poznání. Vyjmenovává následující čtyři:

1. *Idol lidského rodu* (idola tribus) – vnímáme svět pravdivě? Nevnímá nějaký jiný živočich svět lépe, než člověk? A není jeho vnímání světa pravdivější, než lidské?
2. *Idol jeskyně* (idola specus) – vnímám svět pravdivě já? Nevnímá jiný člověk svět pravdivěji? Pracuje zde s odlišností člověka, a to i ve vnímání.
3. *Idol tržiště* (idola fori) – používáme jazyk špatně, nejasnost pojmů. Pokud nemáme pojmy jasně vydefinované, často se stává, že sice hovoříme stejným jazykem, ale jeden o voze a druhý o koze.
4. *Idol divadla* (idola theatri) – víme, zda jsou teorie předkládané vědci pravdivé? Kdy je teorie opravdu pravdivá?

e. Jan Amos Komenský (1592-1671)

Filozof, pedagog a představitel Jednoty bratrské, jehož díla vztahující se k výchově jsou: *Truchlivý* (1624), *Labyrint světa a ráj srdce* (1631), *Hlubina bezpečnosti* (1633) a *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* překládaná buď jako *Všeobecná náprava věcí lidských* nebo *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. V oblasti filozofie **lidství** pracuje s termínem **samosvojnost**, který popsal jako stav lidského bytí, *kdy si člověk zošklivil Boží řád věcí a sám svůj chce býti, sám svůj totiž rádce, svůj vůdce, sám svůj opatrovník, sám svůj pán, sumou sám svůj bůžek*. Lidství Komenského je realisticky komplexní. Člověk je schopen lidskosti i nelidskosti. Lidskost lidí není v pořádku, ale není ani ztracena. Každý lidský poznatek či dovednost mohou být jak pozitivní, tak i negativní. Komenského dílna lidskosti, je výchovou, která má v prvé řadě kultivovat negativní sklony. Jedná se o výchovu k překonání samosvojných tendencí, o vyvádění z hříšné soběstřednosti či uzavřenosti.

f. René Descartes (1596-1650)

Zakladatel moderní kritické epistemologie (teorie poznání) a novověké racionalistické filosofie, založené na sebejistotě myslícího subjektu, na mechanistickém výkladu přírody a analytické metody moderní vědy, která umožnila vědu jako kolektivní dílo. Jeho názory znamenají vstup do filozofie **racionalismus**. Základním dílem je *Rozprava o metodě*, kde se věnuje člověku. Člověk je podle něj výjimečný právě schopností mluvit, pronášet slova, spojovat je do vět a vyjadřovat své myšlenky. Descartes činí rozdíl mezi člověkem a tzv. automatem. Rozumem, substancí myslící, je obdařen právě jen člověk. Základním Descartovým východiskem je metodická skepse, soustavná pochybnost zejména o datech smyslového poznání. Tímto odvážným myšlenkovým krokem dokázal podstatně změnit evropské myšlení a stát se zakladatelem:

- moderní kritické epistemologie,
- novověké racionalistické filosofie, založené na sebejistotě myslícího subjektu,
- mechanistického výkladu přírody,
- analytické metody moderní vědy, která umožnila vědu jako kolektivní dílo.

Descartovo myšlení – filosofické i vědecké – je hluboce poznamenáno neklidem a nejistotami jeho doby. Reformace a náboženské války ve Francii, v Anglii a v celé Evropě podryly středověkou důvěru nejen v Boží zjevení, v bibli, ale i v možnosti lidského poznání a rozumu. Koperník a Galilei ukázali, že běžné smyslové jistoty – například pevná, nehybná Země pod nohama - neplatí. Descarta silně ovlivnila skepse Montaigneova, rozpad scholastické filosofie a stoické myšlenky. Celé jeho životní úsilí je usilovným hledáním pevných jistot, nejprve matematických, později i filosofických: Descartovo řešení spočívá v radikální skepsi, metodickém zpochybnění všeho, o čem lze pochybovat – a právě tam najde pevnou půdu v sebejistotě myslící duše či subjektu.

„Má-li být všechno poznání odvozeno z nejjednodušších principů, musím si napřed zjednat jistotu o nepochybnosti svého východiska. Co je však jisté? Abych mohl bezpečně postupovat kupředu, nebudu zprvu pokládat za jisté nic. Budu pochybovat o všem, abych zjistil, co obstojí před touto radikální pochybností. Pochybovat musím nejen o všem, co jsem se naučil ve školách, z knih anebo stykem s lidmi, nýbrž i o tom, zda tento svět, který mne obklopuje, skutečně existuje, anebo je pouhým výmyslem, a zda jej vnímám takový, jaký je - vždyť vím, že člověk je často obětí mnohých smyslových klamů. A pochybovat musím rovněž o tom, co se

zdá být vůbec nejjistější, o principech matematiky, protože je možné, že náš lidský rozum nedostačuje k poznání pravdy a trvale nás uvádí v omyl.“

„Když jsme tedy takto zpochybnili všechno, o čem můžeme nějak pochybovat, a dokonce předstírali, že to není pravda, můžeme předpokládat, že není Bůh, ani nebe, ani tělesa; že sami nemáme ruce ani nohy ani celé tělo. Nemůžeme však předpokládat, že nejsme my sami, kteří to myslíme. Nelze tvrdit, že by to, co myslí, v té chvíli, kdy to myslí, neexistovalo. Takže tato myšlenka: Myslím, tedy jsem (latinsky „Ego cogito, ergo sum“), je ze všech první a nejjistější, jaká každému řádně filosofujícímu přijde.“

Podobnou myšlenku, „Pochybuji, tedy jsem“, napsal už sv. Augustin, dále ji však nerozvedl. Descartova pochybnost ovšem není samoúčelná a slouží jen k nalezení jisté pravdy.[10]

„Myslím, tedy jsem“ je první neotřesitelná jistota v radikálním pochybování. Vše by mohl být klam, může se zpochybnit všechno, jen ne to, že právě teď, v tento okamžik, pochybuje. „V této jistotě mám zároveň kritérium a vzor pravdy. Vše, co poznávám stejně bezprostředně, stejně jasně a zřetelně jako tuto větu, musí být tedy stejně jisté. Podaří-li se objevit ještě něco, co by bylo právě tak jisté, učiníme další krok k budování opravdové filosofie.“

Jako další jistotu objevuje, že má v sobě ideu Boha jako nekonečné, všemocné a vševědoucí bytosti. Tato idea nemůže pocházet z vnímání vnějšího světa ani si ji nemohl vytvořit sám, neboť konečný a nedokonalý tvor si nemůže sám ze sebe vytvořit ideu nekonečné a dokonalé bytosti. Tento druhý krok můžeme označit jako ontologický důkaz existence Boha.

V dalším kroku získává jistotu o realitě smyslového světa: „K vlastnostem dokonalé bytosti musí nutně náležet i pravdivost. Kdyby Bůh nebyl pravdivý, nebyl by dokonalý. Je tedy nemyslitelné, aby mne chtěl pravdymilovný Bůh klamat a předstíral před mým zrakem tento svět pouze jako klamný přelud.“

Metoda

Jedním z nejdůležitějších Descartových výkonů je pokus o formulaci spolehlivé a zcela obecné analytické metody poznání. Na rozdíl od starší tradice, kde každý autor začínal znovu (i když se přitom odvolával na své předchůdce), analytická metoda rozložení problému na co nejjednodušší kroky, které lze spolehlivě vyřešit, dovoluje, aby jedni mohli bez obav stavět na výsledcích druhých. Je to právě tato vědecká metoda, která učinila z vědy kolektivní dílo tisíců a tak umožnila její nevídaný rozvoj.

Svoji metodu, kterou odvodil ze zkušenosti s geometrickými důkazy, formuloval Descartes dvakrát: poprvé v (nedokončených) Pravidlech pro řízení intelektu (Regulae), podruhé stručněji v Rozpravě:

- Přijímat jen to, co se mi samo představuje tak jasně a zřetelně, že o tom nemohu pochybovat.
- Každý problém rozdělit na co nejjednodušší části, které lze bezpečně poznat.
- Postupovat od jednoduchého ke složitému v pořadí.
- Sestavit úplné seznamy a obecné přehledy, aby bylo jisté, že jsme na nic nezapomněli.

Descartes je přesvědčen, že i ty nejobtížnější vědecké problémy lze takto rozložit na „dlouhé řetězce“ jednoduchých kroků, a pokud se zachová jejich pořadí, musí se najít řešení.

g. Blaise Pascal (1623-1662)

Vynikající matematik a humanista, tvůrce prvních mechanických kalkulátorů a zakladatel moderní kombinatoriky. Již v mládí byl silně ovlivněn Montaigneovou skepsí: náboženské války ve Francii otřásly důvěrou v křesťanství a v Písmo, Montaigne podryl i důvěru v možnosti lidského rozumu. Na rozdíl od většiny svých více spekulativních předchůdců i současníků (včetně Galileiho a Descarta), kteří spoléhali na racionální povahu světa, stvořeného podle matematických pravidel, která tudíž stačí objevit, třeba i intuitivně, snažil se opírat o pečlivě rozmyšlené experimenty a přesně dokumentovaná měření. Patří tak mezi zakladatele moderní empirické vědy, která žádné jiné zdroje nepokládá za spolehlivé. Hlavním filozofickým dílem jsou *Les Pensées* (Myšlenky), které obsahují filozofickou antropologii. Pascala zajímá reálný člověk, člověk ve vztahu k Absolutnu. Je tvůrcem pojmu **ordre du coeur** (pořádek srdce), což je logika a intuice srdce, neboť ono má svoje důvody, které rozum nezná. Jak sám říká v *Myšlenkách* (1909): *Člověk je jen přetvářka, lež a pokrytectví – i vůči sobě, i vůči ostatním. A všechny tyto sklony, tak vzdálené od spravedlnosti a pravdy, mají přirozený základ v jeho srdci.*

V době renesance je jedním z velmi diskutovaných témat **přirozenost**. Filozofové tak navazují na diskuzi vedenou již scholastiky. Pascal zastává netradiční stanovisko. Podle něj nic není přirozené, vše je umělé. Vše je zvyk, úmluva, domněnka, výsledek lidské představivosti. *Spravedlnost je to, co je ustanoveno. Zákon je to, co je funkční. Lid se řídí zvykem (tj. zákonem) z toho jediného důvodu, že ho pokládá za spravedlivý.* Člověk je propletenec paradoxů. *Člověk není (ani) anděl, ani zvíře.*

h. Thomas Hobbes (1588-1679)

Anglický filozof, teoretik **společenské smlouvy** a **přirozeného práva**. Jeho základním dílem je *Leviathan*. Člověk je materiální bytostí, kde to, co přivádí slast, je uznáno jako hodnota a zápornou hodnotou je to, co způsobuje strast. Největší strastí je smrt, nejvyšší hodnotou pak sebezáchova, které člověk podřizuje své jednání. Hobbes na přirozenost člověka nahlíží jako na neustálý boj. Vychází z téze *homo homini lupus* (člověk člověku vlkem). Přirozený člověk je dle něj egoista, k ostatním chová nedůvěru a chce je ovládnout. Nedůvěra v jeho vizi povstává z relativní rovnosti mezi lidmi. Na základě racionálního kalkulu se člověk svého přirozeného práva vzdává a uzavírá smlouvu všech se všemi, neboť tak zvýší své pohodlí (omezí boj) a šanci na přežití. Jeho kniha *Leviathan* (1651) dala základ pro většinu západní politické filozofie z hlediska teorie společenské smlouvy. Hobbes byl zastáncem absolutismu, ale také vyvinul některé ze základů evropského liberálního myšlení, právo jednotlivce, přirozená rovnost všech lidí, názor, že všechny legitimní politické moci musí mít „zástupce“ na základě souhlasu společnosti, liberální výklad práva, který ponechává lidem volnost a umožňuje jim dělat to, co není zákonem vyloženě zakázáno. Hobbes také přispěl k rozmanitému spektru oborů, včetně historie, geometrie, fyziky, teologie, etiky, překladatelství, obecné filozofie a filozofie politických věd. Jeho popis lidské přirozenosti je dodnes trvalou teorií v oblasti filozofické antropologie. Stal se jedním z klíčových zakladatelů materialismu ve filozofii.

ch. John Locke (1632-1704)

Locke se svým myšlením řadí do anglického empirismu 17. století. Ve své teorii poznání se staví proti karteziánskému racionalismu, neboť popírá, že by v mysli byly od narození nějaké ideje. Mysl pokládá za nepopsanou desku (*tabula rasa*), která je formována teprve empirickou zkušeností a poté také pořádací schopností rozumu - reflexí.

Do politické filosofie zasáhl teorií státu, který vzniká na základě společenské smlouvy, tedy na základě svobodné vůle jedince učinit se členem nějaké společnosti. Popisuje, co musí taková vláda činit a co nesmí nečinit, aby zůstala legitimní. Proti nelegitimní vládě mohou občané vyvolat revoluci. S jeho teorií se často spojuje demokratický způsob vlády, ač ji Locke nepovažuje za jedinou možnou a správnou formu vlády. Anglický filozof, stoupenec empirismu, zastává názor, že nic není v rozumu, co jsme předtím nezískali smysly. To, co máme v mysli, jsou ideje. Mysl pokládá za nepopsanou desku - *tabula rasa*, která je formována teprve

empirickou zkušeností a poté také pořádací schopností rozumu - reflexí. Byl zastáncem individuální výchovy. Věnoval se výchově chlapců a vytvořil systém nazvaný výchova gentlemana, tvořený výchovou tělesnou, mravní a rozumovou. Klad důraz i na dovednosti, každý by se měl vyučit řemeslu, což u šlechtických synů nebylo zvykem, tělesná práce byla považována za nepřijatelnou pro vyšší vrstvy. Výchova dívek ho nezajímala. Také on se věnoval problematice přirozeného zákona a společenské smlouvy. Dospěl k názoru, že lidé jsou si rovni, jsou téhož druhu. Přirozený stav má přirozený zákon, který zakazuje škodit druhému, ale opravňuje trestat přečiny. Byl zastáncem teorie společenské smlouvy formulované Hobbesem, vnímal ji jako pokračování přirozeného zákona a prosazoval ochranu svobody.

i. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)

francouzský filozof a preromantický spisovatel švýcarského původu. Jeho dílo ovlivnilo francouzskou revoluci i následující vývoj kolektivistických teorií. Podstatou jeho učení bylo, že lidé se rodí dobří a kazí se teprve vinou společnosti. Volal po návratu k přírodě a k lidské přirozenosti, kterou spatřoval v absenci novodobých dějin, jež člověka uvrhly do okovů konvencí a nesmyslných řádů. Věnoval se také pedagogice. Švýcar, pedagog. Cílem Rousseaua je vychovat svobodného člověka s respektováním věkových a individuálních zvláštností. Jeho ideálem je výchova k přirozenosti (dílo *O společenské smlouvě* (1762): Člověk se narodil jako svobodný, ale všude je v okovech. Vzdát se své svobody znamená vzdát se své lidské hodnoty, svých lidských práv a dokonce i svých povinností. Také on se zabýval přirozeným stavem. Jeho filozofie vychází z citlivosti. Přirozený stav je stav bez státu, používaný v teorii společenské smlouvy k ospravedlnění politické moci. V *Rozpravě o původu nerovností mezi lidmi* (1753) říká: Bez vážného studia člověka, jeho přirozených schopností a jeho postupného vývoje se nikdy nenaučíme rozlišovat a oddělovat v dnešním stavu to, co vzniklo z božské vůle, od toho, co způsobilo domněle lidské umění.

Rousseauovo dílo brojí proti dědičné aristokracii a probouzí prvek, jenž byl v klasicistní literatuře utlumen: citovost. Citovost jakožto základ lidských práv i povinností. Ale jeho vliv došel plného uplatnění až ve Francouzské revoluci: politický myslitel Rousseau se stal jejím duchovním otcem, a revolucionáři, ať na jedné či na druhé straně, se na něj nesčetněkrát odvolávali. I po uklidnění revolučních vášní Rousseauovo dílo pokračovalo svým vlastním životem: na pokraji nového světa průmyslové revoluce ztělesňovalo obavy z pokroku; je rovněž nositelkou prvních znaků moderní literatury, jmenovitě literatury autobiografické. Rousseau svým dílem započal epochu romantismu

j. Immanuel Kant (1724-1804)

Je považován jako poslední z představitelů osvícenectví, zakladatel německé klasické filozofie. Kantovo myšlení začíná ve stopách Leibnizova racionalismu, který dobře vystihoval zkušenost matematika, jehož předměty se nepoznávají smysly, nýbrž rozumem, a to jako „věci o sobě“. V tomto „předkritickém“ období vydal důležitou práci o vzniku planetárního systému „podle Newtonových zákonů“, kde představil teorii, jíž se dnes říká Kantova-Laplaceova. Další práce "O ohni" a o "Základech metafysického poznávání" (Nova dilucidatio) psal latinsky. Práci „O jediném možném důkazu k prokazování existence Boží“, kde podal vlastní verzi tzv. ontologického důkazu, opět německy. Roku 1766 vydal spis „Sny duchařovy“ (Träume eines Geistersehers), kritiku švédského mystika Swedenborga, a v latinském spise „O formě a principech světa smyslového a poznatelného“ (1770) poprvé ostře rozlišil mezi smyslovým poznáním jevů (fenoménů) a rozumovým poznáním věcí samých (noumena), například v matematice.[1] Za stěžejní dílo jsou považovány jeho Kritiky. Jedná se o tři spisy, které se věnují otázkám poznání, mravnosti a přirozenosti.

1. Kritika čistého rozumu (1781), zaměřuje se na vymezení předempirických podmínek možnosti jakéhokoli poznání i jeho přirozených omezení.
2. Kritika praktického rozumu (1788), navrhuje univerzální racionální etiku, založenou na kategorickém imperativu.
3. Kritika soudnosti (1790), spojuje oblast teoretického a praktického rozumu, všímá si citů, vkusu a účelnosti v přírodě.

V Kritice praktického rozumu položil základy moderní filosofické antropologie. V přednáškách o logice z roku 1800 zformuloval základní otázky filosofie: Co mohu poznat?

k. Johann Gottfried von Herder (1744-1803)

Bývá zařazován mezi osvícence, uznává ideu pokroku lidského rodu, osvícenské pedagogické ideály a primát rozumu v procesu poznání. Rozum si vykládal jinak. Znamenal pro něho všechnu reflexi, tedy všechno vědomí, které si je vědomo sama sebe. Tato reflexe zahrnuje složku tvrdě kritického rozumu, ale také složku ušlechtilého citění, čili soucitu – což je jeho základ lidskosti. Podstatou člověka je podle něj jeho odlišnost od všech ostatních živých bytostí. Odlišnosti spočívají ve vzpřímené chůzi, velkém mozku a hlavně ve slabosti instinktů. Podstatou lidského rozumu je osvobození od podnětů. Lidskosti se člověk učí, musí svou potenci k rozumu rozvíjet. Proto se zabýval otázkou významu lidské řeči v díle O povaze a původu lidské řeči (1772), což mělo významný vliv na německé národní obrození, je to jeho

vrchol. Byl stoupenec teorie organicismu. Svět považoval za organismus, v němž vládne živá harmonie organické souhry všech životních sil.

Byl sice také ovlivněn francouzským osvícenstvím, na rozdíl od univerzalistického racionalismu Kantova však přikládal velký význam národní a jazykové rozmanitosti. Jeho první významná práce, „O povaze a původu lidské řeči“ (1772), zkoumala vznik lidského jazyka vůbec a zde dospěl k závěru, že řeč nejspíše vznikla ne jako nástroj účelové komunikace, ale společného slavení a svátků. Jeho neobyčejně pronikavé náhledy na společenský význam řeči, na její vliv na myšlení a tudíž i na odlišnost lidských kultur dále rozvinul Wilhelm von Humboldt a navázala na ně řada jazykovědců a antropologů až do současnosti.

V jeho osobě vrcholí německé „národní obrození“, to jest plné uznání němčiny jako jazyka vzdělanosti a kultury a její emancipace z nadvlády latiny a francouzštiny, které o sto let později vedlo i ke sjednocení politickému a stalo se vzorem pro národní emancipační hnutí ve střední a východní Evropě. Národ je podle něj skupina lidí spojených společným jazykem, z něhož vyrůstá i jejich společná, ale ode všech jiných odlišná kultura, což dokládá na lidové poezii, kterou jako první sbíral a vydával („Hlasy národů v jejich písních“ 1773). Zabýval se Shakespearem, dávnou poezií germánských národů, ale také poezií Starého zákona, Homérem a Eddou. Proti nekritickému obdivování řecké a latinské antiky vyzvedal středověké umění, zejména gotiku, kterou pokládal za dílo Germánů, vyzvedal však i poezii slovanských národů a předpovídal jim velkou budoucnost. Na to pak navázal romantismus a nejenom české národní obrození.

I. Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831)

Další z představitelů německé klasické filozofie, který filozofii vnímal jako výchovu k životu, když říká: pravá potřeba filosofie nemíří patrně k ničemu jinému než naučit se žít. Byl zastáncem svobody. Hegelovo myšlení navazuje na Kanta – jehož si upřímně vážil – a reaguje na začínající romantismus. V něm vrcholí německý idealismus, systematická snaha o racionální vyjádření i těch nejméně přístupných stránek skutečnosti jakožto projevu ducha a o jejich výklad „z pojmu“. Hegelovy spisy jsou velmi obtížné, také kvůli poněkud svévolné terminologii, přitahovaly však především hloubkou myšlenek i brilantními formulacemi, takže na něj mnozí filosofové 19. i 20. století tak či onak navazovali. Odrážejí se v něm převratné události jeho doby, zejména Francouzská revoluce a napoleonské války, které Hegel (aspoň zpočátku) s obdivem vítal.

Ani pro Hegela není filosofie jen poznáním či vědou, nýbrž „pravá potřeba filosofie nemíří patrně k ničemu jinému než naučit se žít“; tato potřeba vzniká „když z lidských životů mizí síla sjednocení a protiklady ztratily svoji životnost“. V myšlení člověk „hledá svou svobodu a základ mravnosti“. Jejím úkolem je „pochopit to, co jest, neboť to, co je, je rozum.“ Jako je každý člověk „synem své doby“, tak je také filosofie „svojí dobou uchopenou v myšlenkách“. Mnozí se bohužel domnívají, že myšlení je „svobodné, jen když se odchyluje od obecně uznávaného a platného, když si dovede vynalézt něco zvláštního“. V této „neklidné samolibosti“ je pak kdekdo „přesvědčen, že rozumí filosofii vůbec a je s to o ní hovořit“. „Žádné jiné umění ani věda není v takovém opovržení“, aby si každý myslel, že je „přímo vlastní, ovládá“.

Na rozdíl od stálého světa více méně samostatných podstat, Kantových „věcí o sobě“, je Hegelův svět nekonečná souvislost, plná napětí, protikladů a změn. „Pravdivý je celek. Celek se však dovršuje jen ve vývoji. O absolutnu je třeba říci, že je bytostně výsledkem, že je teprve na konci tím, čím ve skutečnosti jest.“ I lidské vědomí vzniká tak, že se naivní vědomí dítěte („bytí o sobě“ čili these) nejprve musí obrátit ke druhému („bytí pro druhé“ čili antithese) a teprve v (reflexivním) návratu k sobě může být nejenom „o sobě“, ale také „pro sebe“, lidskou osobou. To je jádro Hegelovy dialektiky i dalších klíčových pojmů „Ducha“ a „svobody“. Vůbec pro lidskou osobu a její vztahy, např. v rodině, má Hegel daleko větší pochopení než kdokoli z jeho předchůdců. V navázání na křesťanskou myšlenku dějin spásy chápe Hegel svět jako jedno nesmírné a dramatické dějství, v němž se Duch – oklikou a díky „práci zápor-na“ – nakonec vrací sám k sobě. Téma dějin, neustálé a nevratné proměny světa, je jedním z hlavních a trvalých přínosů Hegelovy filosofie, který postupně proměnil i všechny vědy – od historie přes biologii (Charles Darwin) až po astronomii („velký třesk“).

Základem Hegelovy filosofie společnosti je myšlenka svobody. Ta je totiž pro člověka možná právě jen v dobře uspořádané společnosti, ve vztahu občana a státu. Hegel je tak jedním z prvních myslitelů důsledně „občanské“ společnosti, která se neopírá o posvátné autority. Přesto je Hegel myslitel spíše konzervativní, zejména ve Filosofii práva: základem občanské společnosti je vlastnictví, v němž si osoba dává svoji skutečnost. Podstatnou institucí je také rodina s jasně vymezenými rolami muže a ženy: veřejný život je záležitost mužů. Vysoké hodnocení občanské společnosti a státu Hegel na několika místech přenáší na soudobé Prusko, což mu lze právem vytýkat; na druhé straně bylo tehdejší Prusko zemí reforem Steinových, Hardenbergových a Humboldtových a jedním z nejliberálnějších států své doby.

S Hegelovým jménem je spojen pojem spirála poznání či vývojová spirála. Hovoří o tom, že vývoj či poznání probíhá po spirále, případně v soustředných kruzích. V určitých fázích života

se člověk dostává do bodu, kdy se kruh uzavírá a člověk postupuje na tomto místě na vyšší úroveň, vzdálenější soustředný kruh. V případě spirály se objeví bod, který spojnici se středem spirály vytyčuje předchozí vývojové body vztahující se k dané problematice. Člověk tak může dál stavět na již poznaném – dialektická metoda, charakterizovaná bytím o sobě (což je člověk), které objevuje zvnějšnění (to, co je vně nás a je obsahem filosofie přírody) a navrací se k sobě samému, poznávajícímu vědomí (zde je založena filosofie ducha). Dialektika poznání spočívá v rozdílu identity a ne-identity (shodné a rozdílné znaky poznávaného jsoucna). Svoboda je základ společnosti. Zabýval se i strukturou společnosti a zastával názor, že je důležitá rodina s vymezenými rolemi mužů a žen. Podle něj je veřejný prostor jen pro muže. Byl tvůrcem moderní dialektiky. Poznání probíhá ve spirále, nové poznání staví na již poznaném.

Pozitivistická filozofie výchovy

Pozitivismus je způsob myšlení, který se chce vyhnout spekulaci a vycházet jen z daného, tj. z jednotlivých ověřitelných faktů. Vychází z teorie lineárního vývoje, zastávající tézi od jednoduchého ke složitému. Cílem pozitivistické výchovy je příprava k životu. Nechce zbytečné a nepotřebné vědomosti, ale jen ty nejpodstatnější. Důraz byl kladen na fakta, na to, co je poznatelné.

Představitelem pozitivistické pedagogiky je **Herbert Spencer** (1820 – 1903), který zastával názor, že lidská morálka má svou podstatu v přírodě. Zabýval se požadavkem užitečnosti – tehdejší školství nemohlo odpovídat potřebám mladých lidí. Podstatnou částí vzdělání by mělo být studium přírodo-vědné. Spencer ve svých úvahách navazoval jen na nemnoho předchůdců. Mezi nejvýznamnější patřil evolucionista a Spencerův přítel Thomas Huxley, který jej seznámil s myšlenkami Charlese Darwina, s nímž posléze Spencer navázal dlouholeté korespondenční styky. Spencer vědecké knihy takřka vůbec nečetl a vědomosti získával především z periodik, diskuzí s kolegy a od svých asistentů. Proto je jeho myšlenkové kořeny třeba hledat zejména v londýnském intelektuálním prostředí poloviny 19. století (především v přírodovědeckých kruzích), dále v politické ekonomii a do jisté míry i v sociologických koncepcích Augusta Comta.

Celé Spencerovo rozsáhlé filozofické dílo (sám pro svou koncepci užíval termínu „syntetická filozofie“) je propojeno nemnoha jednotlivými tématy, z nichž jedním je myšlenka evolucionismu. Evoluci Spencer ve své knize *First Principles* definuje jako „změnu ze stavu relativně nevymezeného, nekoherentního, homogenního ke stavu relativně vymezenému, koherentnímu a heterogennímu“ (Keller 2005 : 146), jejím opakem je pak regrese, čili děj, během něhož dochází k rozkladu komplexních a diferencovaných struktur. Svůj vysoce abstraktní model

evoluce používá Spencer i pro analýzu vývoje společnosti poprvé v práci *The Study of Sociology* z roku 1873. Poukazuje zde na to, že oblast sociální podléhá podobným zákonům, jako pole biologické či fyzikální. Podobně jako v organismu vede i ve společnosti nárůst velikosti subsystémů k tlaku na diferenciaci jejich funkcí; funkčně diferenciované subsystémy jsou pak zpětně s celkem propojeny díky svému nenahraditelnému významu pro jeho přežití (tj. zpětná integrace). Lidské společnosti procházejí podobně jako živé organismy vývojem od homogenních a nestabilních útvarů k vysoce komplexním a diferencovaným strukturám - zkoumání faktorů, jež ovlivňují rychlost a směr tohoto vývoje je pak dle Spencera skutečným a nejvýznamnějším úkolem sociologie. Odmítá Comtův sociologický konstruktivismus a zastává názor, že ani odkrytí faktorů ovlivňujících evoluci společnosti nás neopravňuje k jejich modifikaci.

Ačkoli je Spencer sociologickým realistou (považuje společnost za skutečnost nadosobní a na svých členech nezávislou), připouští určitý individualismus s tím, že společnost je nástroj sloužící svým jednotlivým členům.

Podle Spencera plní sociální instituce ve společnosti podobnou funkci jako orgány v živém organismu. Věnuje zvýšenou pozornost např. institucím rodiny, obřadním, politickým, církevním, profesním či průmyslovým

Duchovědná filozofie výchovy

Je označována jako pedagogika kultury, filozofická pedagogika, řadí pedagogiku k vědám duchovním.

Ty na rozdíl od přírodovědných studují filozofické a kulturní souvislosti výchovy, důraz klade na hodnoty, kulturu.

Wilhelm Dilthey (1833 – 1911)

Proti metodě přírodních věd, která se během 19. století nesmírně rozvinula, postavil Dilthey humanitní či společenské vědy (doslova „duchovní vědy“, *Geisteswissenschaften* – např. historii, právo, literární vědu) a snažil se vybudovat jejich vědeckou metodu. Přírodní vědy zkoumají svět z hlediska příčinnosti, kdežto úkolem „duchovních věd“ je podle něho chápat a vysvětlovat vztahy mezi životem, vyjadřováním a rozuměním. Z povahy věci musí být historické, tj. chápat své předměty a témata v dějinném vývoji, a jejich hlavní metodou je hermeneutika, tj. snaha o věrné porozumění a výklad textů a jiných dokladů.

Druhým velkým Diltheyovým tématem byl život a živé, jež se podle něho nedá zcela pochopit jen experimentální metodou věd o neživém. Život totiž charakterizuje úsilí každého organismu udržet se naživu, růst a rozmnožovat se, jen v oblasti živého lze najít např. svobodu a odpovědnost. Živé organismy žijí v jisté symbióze se svým prostředím, na němž závisejí a na něž také různě reagují. Jsou tedy dráždivé, vnímavé a schopné i vzájemné komunikace.

Třetí velkou oblastí Diltheyova zájmu byla výchova a vzdělávání. Všiml si různých etap lidského dětství a dospívání a hledal pro ně přiměřené způsoby výchovy. Patří tak mezi zakladatele moderní pedagogiky a filosofie výchovy.

Wilhelm Dilthey je považován za zakladatele filosofie života. Zabývá se problematikou dualismu antropologického hlediska výchovy – rozvoje přirozených sil člověka na jedné straně a nároku kultury na straně druhé. Dochází k názoru, že výchova není cílem, ale prostředek, funkcí společnosti. Společnost povyšuje výchovu na vztah zajišťující kontinuitu kulturních i materiálních hodnot společnosti. O výchově se vyjadřuje jako o potřebě společnosti, v níž se vychovávaný přizpůsobuje požadavkům společnosti, asimiluje se, napodobováním vzorů dospělých se připravuje na svou sociální, pracovní a lidskou roli. Svoji vizi duchovědné pedagogiky staví na vztahu vychovatele k vychovávanému, na empatii. Role učitele, jeho osobnost, vyzrálost a schopnost přijetí žáka, jeho osobnosti, je základem, který by měl být součástí profese tohoto náročného povolání. Lze říci, že Dilthey je zastáncem myšlenky, která učitelství považuje za poslání, nikoli jen povolání.

b. Max Scheler (1874 – 1928).

věnoval i aktuálním politickým otázkám, zachování míru, sociální spravedlnosti a obraně demokracie a hledal mosty mezi protiklady, které podle jeho názoru nakonec povedou k nové katastrofě. Roku 1928 vydal vlivnou knížku „Místo člověka v kosmu“ a brzy nato zemřel. Zanechal po sobě rozsáhlou rukopisnou pozůstalost, která vyšla až v rámci jeho sebraných spisů v letech 1954-1998 v 16 svazcích.

Hlavní díla

Formalismus v etice a materiální etika hodnot (1913) je pokus o překonání „formální“ etiky, založené pouze na postulátu rovnosti a svobody. Oproti Kantově etice povinnosti staví etiku hodnot, jež člověk bezprostředně vnímá a pociťuje jako „materiální apriori“. Scheler zde rozlišuje čtyři roviny hodnocení a hodnot:

- smyslové hodnocení příjemného - nepříjemného;
- vitální hodnocení ušlechtilého - sprostého;

- duchovní hodnocení: právem – neprávem, krásné – ošklivé, pravdivé – nepravdivé;
- hodnoty posvátné – profánní.

Formy vědění a vzdělávání (1925) rozvíjejí Schelerovu antropologii. Ve srovnání s jinými živočichy se člověk může jevit jako omyl přírody: živočišný instinkt dosahuje udržení rodu jednodušeji a účinněji. Scheler oceňuje výsledky psychologie živočichů, protože teprve na nich se ukáže zvláštní postavení člověka. Člověka totiž charakterizuje teprve schopnost vnímat zvláštní zákonitost hodnot, kterou získává vzděláváním.

Na rozdíl od živočichů člověk dokáže přesahovat každé určité životní prostředí, vytváří si vzděláním „vědomí světa“ a jako mikrokosmos obráží v sobě celý Vesmír. Vzdělávání tedy není vzděláváním k něčemu, nýbrž je cílem samo o sobě, je „smyslem Země a dokonce Vesmíru“ a má tedy svůj kosmologický význam. Scheler rozlišuje tři „formy vědění“:

- účinné, ovládající vědění vědy, jímž dosahuje praktických cílů;
- vzdělávací vědění filosofie, jímž si utváří svou osobnost;
- spásné vědění náboženství jako láskyplnou účast na procesu bytí samého.

Tomu odpovídají i hodnoty 1. životní, 2. duchovní a 3. hodnoty svatosti; všechny jsou pro člověka nezbytné, pokud se však omezí na životní hodnoty, přestává být člověkem. Člověk má ovšem své poslání: nemá být jen „uměleckým dílem“ a i duchovní hodnoty vzdělání či kultury mají sloužit jeho spáse.

Místo člověka v kosmu (1928) opět zdůrazňuje zásadní přesah lidských možností – a lidského poslání – vůči živočišné říši. Všechny praktické schopnosti člověka, a to i geniálního vynálezce typu Edisona, nepřesahují zásadně možnosti antropoidů. Teprve tím, jak člověk - vedle zachování života – nahlíží a sleduje své kosmické poslání lásky a spolutvoření, stává se plně člověkem.

Scheler se snaží koncipovat novou antropologii, protože podle něj nemáme jednotnou ideu člověka, jejíž příčinou je neustále se zvyšující počet společenských věd, které spíše podstatu člověka zakrývají, než objasňují. Výchovu vnímal jako poznání. Výchova musí být dle něj založená na sympatii, která je objektivního řádu lásky, jímž je předznamenána lidská existence.

Scheler se věnuje vztahu učitel a žák, a to duchovním předpokladům obou aktérů výchovného procesu. Jeho dílo Formy vědění a vzdělávání (1925) rozvíjejí antropologii. Podle Schelera se ve srovnání s jinými živočichy člověk může jevit jako omyl přírody. Živočišný instinkt dosahuje podle něj udržení rodu jednodušeji a účinněji. Scheler oceňuje výsledky psychologie živočichů, protože teprve na nich se ukáže zvláštní postavení člověka.

V posledním díle *Místo člověka v kosmu* (1928) opět zdůrazňuje zásadní přesah lidských možností a lidského poslání vůči živočišné říši. Všechny praktické schopnosti člověka, a to i geniálního vynálezce typu Edisona, nepřesahují zásadně možnosti antropoidů. Teprve tím, jak člověk (vedle zachování života) nahlíží a sleduje své kosmické poslání lásky a spolutvoření, stává se plně člověkem. I když se jedná o sto let staré myšlenky, jsou dosud platné a především inspirativní v okamžiku, kdy se setkáváme s názory, že výchovný proces učitele nepotřebuje a učitel bude v krátké budoucnosti nahrazen počítači.

Pragmatická filozofie výchovy

Vychází z pragmatické filozofie, nejrozšířenějšího filozofického směru 19. století v USA, který staví do popředí lidské jednání, praxi. Zakladatel je William James.

Představitelem pragmatické pedagogiky je John Dewey (1859-1952). Tři základní požadavky Deweye na učení jsou:

- výchova má pocházet ze zájmu dítěte a jeho praktické zkušenosti,
- výchova čerpá podněty a prostředky, jak výchovné, tak učební, ze společnosti,
- demokratická výchova vede ke zlepšení životní, duchovní a hmotné úrovně.

Jako pragmatická pedagogika se označuje výuková metoda, kterou proponoval americký filozof a pedagog John Dewey (autor zásadního spisu *Demokracie a výchova*). Metoda vychází z pragmatismu, nejrozšířenějšího filozofického směru 19. století v USA.

Dewey odmítal filozofické myšlení, které neslouží praktickému životu, byl rovněž odpůrcem tradiční školy (herbartismus). Zastával názor, že na prvním místě má být pracovní činnost. Ve školní práci zdůrazňuje činnost, praxi, užitečnost. Dítě představuje v pedagogice „slunce“, okolo kterého se má soustřeďovat celý pedagogický proces. Učitel je pak pouhým poradcem, organizátorem.

Tři základní požadavky Deweye na učení jsou:

- výchova má pocházet ze zájmu dítěte a jeho praktické zkušenosti,
- výchova čerpá podněty a prostředky jak výchovné tak učební ze společnosti,
- demokratická výchova vede ke zlepšení životní, duchovní a hmotné úrovně.

Deweyova projektová metoda má podnítit zájem o společné řešení problémů učení. Základem výchovy se stává individuální zkušenost dítěte získaná prací. Dewey zastává stanovisko, že ve

škole se mají setkat děti ze všech společenských tříd – jedině tak lze překonat třídní rozdíly. Důraz se klade na spolupráci školy s rodinou.

Deweyova metoda má zásluhu v boji proti formalismu a verbalismu staré školy a jejímu drilu. Podporuje tvořivost a iniciativu dítěte.

Nevýhody pragmatické pedagogiky:

- přeceňování zásady aktivity,
- nedoceňování znalostí nashromážděných lidstvem,
- odmítá vedoucí úlohu učitele a jeho systematickou práci s dětmi v hodině,
- vzdělání trpí nesystematičností a útržkovitostí.

Pragmatická pedagogika spočívá v přeceňování zásady aktivity, nedoceňování znalostí nashromážděných lidstvem, odmítání vedoucí úlohy učitele a jeho systematické práce s dětmi v hodině. Vzdělání zde trpí nesystematičností a útržkovitostí. Představitelem pragmatické pedagogiky v bývalém Československu byl Václav Příhoda (1889 – 1979), významný reformátor školství, zastánce jednotné, vnitřně diferencované školy, která je zároveň školou pracovní. Učení má být podle něj individuální, výchova kolektivní. Pracovní škola je školou přemýšlení, jejíž základní metodou je aktivní reakce na podnět, odpověď na problém.

Směry 20. století ovlivňující filozofii výchovy

V době modernity (19. a 20. století) se objevuje spousta různých směrů, filozofických školy a idejí.

a. Existencialismus

je filozofický a umělecký směr, který vznikl po první světové válce v Německu. K rozšíření tohoto směru došlo především díky francouzským představitelům ve čtyřicátých letech 20. století a po druhé světové válce. V 50. a 60. letech se existencialismus stal velice populární i módní filozofií, což často vedlo k zjednodušení a zjemnění myšlenek tohoto směru. Existencialistická filozofie proti sobě staví objektivní pravdy vědy a obecné normy společnosti proti subjektivnímu prožitku jedince. Zdůrazňuje aktivitu člověka při vytváření života, volbu sebe sama, to znamená subjektivně chápanou svobodu. Osud si člověk určuje sám, každý zvrát, či událost je podmíněna jeho jednáním. Povyšuje na úroveň základních filozofických problémů stavy úzkosti, beznaděje, ztroskotání, viny a zodpovědnosti vůči sobě samému. Výraznou součástí je též snaha postihnout vztah jedince ke společnosti. Člověk je staven mašinérií osudu či okolí do jakési vytčené role a on se s touto rolí potýká. Vyzdvihuje krajní momenty vzpoury, či rezignace, lhostejnosti, opovržení a zachycuje psychiku a činy člověka v těchto

mezních situacích. Tím se skrze absolutní osobitost a bezprostřednost zaznamenaného prožitku snaží dobrat absolutních hodnot lidského bytí.

Představiteli existencialistické filozofie jsou: Henri Bergson (1859-1941), Karl Jaspers (1883-1969), Gabriel Marcel (1889-1973), Albert Camus (1913-1960), Jean - Paul Sartre (1905-1980).

Vztah existencialismu k výchově.

Existencialismus výchovu vnímá jako pouhou pomoc při biologickém vývoji, středem výchovy je sám člověk. Cílem je rozvoj osobnosti jako autonomní individuality se svobodou rozhodování a s kulturou mezilidských vztahů. Představitelem existencialistické pedagogiky je německý pedagog, filozof a antropolog Wolfgang Brezinka (*1928). Brezinka klade požadavek na normativní filozofii výchovy, tedy na hodnoty ve výchově a na kritický racionalismus

b. Fenomenologie

Fenomenologie je filosofický směr, založený Edmundem Husserlem ve snaze o pevnější a určitější založení filosofie, aby se tak mohla stát také pevným základem pro vědecké zkoumání skutečnosti vůbec. Husserl sám ji charakterizoval jako „novou popisnou metodu a z ní vzešlou apriorní vědu, jež se má stát hlavním nástrojem pro přísně vědeckou filosofii. Její důsledné uplatnění by mělo umožnit metodickou reformu všech věd“[1]

Odkud se vzala? Husserl navázal na Descartovu metodickou pochybnost – o jakékoli vnější zkušenosti mohu pochybovat, jedinou jistotou je toto pochybování samo – a na Kantovu transcendentální filosofii. Ta objevila podmíněnost každého poznání apriorními podmínkami či předpoklady (časem, prostorem apod.). Fenomenologie se snaží tyto podmínky přesněji prozkoumat tím, že si všímá zkušenosti samé – tak jak se člověku sama dává či „zjevuje“ Svůj název odvozuje z řeckého *phainomai*, ukazují se. Je to teorie jevů, vytváření abstrakcí ve vědomí. Fenomenologie představuje zvláštní paradoxní spojení protichůdných požadavků: na jedné straně žádá jít zpět k věcem, odhalovat to, co je primární, založit filosofii jako přísnou vědu, očistit ji od subjektivismu a psychologizování. Na druhé straně chce uskutečnit tento program pomocí postupů, které jsou v základě subjektivně idealistické, iracionalistické a intuicionistické. Představitelé fenomenologické filozofie jsou: Edmund Husserl (1859-1938), Hannah Arendt (1906-1975), Paul Ricoeur (1913-2005), Martin Heidegger (1889-1976), Jan Patočka (1907-1977).

Představitelem fenomenologické pedagogiky je německý filozof Eugen Fink (1905-1975), jehož teze jsou následující:

-
- edukace je tedy cosi takového, co disponuje člověka k tomu, aby rozuměl světu, ve kterém žije, aby chápal, že tento svět není jen cosi samozřejmého a daného, ale cosi živého, oč je třeba se starat, aby to nepropadlo zničení;
 - edukace učí člověka být odkázán na svět jakožto kosmos;
 - výchova a vzdělání mají nezastupitelnou roli v zasvěcení dítěte pro život ve společnosti;
 - výchova je spjata s věkem dětství a vzdělání s časem dospívání, obojí má charakter, vtištění, imprintsingu;
 - zmešká-li se pravý čas výchovy a vzdělání dojde k nenapravitelným chybám.

Vychovatel tím, že pečuje, stará se, vzdělává, tvoří kulturu. Slova kultura a kult jsou svým latinským původem zakotvena v starostlivé péči, v opečovávání a pěstování úrody. Kultura je od základu lidskou péčí: bez kultivace příroda sama od sebe divoce vegetuje; vzdělávali se pole, pak se lidskou prací usiluje o to, aby příroda vydala plod, jež by sama od sebe nemohla.

C. Marxismus

je filosofický a ideologický směr spojený s ekonomickou, politickou, společenskou teorií a praxí, založený Karlem Marxem a Friedrichem Engelsem a dále rozvíjený množstvím jejich následovníků. Klíčovou roli hraje kniha Kapitál (1867), ale i další Marxovy spisy. Největší důraz při zkoumání společnosti a jejího vývoje je marxisty kladen na hospodářské faktory, zejména na výrobní prostředky a na organizaci práce prostřednictvím výrobních vztahů. Marxistická teze historického materialismu tvrdí, že ekonomická základna determinuje politickou a ideologickou nadstavbu. K základním rysům marxistického myšlení patří dále kritika směřovaná vůči kapitalistickým společenským uspořádáním, popisovaným marxisty jako nestabilní, přechodné, a především vykořisťovatelské vinou toho, že výrobní prostředky vlastní menšina, což vede k třídnímu boji. Z toho vycházejí úvahy nad alternativním uspořádáním společnosti (nejprve socialistické, posléze komunistické) a otázka, jak k tomuto novému uspořádání od kapitalismu dospět. Základem marxismu je teorie historického a dialektického materialismu. Vychází z myšlenky, že v důsledku rozvoje výrobních prostředků společenské výroby dochází k rozporu mezi třídami a k třídnímu boji mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými. Představitelé jsou Karl Marx (1818-1883), Bedřich Engels (1820-1895), Theodor Adorno (1903-1969), Erich Fromm (1900-1980). Společně s marxistickou filozofií se rozvíjela i marxistická pedagogika, dle níž je výchova závislá na ekonomických, sociálně-politických a kul-

turních podmínkách. Cílem marxistické výchovy je všestranný rozvoj osobnosti, postavený na ateistické morálce a uvědomělé kázni, laicizaci učitelů. Požadavkem je odluka školy od církve a princip povinného světského, nejlépe státního, bezplatného vyučování.

Představitelem marxistické pedagogiky je brazilský kritický pedagog Paolo Freire (1921-1997), reformátor edukace ve třetím světě. Jeden ze zakladatelů moderní teorie kritického myšlení a zakladatel pedagogiky osvobození.

Teorie kritického myšlení.

Kritické myšlení (angl. critical thinking) se dá definovat jako nezávislé myšlení, které informace chápe jako východisko, hledá rozumné argumenty, začíná otázkami a problémy a zároveň je i myšlením společnosti. Kritické myšlení se začíná poprvé objevovat v Řecku a to se vznikem filosofie, která tento typ myšlení začíná uplatňovat. Kritické myšlení myšlenku (informaci) nejdříve uchopí, důkladně prozkoumá, porovná s opačnými názory a nakonec zaujme k problému konečné stanovisko. Nezávislé myšlení je založeno na individuálním přístupu a svobodě se sám za sebe umět rozhodnout a zároveň buď přijmout, či odmítnout myšlenku někoho druhého. Vše se děje na základě uvažování a to jak svobodného a nezávislého, tak hlavně vlastního. Kritické myšlení se neobejde bez informace, která je východiskem pro kritické myšlení. Abychom mohli nezávisle a kriticky myslet, nejdříve musíme znát fakta, teorie, hypotézy, data a pojmy. Tento druh myšlení začíná vždy nejdříve položenými otázkami a také problémy, kterými je nutno se zabývat a začít je řešit. Díky tomu se naučíme lépe vnímat problémy kolem nás. Pokud v rámci kritického myšlení přijdeme na možný způsob řešení, je důležité najít vhodné důvody a argumenty, abychom prokázali jeho logiku a praktičnost. Kritické myšlení nám napomáhá ke zlepšení našich vyjadřovacích schopností, zároveň podporuje čtenářství, pomáhá nám udělat si na věc vlastní názor a umět správně argumentovat. Podněcuje v nás schopnosti spolupracovat s ostatními, respektovat různá odlišná stanoviska, podporuje kritickou práci s informacemi a pomáhá nám si osvojené informace uchovat. Studentům tak může efektivními metodami pomoci k lepším výsledkům v oblasti učení. V této oblasti se kritické myšlení zabývá všemi procesy učení, interpretačních schopností, představami, zpracováním nových informací a motivací k učení.[1]

V procesu učení se kritické myšlení zabývá i naší sebeorganizací, organizací studijního prostoru, vhodným spánkem, učebními přestávkami a stravovacím režimem. V podstatě nám pomáhá, jak správně zefektivnit náš proces učení. O své myšlenky se dělíme s ostatními a to nám pomůže naše myšlenky ověřit a také zdokonalit. Kritické myšlení je hlavně o vzájemné

výměně myšlenek, toleranci a odpovědnosti za své názory. Abychom se kritickému myšlení správně naučili, používá k tomu kritické myšlení zvláštní strategie a metody, které napomáhají nejen dialogu, ale také diskusi.

Model E-U-R

S kritickým myšlením je spojen i pojem model E-U-R. Tento konstruktivistický model procesu učení je zejména vhodný pro pedagogy, ale také pro studenty. Tento model se skládá ze tří fází, každá jednotlivá část potřebuje svůj prostor i čas:

1. Evokační fáze – v této fázi jde o rekapitulaci dosavadních znalostí o dané problematice či tématu.
2. Fáze uvědomění si významu – zde se propojují nové informace s těmi dosavadními a vzniká tu nový přesnější smysl.
3. Fáze reflexe – zde je důležité se zamyslet nad tím, do jaké míry jsme rozšířili své znalosti a jak se změnila naše postoje. Kritické myšlení, kritický postoj nebo také kritičnost, znamená schopnost nepodléhat prvnímu dojmu, obecnému mínění nebo naléhavosti nějakého sdělení, nepřebírat naivně tradované názory, nýbrž dokázat zaujmout odstup a vytvořit si vlastní názor na základě vědomostí a zkušeností jak vlastních, tak jiných důvěryhodných osob.

Kritické myšlení znamená:

- porozumět informaci,
- uchopit myšlenky a důsledně je prozkoumat,
- porovnat myšlenky, informace s jinými názory a s tím, co už o problému víme,
- zaujmout stanovisko a umět ho obhájit.

Pět principů kritického myšlení:

- Kritické myšlení je nezávislé myšlení,
- Získání informací je východiskem, nikoli cílem kritického myšlení,
- Kritické myšlení začíná otázkami a problémy, které se mají řešit,
- Kritické myšlení se pídí po rozumných argumentech,
- Kritické myšlení je myšlením ve společnosti.

Pedagogika osvobození

Paulo Freire (1921-1997) byl brazilský pedagog, jehož teorie pedagogiky osvobození měla rozsáhlý a rozmanitý vliv. Jeho nejznámější kniha *Pedagogika utlačených* (1972) je hojně čtena, diskutována a ceněna pedagogy, kteří se zajímají o způsoby, jimiž vzdělání může pomoci posílit a osvobodit studenty utlačované politickými, hospodářskými, sociálními nebo ideologickými mocenskými strukturami.

Freire věřil, že je nezbytné „napřed přečíst svět, než začneme číst slova“. Jeho přístup ke vzdělání v gramotnosti kladl důraz na politické, sociální a ekonomické kontexty životů jeho studentů. Ve své práci se snažil svým studentům pomoci porozumět silám ovlivňujícím jejich životy, aby nad nimi mohli začít sami získávat moc, která by jim naopak pomohla jejich svět změnit. Jelikož sám vyrostl v chudobě, rozuměl „kultuře ticha“, v níž žijí hospodářsky marginalizovaní lidé – jejich nepřekonatelné vzdálenosti od míst mocných, jejich neschopnosti ozvat se svým hlasem v kulturním prostředí –, a chápal, že právě toto ticho je třeba překonat, aby se jeho studenti stali aktivní složkou svého světa. Systém vzdělání však obvykle tuto „kulturu ticha“ podporoval a povzbuzoval, protože školy až příliš často slouží potřebám nespravedlivé společnosti namísto potřebám utlačovaných studentů.

Freireova „pedagogika utlačených“ nabízí studentům získat moc nad svým světem pomocí s pojmenováním jejich problémů a analýzou příčin, jež tyto problémy způsobují. Zatímco tradiční vzdělání studentům říká, co mají znát, Freireovo „vzdělání formulováním problémů“ povzbuzuje studenty, aby sami kladli vlastní otázky, zkoumali svůj svět, sledovali vlastní zájmy. V tomto ohledu se Freire podobá Deweyemu: vzdělání musí vycházet ze zkušenosti studentů, z jejich vlastního světa a z otázek, které z takového setkání plynou, nikoli z „nadřazených“ znalostí učitele. Freire vždy zdůrazňoval, že jakmile studenti získají znalosti a pochopení své kultury, dostanou sílu tuto kulturu proměnit. Freireovo psaní má tudíž silný reformní nádech: učitelé pracují, aby proměnili existující struktury moci a dali svým studentům sílu pozitivně měnit svět. Freire věřil, že školy by měly studentům pomáhat, aby se stali nezávislými, aktivními a odpovědnými příslušníky společnosti, kterou dokážou proměnit.

Raison d'être svobodomyšlného vzdělávání naopak spočívá v jeho úsilí o soulad a smíření. Vzdělání musí začínat řešením rozporu mezi učitelem a žákem, sladěním protikladných pólů, pochopením, že oba jsou současně učitelem i žákem.

d. Postmodernismus

Sílicí proud směrů ve filosofii výchovy a antropologii, který hledá východisko ze současné globální krize.

Pod slovem postmodernost se mohou seskupovat nejprotichůdnější perspektivy. Představitelé: M. Foucault, J. F. Lyotard, R. Rorty, J. Derrida, J. Baudrillard - přinášejí velmi různé způsoby myšlení z hlediska tematiky, stylu i pojetí.

Postmodernisté tvrdí, že vše je relativizováno – racionalita, univerzalizmus, hodnoty. Neexistuje jednotné morální univerzum. Subjekt je zbaven autonomie. Jedinec může svobodně volit v pluralitě životních forem a různosti informací. Moderní pedagogické myšlení vychází z osvícenských představ o emancipaci člověka ve smyslu společenského pokroku. Výchovná činnost se rozvíjí na principu vzdělanosti. Takto chápaný pojem výchovné činnosti postmoderní myšlení zásadně odmítá. Soudí, že jeho racionalismus se ztotožňuje s přírodovědnou racionalitou, že se utváření člověka chápe jako jeho technická výroba.

Představitelem postmoderní pedagogiky je americký filozof **Carl Rogers** (1902-1987). Rogers se hlásil k fenomenologii, rovněž byl ovlivněn existencialistickou filosofií. Naopak byl v opozici vůči klasickému behaviorismu, kterému vyčítal prosazování konformity. Zastával totiž primárně optimistický (později kritizován za nerealističnost) pohled na přirozené schopnosti organismu. Ten je podle něj psychofyzickým základem prožívání.

Dále se domníval, že chování je vždy motivováno přítomnými potřebami (i když minulé události mohou motivaci ovlivnit), přičemž se projevuje tendence k tzv. sebeaktualizaci (neboli základní lidská motivace, do níž patří uspokojování jednotlivých potřeb, např. potřeba potravy, bezpečí, seberealizace).

Ústřední pojem „já“ je podle Rogerse tvořen prožitky organismu, který je jedinec ochoten „přijmout za své“, za část své osobnosti. Dobře přizpůsobena osobnost je schopná asimilovat do svého pojetí „já“ své veškeré prožitky v původní, nezkrácené podobě. Tato shoda mezi prožitým a uvědomovaným se nazývá kongruence. Naopak patologická osobnost je typická inkongruencí – nízkou mírou kongruence. To znamená, že prožitky bývají vytěsňeny či vnímány zkresleně, čímž je zkresleno i uvědomované „já“.

Cílem terapie podle Rogerse je tedy nepodmíněné pozitivní sebepřijetí. Dále tzv. „dobrý život“, což je spíše shrnutí principů, obsažených v jeho ostatních spisech. Mezi jeho znaky patří

- vzrůstající otevřenost prožívání
- vzrůstající existenciální kvalita žití (souvislost s kongruencí)
- vzrůstající důvěra v sebe a svůj organismus (viz výše)

-
- plnější fungování (plnější žití v právě přítomném okamžiku). Vychází z teorie svobodného učení, nutné osobní angažovanosti, pocitu objevování. Rogers klade důraz na rozvoj autentické osobnosti. Jeho dílem věnujícím se výchově je kniha Svoboda učit se. Rogers měl velkou snahu reformovat amerického školství.

Kontrolní otázky

- Pokušíte se vyjmenovat představitele jednotlivých směrů?
- Kde nalézáte podobnosti ve vztahu k výchově?
- Co má společného duchovědná a marxistická pedagogika?
- Kdo přichází s teorií přirozeného řádu?
- V čem spočívá význam pedagogiky osvobození?
- Jaký význam pro edukaci má duchovědná filozofie?
-

Poznámky k filozofii

Milí studenti,

následující text vás chce vtáhnout do nekonečné říše filozofického myšlení s nadějí, že přece jen na malý okamžik zastavíte horečný běh životem a pokusíte se dát do souvislostí jevy a procesy života svého a okolního.

Vedle Macronových esejí je text vybaven doplňky slovníkového charakteru a slovníčkem základních filozofických pojmů, jejichž autorem jsou Ladislav Zápletal a Gabriela Gabrhelová

Obsah

I.	Začátek?.....
1.1	Prvotní hřích.....
1.2	Prvotní hybatel.....
1.3	Occamova břitva.....
1.4	Ontologický důkaz.....
1.5	Bůh je mrtev.....
II.	Myšlenky antiky.....
2.1	Všechno se mění kromě změny samotné.....
2.2	Mírou všech věcí je člověk.....
2.3	Zenonův paradox.....
2.4	Plátónova jeskyně.....
2.5	Tři zákony myšlení.....
III.	Počátky moderní filozofie.....

3.1 Myslím, tedy jsem.....	
3.2 Humova vidlička.....	
3.3 Skandál s indukcí.....	
3.4 “Věc o sobě“.....	
3.5 Kategorický imperativ.....	
3.6 Lidé žijí osaměle, nuzně, stísněně, jako zvířata. A jejich život je jen krátký..	
3.7 Tabula rasa.....	
3.8 Společenská smlouva.....	
3.9 Dialektika.....	

IV. Období –ismů a –ologií.....

4.1 Utilitarismus.....	
4.2 Nadčlověk.....	
4.3 Věčné opakování.....	
4.4 Nic než fakta.....	
4.5 Pragmatismus.....	
4.6 “Svět je vše, co se má tak a tak“.....	
4.7 Fenomenologie.....	
4.8 Existencialismus.....	
4.9 “Jsem odsouzen ke svobodě“.....	
4.10 A přece ještě... ..	

Tabulky.....
.....

Filozofie – slovník.....

Základní a doporučená literatura.....

1. Začátek?

1.1 Prvotní hřích

Jak jednoduché, pomyslíte si patrně. **Adam, Eva, jablko, had, hřích.** Co k tomu lze více dodat?

A vězte, že mnoho. V biblickém příběhu o první neposlušnosti člověka – tedy v onom známém příběhu o ochutnání jablka ze stromu poznání – se hebrejské slovo pro „hřích“ nevyskytuje. Toto slovo si muselo počkat až na Kaina. Ale ouha, ani fráze „**prvotní hřích**“ se nikde ve Starém ani v Novém zákoně neobjevuje.

Nalezneme zde samozřejmě určité nepřímé narážky: „**Z každého stromu zahrady smíš jíst“ říká Bůh Adamovi. Ze stromu poznání dobrého a zlého však nejez. V den, kdy bys z něho pojedl, propadneš smrti**“. Jenže Adam a Eva toho dne, kdy jablko ochutnali, nezemřeli. To patrně znamená, že Bůh musel mít patrně na mysli spíše to, co se praví

v hebrejském textu, tedy „budete odsouzeni k smrti“.

A ke smrti jsme tudíž odsouzeni i my všichni.

Ale i když připustíme, že se takový přestupek stal, že to byl „hřích“ a že my mu dnes vděčíme za svou smrtelnost, pořád tu nemáme opravdový „prvotní hřích“.

Pro věřící toto dogma znamená, že čin Adama a Evy zanechal trvalou stopu na každé lidské duši.

My nejenom, že máme zemřít, my se také rodíme do

hříchu – jsme poskvrněni, aniž bychom dostali příležitost dokázat, jací skutečně jsme.

Sv.Pavel říká ve své epištole Římanům něco podobného: „Skrze jednoho člověka totiž vešel do světa hřích a skrze hřích smrt, a tak smrt zasáhla všechny, protože všichni zhřešili“. Tuto pasáž je pak možné vykládat mnoha způsoby – a v dějinách křesťanství se o tom můžeme lehce přesvědčit -, neboť slovo smrt i vztahy mezi příčinou a následkem jsou dvojznačné. Má sv.Pavel skutečně na mysli, že hřích je vrozený, anebo mluví o duševní smrti, kterou na sebe svými hříchy přivoláváme?

Základní názor na tuto problematiku, třebaže je založen na zmíněných dvou biblických citátech, vychází mnohem spíše ze spisů největšího z klasických církevních teologů, sv.Augustina z Hippo. Augustinovo pojetí prvotního hříchu v jeho práci O boží obci v sobě nemá nic z dvojznačnosti, která je tak typická pro pojetí sv.Pavla.

Augustin odlišuje smrt těla od smrti duše. Přičemž první je nevyhnutelná a druhá nastává jen za určitých podmínek. Jsme sice fyzicky mrtvi, avšak pokud jsme chráněni „milosrdenstvím božím“, mohou být naše duše zachráněny před ztracením.

Významné teology nazývá církev **církevními otci. Musejí splňovat podmínky pravověrnosti, svatého života a výjimečné učenosti.** Třemi latinskými církevními otci pozdně antické církve jsou Ambrosius, Augustinus a Hieronymus.

Augustinus Aurelius (354 – 430) – raně křesťanský myslitel, jeden ze zakladatelů křesťanské filozofie. **Usiloval o vytvoření systému spiritualistického monismu, v němž Bůh je nejvyšším principem a zdrojem světa,** který stvořil z ničeho, nejvyšší skutečností a nejvyšší pravdou, nejvyšším dobrem a nejvyšší krásou. Proto i **veškeré poznání je jen poznáváním Boha skrze sebepoznání.** Z absolutního chápání Boha ovšem Augustinovi vyplynula nutnost vypořádat se s problémem zla i s problémem předurčení a svobody člověka, který je vyvrcholením stvořeného světa. **Augustin je rovněž autorem první ucelené křesťanské filozofie dějin, založené na myšlence zápasu mezi pozemským světským státem, říší d'ábovou a říší boží. Augustinovo dílo je prvním uceleným křesťanským systémem,** který, opřen o křesťanskou interpretaci antického myšlení, mohl se stát východiskem středověké filozofie a teologie

Ambrosius (339 - 397) milánský biskup, **zabýval se podrobně otázkami hříchu, pokání a milosti.** Vycházel z názoru, že člověk může dosáhnout vykoupění jen boží milostí, ale uznával i vykupující moc dobrých skutků. Podporoval asketické názory a mnišství.

Dále pak Augustin trvá na tom, že jak fyzická smrt, tak fakt, že se nalézáme ve stavu hříchu, jsou vrozeným dědictvím Adama prohraška. „Protože jaký je člověk rodič, takový je i člověk potomek.“ Adam upadl o svobodné vůli do zkaženosti a ta

přešla i na všechny jeho děti.(A jen tak mimochodem, nikde v biblické knize Genesis není jasně řečeno, že veškeré lidstvo je Adamovým potomstvem.)

Při formulaci svých názorů na hřích se Augustin snažil vyřešit několik problémů zároveň. Za jednu z nejdiskutovanějších otázek minulosti, stejně jako současnosti, lze označit otázku zla. Je-li Bůh neskonale dobrý, vševědoucí a všemohoucí, jak potom může být na světě zlo. Jak může být dokonalá dobrota zdrojem špatnosti, či ji dokonce umožňovat? Tento problém nevyvstává

v polyteistických náboženstvích, neboť žádný z bohů není neskonale dobrý ani všemohoucí, a když se bohové střetnou, může z toho vzejít jedině zlo.

Jednu z odpovědí na tuto hádanku nám nabízí Augustinův současník, mnich jménem Pelagius. Zlo, říká Pelagius, je prostě přímým důsledkem lidských činů, o nichž se člověk svobodně rozhoduje. Když se rozhodnete neřídit se božími zákony, Bůh na vás sešle zlo. Pokud se dostatečné množství lidí chová špatně, následuje rozsáhlá katastrofa. **Pelagiova teorie je, s výjimkou důrazu na svobodnou vůli, v podstatě v souladu s tím, co nalezneme ve Starém zákoně, kde se hovoří o větru lidského hříchu a vichru boží pomsty.**

**Problém s touto teorií spočíval, při ortodoxním pohledu na věc, v tom, že dávala pouhým smrtelníkům možnost zpac-
kat dobré dílo Stvořitelovo. Otěže třímá v rukou svých člo-
věk, ne Bůh. Lidé si mohou vybrat, zda se budou chovat dobře
nebo špatně. V druhém případě je ale Bůh nucen je potrestat.
Svým chováním rozhoduje člověk o tom, zda bude jeho duše
spasena nebo zatracena. Zůstává však otázka - co si počít
s boží vševědoudností a všemohoudností.**

**A právě zde nadešla Augustinova chvíle (ostatně i chvíle
církve, která označila Pelagia za kacíře). Člověk se nemůže
rozhodnout hřešit, protože hřích není skutek, nýbrž stav bytí,
který dědíme při příchodu na tento svět. Zkaženost je naší
přírozeností a máme ji tak hluboko pod kůží, že ji žádný
dobrý skutek není schopen smýt. Kvůli prvotnímu hříchu
je lidstvo spravedlivě odsouzeno k fyzické smrti a
k věčnému utrpení. Toho druhého nás může zbavit milosr-
denství boží, které nám Bůh může udělit nebo upřít podle toho,
jak On uzná za vhodné. Svobodná vůle je tedy, přinejmen-
ším, co se hříchu a spasení týče, d'ábelskou iluzí.**

A jako kdyby to nebylo samo o sobě dost depresivní, ukáže se,
že jelikož je Bůh vševědoudcí, ví už dlouho předtím, než se
narodíte, jestli vás spasí nebo nikoli. Tato Augustinova myš-
lenka je filozofickým základem kalvinismu, jenž tvrdí, že
lidé jsou rozdělení na dvě skupiny - „vyvolené“ a „zavrže-
né“.

Hieronymus (348 - 420) známý svým asketickým způsobem života a nelí-
tostnou kritikou poklesků římského kléru.

Vedle těchto tří velkých církevních otců existovala celá řada významných
církevních učitelů, kteří usilovali o to, aby z různorodých náboženských
představ nejstarší církve vytvořili jednotný systém víry.

Kalvín Jan (1509 - 1564) hlavní představitel švýcarského reformačního
hnutí, ze kterého vznikla jedna z větví protestantismu - kalvinismus. Tzv.
reformovaná církev se vyznačovala přísnou církevní kázní, asketis-
mem, odmítavým stanoviskem ke světské kultuře. Ústřední myšlenkou
kalvínské teologie (vypracované z velké části švýcarským reformátorem U.
Zwinglim) je učení o tzv. predestinaci, podle něhož je již bohem předur-
čeno, kdo bude spasen a kdo utracen. Tato myšlenka klade důraz na křes-
ťanskou odevzdanost a na bezmeznou oddanost náboženské víře. Kal-
vinismus měl velký vliv na české reformační církve, rozšířil se zvláště
ve Švýcarsku, v Anglii (puritáni), Skotsku (presbyteriáni), Holandsku,
ve Francii (hugenoti), v Maďarsku, na Slovensku a později také v USA.

**o nás ale pochopitelně vra-
cí k výchozímu problému.
Jak mohl dobrotivý Bůh
předurčit část lidstva do
pekelného ohně? Anebo -
abychom začali u kořene
věci - proč vůbec umožnil
Adamovi a Evě hřešit? Při
takových diskusích, které
se v 15. a 16. století rozho-
dující měrou podílely na
vzniku rozkolu v řadách
protestantské církve, se
tedy konce opravdu nedo-
bereme.**

**Debaty o svobodné vůli a
predestinaci se však neo-
mezují jen na teologii.
Někteří materialisté - kteří
věří, že mozek není skuteč-
ně ničím jiným, než hmo-
tou - se hlásí
k determinismu na vě-
deckých základech. Pro-
tože mozek je fyzikálním
objektem, tvrdí jejich teo-
rie, musí se řídit fyzikál-
ními zákony, a tak se myš-
lenky i chování, stejně jako
všechno ostatní ve vesmíru,
ubírají po předem určené
cestě. Vše je tedy - přinej-
menším v teorii a vzhledem
k současnému stavu vesmí-
ru - předpověditelné, a to
včetně toho, co si dáte kte-
rýkoli den od nynějška až
do konce života k obědu.
Pokud tomu tak je, pak je
také samozřejmě předurče-
no, zda této teorii věříte, či
nikoli, a je zbytečné o ta-**

kovýchto věcech diskutovat.

Úkoly:

- Zamyslete se nad otázkou svobodné vůle a predestinace
- V čem spočívá filozofický základ kalvinismu?
- Kdo byli „církevní otcové“ a jaké podmínky museli splňovat?
- Kdo byl autorem první křesťanské filozofie dějin? Najděte v předcházejícím textu základní myšlenky této koncepce.

1.2 Prvotní hybatel

Aristoteles: „Uvedli jsme tedy, že pohyb byl vždy a bude pro všechny čas, a který jest princip věčného pohybu, mimoto však, který pohyb jest první a který pohyb může jedině být věčný, a že první pohybující (prvotní hybatel) jest nepohnutelné“.

Se základní myšlenkou, která se skrývá za Aristotelovým pojmem „prvotní hybatel“, jsme zřejmě seznámeni všichni. **Vše, co se děje, je způsobováno ně-**

čím jiným. Řekněme, že lavina zavalí údolí. Co bylo příčinou laviny? Mnoho sněhu. Co způsobilo takové množství sněhu? A takto můžeme s otázkami pokračovat. Vše, co něco způsobuje, je způsobováno něčím jiným a takto bychom mohli zpětně sledovat řetězec příčin tak dlouho, jak by nám stačila naše fantazie. Avšak dříve či později bychom přece jen dospěli k prvotní příčině, která prostě byla, která způsobovala, aniž sama byla způsobena. Touto **příčinou je první hybatel.**

Aristotelovo uvažování podnítil svou filozofií **Parmenides**, který s pomocí svého žáka **Zenona**, zabývajícího se paradoxy, dokázal, že pohyb je nemožný. Jestliže něco existuje, tak to je, a není to tím, čím to není. Aby se však tento objekt pohyboval, musí se přemístit z místa, kde je, na místo, kde není. Pak už ale nemůže být tím, čím je. Z toho plyne, že pohyb nebo jakákoli změna nejsou možné, a tudíž to, co vnímáme jako pohyb či změnu, jsou jen iluze.

Není to sice příliš přesvědčivý argument pro dnešního moderního člověka, ale ve své době způsobil jisté problémy. **Aristoteles** doufal, že dokáže **Parmenidův argument pohřbit**, a začal tím, že se snažil ukázat, že **Parmenidova logika je logikou v kruhu.** Když tvrdíme, že to, co existuje, prostě je, říkáme pouze jinými slovy totéž a přehlízíme podle **Aristotela skutečnost, že existují různé druhy bytí, které lze rozdělit na jednotlivé kvality či do určitých kategorií, jež lze kombinovat i oddělovat.** **Aristoteles souhlasil s tím, že to, co se hýbe nebo mění, je nějaká věc.** Avšak tato vrstva reality, kterou **Aristoteles** nazval „hmotou“, může na sebe brát neomezený počet vlastností, tvarů a podob, jež **Aristoteles hromadně nazval „formami“.**

Hmota a forma jsou podle něj dvěma základními složkami skutečnosti. Hmota však zůstává tím, čím je, i když na sebe bere nové formy. (Strom může získat formu desek nebo prken, které zase mohou nabýt formy židle, jež může být natřena nazeleno atd.) **To ale vyvolává otázku jak a proč se věci pohybují a mění.** **Odpovědi na tyto otázky označoval Aristoteles za „příčiny“**, jimiž mínil „prostředky, pomocí nichž lze pochopit, jak věci vznikají“. **Rozlišoval čtyři druhy příčin - látku, formu, bezprostřední příčinu a účel.**

Eleaté - starořecká filosofická škola VI.-V. stol. př. n. l. **Za zakladatele považován Xenofanés z Kolofontu.** Ústřední postavou byl **Parmenides**, který pojem bytí odtrhl od přírody a povýšil je na samotnou podstatu. Jeho základní teze „Jsoucí jest, nejsoucí není“ je zaměřena především proti **Herakleitově dialektice chápající bytí a nebytí jako jednotu protikladů.** Zatímco **Milétané** považovali měnící se pralátku za věčnou, podle **Eleatů předpokládá věčnost světa uznání neměnného základu světa** (tento názor výrazně ovlivnil další vývoj řecké filozofie). **Z učení o bytí vyvodil Parmenides racionalistickou teorii poznání: smysly zobrazující svět v pohybu jsou zdrojem mínění.** Pravdivé bytí lze poznat pouze

myšlením, myšlenka je totožná se svým předmětem, myšlenka a bytí je totéž. **Parmenidovo učení rozvinul Zenón z Eleje**, který pro ně **hledal logické důkazy**, a to **tak, že rozebíral stanovisko protichůdné** a dokazoval, že vede k neřešitelným rozporům a je tedy nesprávné. **Řada jeho důkazů měla potvrdit, že v jsoucnu nemůže být mnohost.** **Nejpozoruhodnější jsou jeho aporie, které mají dokázat nemožnost pohybu.** Například aporie „dichotomie“ má dokazovat, že těleso nikdy nemůže dosáhnout cíle, neboť musí věčně překonávat nekonečný počet polovin. I další **Zenónovy aporie „Achiles a želva“ a „Šíp“** mají prokazovat, že smysly jsou pouze zdrojem mínění a jen rozum vede k pravdivému poznání jednoho neměnného bytí. **Eleaté přispěli k odhalení rozpornosti řady jevů a pojmů.** Měli výrazný vliv na **Platónovu filozofii a megarskou školu.**

Aristoteles (384-322 př. n. l.) považován za největšího myslitele starověku. Výrazně ovlivnil následující generace filozofů. **Filozofii rozděloval na** **Podrobně se jimi na tomto místě zabývat nebudeme.** **Nám postačí, když se zmíníme o tom, že důležitou příčinou je pro Aristotelovo učení příčina bezprostřední, jež vyvolává veškeré změny.** **Například bezprostřední příčinou již zmiňované židle je truhlář, který dává hmotě novou formu.**

Aristoteles se nejprve domníval, že pohyb je vlastnost neoddělitelně spjatá s hmotou. **Vzduch a oheň mají tendenci stoupat, zatímco voda a země klesají.** **Děje se tak proto, že jim je tento druh pohybu vlastní, neboť je zabudován do příslušného materiálu.** **Nebesa se obdobně pohybují**

v kruhu, protože jsou vytvořena z látky zvané „éter“, jejímž přirozeným pohybem je pohyb v kruhu. Nakonec však začal Aristoteles o své teorii pochybovat, zčásti proto, že i ona se poněkud pohybuje v kruhu, a zčásti proto, že nevysvětluje příliš dobře přírodní jevy.

A právě zde začíná být myšlenka bezprostřední příčiny tolik důležitá. **Nestačí říci, že se věci „přirozeně“ pohybují nahoru, dolů či dokola, neboť se tak vyhýbáme problému, kdo nebo co je přimělo, aby se tak pohybovat začaly.** Stejná otázka vyvstává v případě pohybů živých bytostí. Řekněme, že se pohnu proto, abych si došel do ledničky pro pivo. Co mě přiměje, abych to udělal? Mám žízeň - to je bezprostřední příčina. Co ale způsobilo, že mám žízeň? **Takto bychom se mohli pomocí otázek dostávat od příčiny k příčině, a kdybychom se takto snažili pokračovat do nekonečna, musíme předpokládat, že bychom v určitém bodě dosáhli příčiny, která již není způsobována ničím jiným.**

Aristoteles tvrdil, že každou změnu či pohyb lze přičíst jediné a téže „ničím nezpůsobované příčině“ a „nehybnému hybateli“ a tvrdí dále, že všechny věci se pohybují a mění proto, aby se přiblížily určitému cíli nebo „konečné příčině“. Pro všechny věci je tímto cílem dokonalost - všechno se snaží být vším, čím jen být může. Tato konečná příčina, tato dokonalost, je totožná s prvotním hybatelem, jehož dokonalost je vyjádřena skutečností, že se ani nemění, ani nehýbe.

Vědecky vzato: **Aristoteles chápal prvotního hybatele jako konec řetězce příčin, jako nehmotný a neměnný princip, který - přímo či nepřímo - uvádí všechny ostatní věci v pohyb.** Protože byl Aristoteles filozofem, nazíral na prvotního hybatele také metafyzicky - **dokonalost pro něj znamená totéž, co „myšlenka“.**

Nakonec se Aristoteles podíval na prvotního hybatele teologicky. Jako zdroj života musí být prvotní hybatel také živý, tak, jako myšlenka musí neustále přemýšlet. Pokud by přemýšlel o proměnlivých a nedokonalých věcech tohoto světa, byly by jeho myšlenky - soudě podle předmětů myšlení - proměnlivé a nedokonalé. Protože je však prvotní hybatel dokonalost sama,

teoretickou, praktickou a poetickou. K teoretické filozofii (povídá o bytí, jeho částech, počátcích a příčinách, je nejabstraktnější, jejím cílem je samo poznání) **náleží fyzika** (tzv. „druhá filozofie“, vědění o přírodě, o vzniku, stavbě a zániku světa a živé přírodě), **matematika** (o velikosti a podobách těles) a tzv. **první filozofie, filozofie v užším slova smyslu - metafyzika** (hledá samy základy jsoucna, jeho počátky, nejvyšší příčiny a poslední důvody). **Praktická filozofie zkoumá oblasti lidského jednání, náleží k ní politika, etika, strategie, rétorika. Filozofie poetická (tvůrčí) dospívá k poznání s cílem uskutečnit něco krásného. V teoretické filozofii navázal na otázky starší řecké filozofie: podstata jsoucna, vztah proměnlivého a stálého, jedinečného a obecného aj., jde mu o překoná-**

ní pouhého zdání, usiluje o skutečné vědění. Aristoteles zkoumá jsoucno jako jsoucno v pohybu a jako jsoucno uspořádané. Aristotelova filozofie měla velký vliv na další vývoj filozofického myšlení. Ve středověku na ni navázali a po svém ji interpretovali arabští filozofové, averroisté, stejně jako nejvěrnější stoupenci římské církve (Scholastika, Tomáš Akvinský). Filozofové XVII. století se věnovali důkladnému rozboru A. díla a snažili se o revizi scholastického výkladu jeho učení. Rovněž G.W.Hegel vysoko oceňoval dílo A. a jeho význam pro další vývoj a rozmach filozofie. K A. se i dnes hlásí řada filozofů, zejména tomisté (novotomismus), avšak studium jeho díla přináší i dnes závažné podněty pro rozvoj filozofického myšlení.

není něco takového možné. **Prvotní hybatel je tedy myšlenkou o sobě, dokonalostí, která přemítá o své vlastní dokonalosti. Kdo jiný by to mohl být, když ne Bůh?**

Dobrá myšlenka, pomyslel si sv. **Tomáš Akvinský, středověký myslitel, který použil stejný argument, aby prokázal existenci „nehybného hybatele“, jímž je Bůh.** Tomáš Akvinský se však stejně jako Aristoteles opírá o stejné množství nedokazatelných domněnek - například že veškerý pohyb a všechny příčiny musí logicky vycházet z jediné prvotní entity. Něco tako-

vého by bylo stejně logické jako tvrdit, že příčiny se pohybují v kružích nebo že příčiny jsou určovány čistě jen fyzikálními zákony anebo že za každou událostí je množství příčin, které mají samy spoustu příčin, a tak dále a tak dále, čímž vzniká spíše nekonečné množství „původních“ příčin než právě příčina jedna. Bylo by dokonce možné prohlásit - a někteří lidé to skutečně učinili -, že příčinnost je pouhou fikcí, výtvořem lidské mysli. V dokazování boží existence prostřednictvím logiky, však nikdy neměl dostatek štěstí, jak ostatně v této kapitole ještě uvidíme.

Úkoly:

- Zamyslete se nad otázkou „prvotního hybatele“ u jednotlivých myslitelů, uvedených v této kapitole
- Porovnejte antické pojetí „prvotního hybatele“ s pojetím Tomáše Akvinského
- Zkuste si po prostudování této části textu napsat krátké teze o významu filozofie Aristotelovy

Tomáš Akvinský (1225 - 1274) italský dominikánský teolog a filozof. V jeho díle vyvrcholily pokusy o vytvoření církevní filozofie, vynikl tu do všech podrobností vypracovaný systém křesťanského supranaturalismu. Tomáš zapojil rozum do výstavby katolického dogmatu: byla zachována priorita víry - aniž by přitom mezi rozum a víru byla položena (jako u stoupenců dvojí pravdy) nepřekročitelná hranice. Náboženská dogmata zůstávají zjevenými pravdami, rozum (pocházející rovněž od Boha) může však dokázat nejen jejich účelnost a prospěšnost, ale především, že nejsou nerozumná, proti rozumu, opíraje se o pravdy zjevené shledává rozum důvody opravňující víru (např. Tomášovy racionální důkazy Boží existence).

Filozoficko-teologická stránka jeho systému se soustřeďuje kolem výkladu základních kategorií Aristotelovy metafyziky: látka a tvar, množství a skutečnost, podstata a případ, a kolem Aristotelova učení o příčinách.

S pomocí Aristotelových názorů na „přirozené ctnosti“ **vypracoval Tomáš i svoje učení sociální a etické. Společenská nerovnost je mu důsledkem prvních lidí, zároveň však odpovídá i přirozenému dělení lidí podle jejich činnosti.**

1.3 Occamova břitva

William z Ockhamu (latinsky psaný Occam) nedosahuje v dějinách filozofie hvězdného postavení Tomáše Akvinského nebo Dunse Scotuse, ale byly to právě **Occamovy myšlenky, které posloužily za vzor myšlení moderní doby. Jeho jméno je spojováno s břitvou, logickým nástrojem, který nekompromisně odstraňuje z argumentů nesmysly.** Occamovým heslem bylo, že **čím jednodušší je vysvětlení, tím lépe.** Pokud není nutné zavádět do argumentace

složitosti či hypotézy, je lépe se jim vyhnout. Výsledek tak bude přesvědčivější a je více pravděpodobné, že bude též správný.

Jednou z hypotéz, bez nichž se Occamova břitva obešla (a je třeba přiznat, že to bylo ve 14. století velmi odvážné), byla existence Boha. Ne že by snad v existenci Boha nevěřil, prostě se jen domníval, že to nemůže dokázat. **V době, kdy teologové hledali vědecký důkaz Boha, Occam prohlásil, že věda a teologie mají odlišné předměty zkoumání a proto vyžadují odlišné metody.**

Ve skutečnosti nebyl Occam první, kdo používal břitvu, a nikde v jeho práci nenajdeme známou formulaci „Entity nemají být zbytečně zmnožovány“. **Břitvu však používal jako nástroj pomsty a většinou tak reagoval na tehdy převažující metody teologie a filozofie.** Jeho předchůdce **Tomáš Akvinský a jiní scholastici** - toto pojmenování si vysloužili proto, že dávali přednost textům před zkušeností - **si vroucně přáli učinit teologii vědou.** Doufali, že se jim podaří **rozřešit zřejmý rozpor mezi starověkou vědou a učením bible a přijít s rozumovými vysvětleními a důkazy teologických pojmů.**

Prvním krokem v tomto procesu bylo pojmut obecné pojmy jako například „dobrý“ či „velký“, ale i běžná světská universália (jako třeba „strom“) jakožto skutečné, nezávislé entity. Pokud označíme tenhle javor a tamten dub za „stromy“, pak musí existovat skutečná, existující věc („stromovitost“, kterou mají společnou. A stejně tak, pokud jsou Sokrates a Parmenides dobří, je to proto, že existuje taková věc jako je dobrota, již se oba vyznačují. **Toto pojetí** - které je spíše platonské než aristotelské - **je známo pod názvem „realismus.“**

Occam se domníval, že realismus je jen velkým nesmyslem, změtí kategorií povýšenou na vědu. **Je chybou, prohlašoval, považovat jména za skutečnost, a ne za označení.** (Přístup tvrdící, že jména jsou jen jmény, se nazývá „nominalismem“.) Pokud tenhle javor i tamten dub označíme za „stromy“, je to proto, že jsme určili, co dělá strom stromem, a ne proto, že v reálném světě existuje samostatná „stromovitost“. Kdyby náhle všechny stromy zmizely, nemohli bychom mluvit o žádné „stromovitosti“, ta by existovala jen v naší paměti či jako čistá abstrakce.

Scholastika (lat.schola -škola) - **filozofie pěstovaná na středověkých školách a univerzitách.** Filozofickými prostředky měla být vyložena nebo alespoň **obhájena církevní dogmata** (pravdy víry se měly stát pravdami rozumu) a **vybudován ucelený teologicko-filozofický systém křesťanského náboženství.** Úkolem filozofie bylo podat „rationem fidei“. **Pramenem** scholastického filozofování **bylo Písmo svaté a názory uznávaných církevních autorit** (Patristika). **Scholastikové se dovolávali Platóna a novoplatóniků a pak především Aristotela.** Ke svým závěrům, zabíhající často do krajních teologických subtilností, dospívali pomocí spekulativních dedukcí a formalistických operací s pojmy. Scholastika bývá

tradičně dělena na tři období. Raná scholastika: Joanes Eriugena, Roscellinus, Anselm z Canterbury, Pierre Abélard. Vrcholná scholastika: Alexandr Halský, Bonaventura, Albert Veliký, Tomáš Akvinský, Siger z Brabantu a Roger Bacon.. Pozdní scholastika je pak představována dílem Dunse Scota a Williama Occama.

Nominalismus a realismus - termíny označující **dvě základní stanoviska,** která zaujímali středověcí teologové a filozofové **při řešení otázek způsobu existence obecných pojmů, tzv. universálií. Podle realistů obecné pojmy, ideje, existují reálně, skutečně,** a to buď (podle Platóna) před jednotlivými věcmi, tj. mimo ně a nezávisle na nich nebo (odvolávajíc se na Aristotela) ve věcech, jako ideje, formy jednotlivin. **Podle nominalistů naopak reálně existují pouze jednotlivé věci se svými individuálními vlastnostmi a tzv. universália jsou až po věcech.**

Zájem o tyto závažné filozofické otázky byl vyvolán potřebami další výstavby teologicko-filozofického křesťanského

Occam užíval břitvu k tomu, aby skoncoval s universalii realistů, a měl za to, že platná vysvětlení musejí vycházet z jednoduchých a pozorovatelných faktů, doprovázených čistou logikou. Přijetí těchto zásad znamenalo, že Occam nebyl schopen vědecky dokázat existenci Boha nebo jeho dobroty či kterékoli z ostatních dogmat víry. Takovýto výsledek ho však vůbec netrápil, byl totiž toho názoru, že teologie je jedna věc (záležitost zjevení) a věda věc druhá (záležitost objevu). Chvilí trvalo, než

tento přístup převážil, o čemž by mohl vyprávět Galileo. Nakonec se však věda a náboženství vydaly vlastními cestami. A právě to je z větší části námětem moderního myšlení.

Úkoly:

- V čem jsou Occamovy myšlenky využitelné v myšlení moderní doby?
- Pokud jste pochopili podstatu scholastiky, pak ji v několika bodech napište
- Charakterizujte rozdíl mezi realismem a nominalismem

systemu. **Krajně realistické stanovisko vedlo k panteistickým tendencím, k popírání jsoucnosti osobního Boha. Nominalistické řešení problému vedlo zase k zdůraznění významu lidské osobnosti. Nominalismus odkazoval náboženská dogmata a teologické spekulace do oblasti čisté víry a připravoval půdu pro novověký empirismus.**

1.4 Ontologický důkaz

„Ontologický důkaz“ byl dalším pokusem nade vše pochybnost prokázat existenci Boží. Sv. Anselm Canterbury nám tvrdí: Pokud si dokážeme představit absolutní dokonalost, pak musí existovat. Jestliže existuje, je jí Bůh. Pokud Vás to nepřesvědčilo, pak se na tento důkaz, který I. Kant nazval „ontologickým“, podí-

vejme podrobněji. Anselm začal následujícím experimentem: Představte si bytost dokonalejší než kteroukoli z těch, o nichž máte nějakou představu. Jestliže této větě rozumíte, musíte určitou představu o takové bytosti mít, v opačném případě bude tato věta pro vás nepochopitelná. (Stejně tak věta „Představte si jednorožce“ má smysl pouze tehdy, pokud máte nějakou představu o jednorožci.)

Otázkou je, zda je tato bytost (řijeme jí „B“) pouhou fantazií. Anselm se domníval, že ne. Protože pokud bytost „B“ neexistuje, pak je možné si představit bytost dokonalejší, která se od bytosti „B“ liší jen tím, že navíc existuje. Je totiž zřejmé, že skutečné dobro je dokonalejší než dobro imaginární. Předpoklad, že bytost „B“ je fantazií, tedy musí být nepravdivý, protože kdyby pravdivý byl, mohli bychom si představit bytost dokonalejší, což by bylo v rozporu s naší úvodní hypotézou.

Bytost „B“ tedy existuje a Anselm v ní rozpoznává Boha. Jinými slovy řečeno: Bůh je přesně ta bytost, kterou považujeme za nejdokonalejší představitelnou bytost. Jestliže bychom hledali pouze nejdokonalejší existující bytost, nedospěli bychom k Anselmovu závěru, protože bychom nebyli schopni dokázat, že to, co jsme našli je Bůh. **Klíč k Anselmovu důkazu spočívá v představě bytosti, která je svým způsobem dokonalá sama o sobě a nevychází z jakéhokoli předchozího vnímání její existence.**

A právě zde je kámen úrazu. Pokud existenci zabudujeme do definice „nejdokonalejší představitel bytosti“ a pak prohlásíme, že takováto bytost existuje, jedná se pouze o vyjádření téže definice jinými slovy. Opačné tvrzení se nám ukáže být nepravdivým přesně tak, jak je to pro tento důkaz nezbytné. Existence a dokonalost totiž odkazují na přesně tutéž věc. **Anselmův důkaz je tedy - řečeno Kantovými slovy - pouze „ubohou definicí kruhem“.**

Kant nebyl první, kdo si uvědomil, že Anselmova demonstrace boží existence má slabiny. Již jeden z Anselmových současníků, Gaunilo z Marmoutieru, poukázal na to, že ontologický důkaz lze využít k prokázání existence takřka všeho. Gaunilovým konkrétním příkladem byl dokonalý ostrov, lepší než kterýkoli známý ostrov, jenž měl být místem veškeré představitelné rozkoše. Protože si takovou věc dokážeme představit,

K tradičním „klasickým důkazům“ patří důkaz ontologický, kosmologický, teologický a morální. Ontologický důkaz vyvozuje objektivní existenci Boha z pojmu Boha jako nejvyšší dokonalosti, k dokonalosti patří i existence. Kosmologický důkaz (poprvé jej uvádí Platón a Aristoteles) vychází z předpokladu bezpodmínečné nutnosti tzv. první příčiny, strůjce světa, prvotního hybatele. Teologický důkaz (znal jej již Sokrates) spatřuje pádný důvod pro víru v jsoucnost Boha - nejvyššího rozumu v existenci zákonitosti a řádu světa. Morální důkaz (z doby reformace) vysvětluje pomocí pojmu Boha - zákonodárce existenci mravního vědomí a řádu. K těmto důkazům je často připojován i důkaz historický: jenom jsoucností zjevujícího se Boha lze vysvětlit, že víra v božstvo byla rozšířena ve všech dobách u lidí na celém světě.

Katoličtí autoři citují často i Tomášových „pět cest přirozeného poznání boha“: bůh existuje, neboť předně musí existovat první hybatel, za druhé příčina, za třetí něco, co je samo sebou nutné a na čem závisí i vše nahodilé, za čtvrté něco, co je příčinou jakékoli dokonalosti, tedy sama nejvyšší dokonalost, za páté nějaký rozumový princip, jímž jsou všechny věci řízeny ke svému cíli.

musíme mít o ní nějakou představu, a kdyby neexistovala, dokázali bychom si představit dokonalejší (tj. existující) ostrov. Z toho plyne, že takový ostrov musí existovat.

Sám Anselm na to odpověděl, že Gaunilovi uniká podstata věci. Pojem ostrova v sobě nezahrnuje pojem

Důkazy Boží existence -

pokusy prokázat pravdivost výroků vypovídajících o jsoucnosti boží. Mají dokumentovat, že víru v Boha lze podepřít rozumovou úvahou, že „ lidský rozum může bez pomoci zjevení božího a boží milosti dokazovat ze závěrů, které jsou vyvozeny z aktu stvoření, existenci osobního boha“ (Pius XII.)

existence, stejně jako pojem dokonalého kruhu nezávisí na existenci takového kruhu. Pojem bytosti však v sobě zahrnuje pojem existence. Můžeme si snadno představit, že dokonalý ostrov či dokonalý kruh neexistují, nemůžeme si však představit, že neexistuje největší představitelná dokonalost, protože tomu brání samotný pojem. To, co může neexistovat, je svou definicí níže než to, co nemůže neexistovat. Tato logika přesvědčila o platnosti Anselmova důkazu mnoho významných filozofů, jako například Descarta, Spinozu a Leibnize.

Teprve po více než sedmi stoletích zlikvidoval tento důkaz I. Kant, když ve své Kritice čistého rozumu (1781) ukázal, že Anselm směšuje kategorie a považuje gramatickou jednotku (přísudek realizovaný slovesem „být“) za ontologickou kvantitu. Když řekneme, že věc „je“ nebo že „existuje“, nic jí nepřidáváme. Vyjadřujeme tak spíše, že nějaká složka skutečnosti odpovídá představě, kterou o ní máme. Když řekneme „tato židle existuje“, nic tím židli nepřidáváme, nýbrž pouze vyjadřujeme úsudek, že podle naší zkušenosti je tato představa skutečná. To, že něco „je“ nebo „existuje“, můžeme prohlásit pouze tehdy, pokud s tím máme nějakou zkušenost. Pravda takového tvrzení závisí na tom, jak si slovo či pojem a skutečný objekt odpovídají.

Pokud tedy Bůh neexistuje, nelze ho zkrátka „vylepšit“ nebo udělat dokonalejším tím způsobem, že mu přidáme existenci, protože zde není žádný „On“, kterému by se dalo něco přidávat. Jestliže zmizí přísudek „existuje“, zmizí též podmět „Bůh“. Stejně tak, když řekneme „Bůh neexistuje“, „neubíráme“ Bohu vůbec nic, protože pouze vyjadřujeme názor, že neexistuje bytost jménem „Bůh“, které by bylo možné něco odebrat - v tomto případě je „Bůh“ pouze gramatickým podmětem a nikoli skutečným subjektem.

Jinými slovy řečeno: v tvrzení „nejdokonalejší představitelná bytost neexistuje“ není logický rozpor. Touto větou totiž spíše vyjadřujeme nebo se pokoušíme vyjádřit, že takováto bytost není objektivní realitou, a nepopíráme samotný pojem této bytosti. A pokud negativní výrok („X neexistuje“) není logickým protimluvem, pak pozitivní tvrzení („X existuje“) není logicky nutné. Jedinou pravdivou zkouškou, zda něco existuje, představuje tedy zkušenost.

A to byl prakticky konec Anselmova důkazu.

Úkoly:

- Zamyslete se nad ontologickým důkazem boží existence a úlohou Anselmovou a Kantovou v této otázce

Tomisté se snaží výklad jednotlivých důkazů modernizovat, patří sem teorie o „entropickém důkazu“, stejně jako teorie o rozpínajícím se vesmíru.

Rozumářské spekulace o boží jsoucnosti odmítali již Demokritos, Epikuros, a Lukrecius. Později pak mnozí z těch, kdož usilovali o definitivní vymanění filozofie z vlivu teologie jako byli F.Bacon, B.Spinoza a

D.Hume, kteří poukazovali především na četné logické rozpory v argumentaci teologů a dokazovali, že v náboženské filozofii vždy dochází k okamžiku, kdy logika a rozum ustupují víře a zjevení. Na straně druhé se však objevily různé obměny tradičních důkazů např. ve filozofii Descarta, Berkeleye, Leibnize, Wolfa ad. Neudržitelnost ontologického, kosmologického a teologického důkazu a tedy veškeré racionální teologie dokazoval I. Kant.

Mnozí moderní teologové, především protestantští, upouštějí od racionálních důkazů a vyžadují buď víru bez jakýchkoli důkazů nebo se ji pokoušejí podepřít úvahami o „náboženské zkušenosti“ a „náboženském citu“.

1.5 Bůh je mrtev

Neslyšeli jste o onom pomateném člověku, jenž za jasného dopoledne rozžehl svítilnu, běžel na tržiště a bez ustání vykřikoval: :“Hledám Boha! Hledám Boha!“ - Protože tam právě stálo mnoho

z těch, kdo v Boha nevěřili, vzbudil velké veselí...“Kam se poděl Bůh“ vykřikl, „já vám to povím. My jsme ho zabili - vy a já. My všichni jsme vrahy. Bůh je mrtev. Bůh zůstane mrtev. A my jsme ho zabili“.

F. Nietzsche, Radostná věda, oddíl 125

Shakespeare neřekl „Být, či nebýt“. On to jen napsal, ale říká to Hamlet. Stejně tak F. Nietzsche neříká „Bůh je mrtev“, ale činí to pomatený člověk. Pořád existuje rozdíl mezi životem a literaturou, zvláště jde-li o literaturu filozofickou.

Co má tedy onen pomatenec na mysli. Ne to, že jsou na světě nevěřící, tak tomu bylo vždycky, ani to, že Bůh prostě neexistuje. Protože pokud „Bůh je mrtev“, pak musel být kdysi na živu. Zde se však dostáváme k jistému paradoxu, protože pokud Bůh byl živý, byl zároveň věčný, a nemohl tudíž nikdy zemřít.

Onen blázen tedy nehovoří o lidech, kteří v Boha nevěří, protože ti vždycky byli a budou. On mluví o tom, co Bůh představuje a znamená pro jeho kulturu. Tento Bůh je společnou vírou v Boha a právě tato víra v Evropě v 19. století mizela. Tam, kde stál kdysi Bůh - v centru všeho vědění a smyslu -, je nyní prázdné. Jak věda, tak filozofie považují Boha za nepodstatného a právě člověk se stává mírou všech věcí.

My, příslušníci evropské civilizace, jsme se více přiklonili k přírodě a odvrátili jsme se od všeho nadpřirozeného, a tím jsme „zabili“ Boha našich předků. Nevěřícím v Nietzscheho příběhu připadá hledání Boha podivné, pouze onen blázen si uvědomuje strašlivou závažnost boží smrti. Ne že by jí litoval, ve skutečnosti ji nazývá „velkým činem“, ale činem zřejmě příliš velkým na to, abychom ho my, vrazi, unesli. „Nestáváme se bohy jenom proto, aby to vypadalo, že jsme toho činu hodni?“.

To je otázka, kterou klade Nietzscheho alegorie, jež je - abychom se vrátili k našemu prvnímu konstatování - krásnou literaturou, a ne filozofickým tvrzením. Nietzschemu se ve skutečnosti hnusily metafyzické spekulace o nepopsatelnosti, povaze a existenci (či neexistenci) nadpřirozených abstrakcí, jako je „Bůh“. Bůh mu byl naprosto lhostejný, ale měl toho mnoho co říci o náboženství - a zejména pak o křesťanství. Náboženství, které se soustředí na věčný život, je pro něj vlastně jistým druhem smrti, protože nás odvádí od života a pravdy, která se nalézá na tomto světě, a ne v nějaké nadpřirozené neexistující zemi.

Teologie - bohosloví, nauka o Bohu, jeho vlastnostech a vztazích ke světu a člověku. Rozvinula se především v křesťanství a dělí se na četné disciplíny: dogmatika, apologetika, teologická etika, kosmologie, teologická antropologie, christologie, soteriologie, eschatologie aj. Teo-

logie byla původně s filozofií součástí jednotného vědění o světě a o jeho podstatě (Platón, Aristoteles). Převahu filozofického zřetele ještě uplatňuje sv. Augustin, postupně se však dostala filozofie do podřadícího postavení. Autor nejvýznamnější teologické soustavy středověku, Tomáš Akvinský, viděl v teologii racionální výklad o víře a odlišuje tzv. přirozenou teologii (a filozofii) založenou na rozumu, od teologie zjevené. Pozdější dualismus filozofických a teologických pravd se stal jednou z příčin samostatné cesty filozofie a vědy nezávisle na teologii. Četná filozofická zdůvodnění náboženství (např. Leibniz) udržují pouze volný svazek s náboženskou dogmatikou, vystavenou množícím se kritikám (Hume, Kant, Osvícenství) až po Comta, který nejprimitivnější fázi historického vývoje lidstva nazývá teologickou, a Feuerbacha, který požaduje přeměnu tzv. fyziko-teologie ve fyziku a etiko-teologie v antropologii.

Z reformace vyrostla nová, protestantská teologie (Viklef, Hus, Luther, Kalvín aj.), která se orientovala na praktické křesťanství. V XIX. století se začala šířit tzv. liberální teologie, omezující náboženskou víru a teologii na citové postoje člověka (Ritschl), na historicko-kritické bádání (Harnack) V protikladu k liberální teologii a nábožensko-sociálním hnutím se vytvořila - po dřívější kritice Kierkegaardově - dialektická teologie,

A nejen to. Náboženství, jako je křesťanství (stejně však jako všechna ostatní náboženství), navěky zachovává, navzdory učení o Ježíšovi, nesnášenlivost a konformismus. A právě tyto vlastnosti považoval Nietzsche za obzvláště ne-

přijatelné. Vše, co je staré, obvyklé, normativní či dogmatické, je podle Nietzscheho v protikladu s životem a důstojností, je to výraz „otrocké mentality“. Každý člověk, aby mohl žít, musí „zabít“ Boha - musí překonat dogmata, konformitu, předsudky a strach. To je první nezbytný krok k tomu, aby se člověk stal ne Bohem, ale „nadčlověkem“.

Úkoly:

- V textu najdete základní prvky učení Tomáše Akvinského
- Vypište si důvody, které vedly k samostatné cestě teologie a filozofie

II. Myšlenky anti-ky

2.1 Všechno se mění kromě změny samotné

představující významný systém soudobé protestantské teologie. Obdobně v katolicismu zaujímá významné místo teologie novotomistická. Pro diferencované potřeby dnešní teologie protestantské i katolické využívá se ovšem nejružnějších filozofických směrů, od existencialismu, s opravami Tomáše i s návraty k Augustinovi.

„Všechno plyne a nic netrvá...“ prohlásil Herakleitos a stejně jako Thales Milétský (zakladatel řecké filozofie) se domníval, že všechny věci byly vytvořeny z jediné trvalé látky, která musela patřit mezi čtyři elementy - zemi, vzduch, oheň a vodu. Thales si vybral vodu, Herakleitos oheň. Svět je podle Herakleita jako plamen svíčky - ve svém vzhledu vždy stejný, ale ve své substanci vždy proměnlivý. Je ironií, že Herakleitův nejznámější příklad paradoxního vztahu mezi formou a substancí se týká vody. „Nevstoupíš dvakrát do téže řeky“, říká Herakleitos. Řeka se může zdát „toutéž“, její voda však ustavičně plyne. Ve chvíli, kdy se člověk rozhodne do vody vstoupit, je tato voda již pryč. Celý svět obdobným způsobem neustále plyne, tato změna je stálá a nevyhnutelná. K Herakleitovu tvrzení, že vše se mění, přidávali další myslitelé logický dodatek „kromě změny samé“. Herakleitos neměl na mysli, že všechno je jeden velký chaos. Za plynutím a svárem viděl tvůrčí princip, organizující sílu, kterou nazýval řeckým slovem logos, jež lze přeložit jako rozum nebo logika.

Je to právě tento nehmotný logos, trvale přítomný ve vesmíru, co přetváří svár a změnu v krásu a radost. „Protiklady přinášejí shodu“, říká jeden z Herakleitových paradoxů. „Z neshodného vzniká nejkrásnější harmonie.“ Dobro neexistuje bez zla, zdraví bez nemoci, nasycení bez hladu a odpočinek bez únavy. Jde o dvě strany metafyzické mince a jedna nad druhou vítězí tak, jak změna touto mincí neustále otáčí.

Herakleitovy myšlenky znovu vypluly na povrch, i když mírně pozměněné, v učení filozofa Empedokla, který o čtyři století později inspiroval římského básníka Horatia k vytvoření fráze concordia discors - „jednota protikladů“. Platónovy představy o pomíjivosti materiálního světa a trvalosti idejí jsou také poplatné Herakleitovi a totéž lze říci o aforismech biblického Kazatele, jehož výrok „Všechno má svůj čas“, je jedním z ozvuků řecké filozofie.

2.2 Mírou všech věcí je člověk

Myšlenka, že „mírou všech věcí je člověk“, připadá Sokratovi nepravdivá a považuje ji za výraz lidské namyšlenosti. On to ale takto přímo nevyjadřuje. Místo toho se snaží „sokratovskou metodou“ přimět mladého filozofa, s nímž rozmlouvá, aby on sám pochopil, proč tato teze není pravdivá. Na konci dialogu sice ani jeden nedospívají k pravdě, nic méně se alespoň oba shodnou na tom, že Protagoras se mýlil.

Thalés z Milétu (konec 7. - poč.6. stol. př.n.l.) Řecký filozof, geometr a astronom. Nejslavnější ze „sedmera mudrců“ starého světa a podle Aristotela zakladatel iónské filozofie. Jako první ukázal, že a priori nezúčastněné vědění je samo pramenem bohatství. Jsou mu připisovány některé objevy v geometrii, vycházející z egyptských základů: trojúhelník vepsaný do kružnice, vlastnosti podobných trojúhelníků, zjištění výšky předmětu změřením jeho stínu. Bádal v oblasti zatmění Slunce. Podle jeho kosmogonického systému pochází veškerý hmotný svět z jediné pralátky - vody. Země je disk, jehož šířka je trojnásobkem jeho tloušťky, plave na oceánu, který zabírá polovinu okolní sféry, nad vodou je vzduch a mraky, nad vesmírem je oheň. Thalés se snažil dokázat platnost této koncepce a je řazen mezi předchůdce racionální vědy.

Herakleitos (asi 550 - asi 480 př.n.l.) Myslitel tzv. iónské školy, považovaný za mizantropa a současníky označovaný jako „temný“, jak pro svůj záhadný sluh, tak pro nesnáze, jaké jim působilo porozumět předkládaným úvahám a proměnlivosti všeho a protikladu bytí a nebytí jako jejím základě. Na rozdíl od Parmenida, jak bývá tradičně připomínáno, Herakleitos připouští, že oheň jako prapočátek všeho působí zcela neomezeně zvrát v každého bytí v nebytí a naopak a že zdánlivě trvalou harmonii světa jen neustále znovu ustavuje okamžitá jednota protikladů. Fragments, které se nám z jeho díla dochovaly, vzbuzovaly obdiv právě tak u Hegela (ten zde nalézá první formulaci dialektického myšlení),

Protagoras byl zakladatelem skupiny, jejíž příslušníci jsou známi jako sofisté. Sofisté věřili, že

moudrost se dá naučit - což byla na tehdejší dobu velmi radikální myšlenka. **Základní zásada Protagorovy filozofie říká, že „mírou všech věcí je člověk“**, tedy že věci existují podle toho, jak je vnímáme. Materiální svět je poměřován člověkem a **mimo člověka neexistuje nic, co by rozhodovalo o bytí či pravdě**. Tato poněkud abstraktní myšlenka, která je protikladem k Sokratově představě o ideálech, se překvapivě stala populárním sloganem. Dnes však její pomocí vyjadřujeme to, že „naše potřeby a touhy rozhodují o tom, co má na světě cenu“.

2.3 Zenonův paradox

Paradoxů měl tento filozof několik, ostatně na nich založil celé své učení. Jenom jeden z nich je však nazýván „Zenonovým paradoxem“ a má několik podob výkladu. **Nejznámější je tato: Předpokládejme, že cestujeme z bodu A do bodu B. Abychom dospěli do bodu B, musíme nejprve urazit polovinu vzdálenosti. Pokud jsme urazili polovinu vzdálenosti, musíme překonat polovinu zbývající poloviny a tak musíme pokračovat po dalších a dalších polovinách a máme z toho nekonečný scénář. Protože překonání jakékoli vzdálenosti si vyžádá určitý čas, a protože se zbývající vzdálenost dá vždycky rozdělit na polovinu, budeme potřebovat nekonečné množství času, abychom se dostali z bodu A do bodu B. Do bodu B se prostě nikdy nedostaneme.**

Mnohem barvitější verze tohoto paradoxu popisuje závod řeckého hrdiny Achilla s obyčejnou želvou. Řekněme, že Achilles dá želvě náskok. V tom okamžiku přichází Zenonova logika, která nám dokazuje, že Achilles nemůže nikdy želvu porazit. Zenon pochopitelně věděl, že ve skutečnosti - a ve shodě se zásadami zdravého rozumu - může Achilles snadno želvu porazit, jen nevěřil tomu, že je běžné chápání reality logické, protože - jak se pokusil ukázat - **zásady zdravého rozumu a zákony pohybu nemusí platit současně**. Zenon se tímto paradoxem snažil potvrdit učení svého učitele Parmenida, jehož představy o bytí a nebytí byly poněkud abstraktní - **podle Parmenida je realita de facto nereálná**.

Řeckým filozofům Parmenidovy doby se nedařilo nalézt v jeho filozofii trhliny. První, kdo to dokázal byl **Platón**, který **napsal Parmenidovy teorie v sérii dialogů**. Jeho vítězství však nebylo úplné, protože ještě Aristoteles považoval za nutné zpochybňovat a vyvracet Parmenidovy a Zenonovy argumenty, což také učinil v rámci zkoumání příčin pohybu.

Sofisté - profesionální učitelé filozofie a nauk prospěšných politické praxi (gramatiky, rétoriky a dialektiky). Ústředním předmětem zkoumání pro ně nebyla příroda, ale člověk a společnost. V popředí jejich zájmu stála rovněž **problematika gnozeologická**. K tzv. starším sofistům patří Protagoras, Gorgias, Hippias, Prodikos a Antifón. K mladším patří Alkidamos, Lykofrón, Kritias a d. **Gnozeologické otázky reprezentuje Protagoras**, podle něhož má proměnlivost vjemů svůj původ nejen v „tekoucí“ hmotě, nýbrž i ve změnách stavu vnímajícího člověka. Sofista Gorgias je znám úvahou, v níž odhalováním rozporů v protikladných tvrzeních (po vzoru eleatů) dokazuje, že nic není, je-li něco je to nepoznatelné, a je-li to poznatelné, nelze to vyjádřit a vyložit. **Sofisté mají velké zásluhy v oboru filozofie, zejména gramatiky (rozlišení rodů, druhů vět, zkoumání synonym)**. K jejich významným počínům patří vytyčení otázky, zda stát, právo a morálka jsou od přírody, nebo vznikly lidským ustanovením či z mínění. Sofisté považují zákony za lidmi vytvořené v zájmu práva (idea „společenské smlouvy“) nebo za umělé, smlouvené a přírodě nepřátelské, za sloužící prospěchu silnějších nebo naopak za nepřirozeně omezující práva silných. **V etice zdůraznili relativnost pojmů dobra a zla a princip užitečnosti**. **Pozoruhodné jsou jejich výroky o rovnosti všech lidí**. Protože řada sofistů se zaměřovala na „umění“ zneužívat pružnosti pojmů a uvádět logickými klamy diskutující v omyl, jsou termíny „sofistika“ a „sofismata“ užívány k označení logických úskoků v procesu dokazování.

jako u Nietzscheho či Heideggera.

2.4 Platónova jeskyně

Platón nepovažoval tento svět za nejlepší z možných. Je to jakési vězení, napsal, kde jsme uzamčeni v temnotě a stínu. Za tímto vězením leží jasný a slibný svět pravd, které Platón nazývá idejemi či ideály. **Jeho učení se proto říká „idealismus“.** **Nejznámějším dílem, kde Platón rozvíjí své idealistické představy, je Ústava,** kde Platónovy myšlenky vyslovuje - jak je u tohoto filozofa zvykem - jeho učitel Sokrates. Sokrates **přirovnává každodenní svět k „podzemnímu obydlí“ či k jeskyni,** kde jsme všichni připoutáni na svých místech. **Před námi se nachází zed' a za námi oheň.** A protože nemůžeme otáčet hlavou, **vidíme jen stíny, které oheň vrhá na zed'.** Poněvadž nic dalšího nevíme, **považujeme tyto stíny za realitu - všechny ostatní lidské bytosti i předměty v jeskyni pro nás reálně existují jen v podobě stínů.**

Kdybychom se ale mohli osvobodit z upoutání a otočit se ke vchodu jeskyně, uvědomili bychom si svůj omyl a **brzy bychom začali vnímat osoby a objekty, jež jsme dříve znali jen v podobě stínů.** Ale i přesto bychom i nadále lpěli ze zvyku na stínech a **považovali je za skutečné a jejich zdroje jen za iluzi.** Pokud bychom však byli vytaženi na světlo před jeskyni, **dříve či později bychom dospěli ke správnému náhledu na věc a začali bychom litovat své někdejší nevědomosti.**

Platónova analogie je útokem na naše zvyklosti v oblasti myšlení. Jsme zvyklí, říká Platón, považovat konkrétní věci kolem nás za skutečné. Ony však skutečné nejsou. Nebo jsou spíše jen nedokonalými a nepřilíš věrnými kopiemi, neměnných a věčných forem. Tyto formy jsou podle Platóna věčné, ideální a původní reálné objekty, z nichž vznikají nedokonalé a zkáze podléhající kopie. Například každá židle v nám známém světě objektů je pouhou napodobeninou či stínem ideální židle. Každý stůl je kopií ideálního stolu, který se nemění, který existuje věčně a na nějž nemůžete nikdy vylít kávu.

Tyto ideální stoly a židle nejsou podle Platóna fantazií, jsou ve skutečnosti „reálnější“ než jejich světské napodobeniny, a to proto, že jsou dokonalejší a univerzálnější. Jelikož se však naše zkažené smysly nacházejí neustále v pasti, jsme ke světu idejí slepí. Naše mysl je připoutána k napodobeninám, které z toho důvodu považujeme za skutečnost. Jsme prostě vězni ve filozofické jeskyni.

Všechno ale není ztraceno, neboť člověka může osvobodit právě filozofie. Právě ona nás může vytáhnout z jeskyně na světlo pravého bytí, kde prožijeme a nakonec se přiblížíme ideji všech idejí, kterou je idea samotného dobra. A protože byl Platón filozofem, definuje dobro jako vědění.

Sokratés (469-399 př.n.l.) starořecký aténský filozof, jehož vystoupení značně ovlivnilo další vývoj řecké filozofie, známý **odpůrce aténské demokracie.** Protože sám své názory nepsal a zprávy o nich se zachovaly jen v dílech jeho žáků (zejména Platóna), kteří se svým učením i zprávami o svém učiteli zřetelně lišili, je rekonstrukce jeho názorů dosti obtížná. Je však jisté, že **místo problémů přírodně filozofických postavil do centra pozornosti problémy mravní, místo poznání vnějšího světa poznání sebe sama.** Dobro, které je krásné a užitečné, je současně blahem. Lidé jednájí špatně jen z omylu. Kdo pozná, co je dobré, nemůže již býti nectnostný (etický intelektualismus). **Předmětem poznání je proto obecná stránka mravnosti, tj. pojmy. Usiloval o pojmovou stálost a určitost. Odhalováním obecného jádra mravních pojmů se snažil překonat relativismus sofistů. Jeho způsob analýzy pojmů (známá tzv. „sokratovská metoda“) spočívá v systematickém kladení otázek přivádějících nejprve diskutujícího do rozporu s jeho počátečními výroky („ironie“) a pomáhajících mu poté tyto rozpory překonat a dospět k vymezení obecného pojmu („maieutika“).** **Tato metoda vedení diskuze byla spojena s metodou „indukce“** (konfrontace definice s jednotlivými případy, nalézání protikladných a společenských znaků v jednotlivých činech) a **„definice“** (stanovení obsahu a vzájemného vztahu pojmů). Sokratova metoda měla význam pro další zpracování dialektiky pojmů. Jakožto **zakladatel morální filozofie, první teoretik intelektualismu a apoštol svobodného úsudku a osobní reflexe se stal Sokratés vzorem pro celou filozofickou tradici a je právem nazýván otcem západní filozofie.**

2.5 Tři zákony myšlení

Po více než dvě tisíciletí dodržovala logika západních civilizací tři základní „zákony myšlení“. Tyto na první pohled nezpochybnitelné axiomy v podstatě definují způsob, kterým přemýšlíme. Jsou však značně složitější a méně zřejmější, než se zdají.

Tyto zákony, kterým dal podobu Aristoteles, znějí takto:

1. Věc je totožná sama se sebou. Tento zákon, nazývaný „zákonem identity“ se symbolicky vyjadřuje takto: „ $A = A$ “. Příklad: „Sokrates je Sokrates.“
2. Věc nemůže zároveň být a nebýt - „ A a $ne-A$ není pravda“. To je tzv. zákon protikladu. Příklad: „Není pravda, že Sokrates je zároveň člověk a nečlověk.“
3. Předpokládáme-li určitou vlastnost (nebo stav) A , pak věc musí mít vlastnost A (či se nacházet ve stavu A), nebo nikoli - „bud' A , nebo $ne-A$ “. Tento zákon se nazývá „zákonem vyloučeného třetího“, neboť mezi A a $ne-A$ není žádné přechodné pásmo. Příklad: „Sokrates je buď živý, nebo neživý.“

Je dost obtížné polemizovat s těmito zákony, které normálně považujeme za naprostou danost. Filozofové a matematici se však nezajímají o to, co je normální, ale o to, co je pravdivé. Musí skutečně tyto zákony platit v kterékoli možné situaci? Už asi jedno století zní odpověď na tuto otázku - ne.

Pochybnost se začala vkrádat, když filozofové začali hlouběji uvažovat nad významem slůvka „je“ a „ne“ v Aristotelových zákonech. Takováto slůvka mohou být totiž užívána rozmanitými způsoby, a zákony se tak snadno dostávají do oblasti sémantického zmatku. Nejzajímavější problémy tohoto typu komplikují zákon vyloučeného třetího. Vezměme si prostý příklad, kterým je například věta: „Růže je buď červená nebo červená není.“ Je to ale tak prosté ve skutečnosti? Možná se neshodneme na tom, jak červená růže musí být, aby byla „červená“, možná se ani neshodneme na tom, co znamená „červená“. Kdysi jsem měl auto ford, o němž jsem mluvil jako o „červeném“, zatímco pro jiné bylo „fialové“. **Vlastnosti neboli predikáty mají velmi často výrazně subjektivní charakter.** Já si mohu myslet, že Brno je veliké, ale vy budete opačného názoru. Oba můžeme mít pravdu, ale hned vyvstane otázka co je vlastně „pravda“? Můžeme prohlásit, že obě tvrzení jsou „pravdivá“? Vezměme si další příklad - výrok "Dinosauři jsou zlí". Tento výrok je nepravdivý, protože dinosauři už neexistují. Ale opačný výrok - „Dinosauři nejsou zlí“ - je rovněž nepravdivý, a to ze stejného důvodu.

Matematici vznesli v nedávné době obdobné námitky proti všem zmíněným zákonům, nebo přinejmenším vůči tvrzení, že jsou dostatečnou základnou logiky. Ono se hezky řekne „5 je 5, nebo „5 nemůže být $ne-5$ “. Jakmile ale vstoupíme do oblasti čísel s neukončeným desetinným rozvojem, stávají se

Platón (427-347 př.n.l.)

řecký filozof, aténský aristokrat, autor četných spisů, psaných z valné většiny formou dialogů s hlavním mluvčím Sokratem, jehož byl žákem. V P. díle je nejprve patrný vývoj od stanoviska sokratovského etického idealismu k úsilí o vytvoření systému objektivního idealismu pomocí učení o idejích. Na budování Platónova systému idealismu mělo rozhodující vliv učení Sokrata o obecně platných pojmech - podstatách, dále učení eleatů o neměnném a racionálně postižitelném jsovcu a v jistém smyslu i Herakleitovo učení o změně a pohybu. Sokratovské pojmy proměnil Platón v objektivně existující jsovcna, nezávislá na hmotném světě i na vědomí, a vytvořil z nich hierarchicky uspořádaný svět objektivních, proměňujících se, nestálých a pomíjivých předmětů. Svět idejí - racionálních podstat, který byl vytvořen hypostazí obecných pojmů, považuje Platón za „pravé“, „vlastní“ bytí, tj. za dokonalejší než onen „smyslový“ svět jedinečných předmětů. Ideje jsou „vzory“ věcí, jedinečné věci jsou pouze odlesky idejí. Nižší stupeň dokonalosti smyslového světa se zde zdůvodňuje tím, že v něm má účast hmota, kterou Platón chápe jako nebytí. Tendenci k rozporu mezi idealistickým monismem, tj. pojetím smyslového světa jako svého druhu produktu ideálního světa, a dualismem, který se projevuje v tom, že proměnlivost a pohyb smyslového světa jsou nevyvoditelné z ideálního světa a vystupují tedy jako původní vlastnost nebytí, snaží se Platón posléze překonat pohybem a dynamikou i do světa idejí. Nadřazení světa racionálních podstat světu smyslovému pak u Platóna předpokládá i nadřazení racionálního v gnozeologii. **Zkušenosti smyslů je nedostupné poznání „pravé“ skutečnosti, ta je přístupná jen pojmovému**

takové výroky nesmyslnými, protože nemůžeme říci, jestli má takové číslo na konci číslici sudou, nebo lichou. („Nula je sudá“ a „1 je prvočíslo“ jsou příklady dalších tvrzení, o jejichž pravdivosti nelze rozhodnout.) Obdobné příklady lze najít i ve fyzice. Nemůžeme například prohlásit, že „světlo je buď vlněním, nebo nevlněním“. Z těchto důvodů upadly zmiňované zákony v nemilost, alespoň tedy ve vědeckých kruzích.

Aristotelovy zákony myšlení se jeví a jeví jako problematické též filozofům, mezi nimiž vystupuje do popředí G.W. Hegel. Ten se zabýval problémem, zda věc může být svým vlastním protikladem. Více podrobností o této myšlence nalezneme na jiném místě.

Úkoly:

- Pokuste se zachytit stěžejní nosníky antické filozofie do několika písemných bodů
- Objasněte pojem „Platonovy jeskyně“ a stručně popište význam Platonovy filozofie
- Vyložte podstatu tří základních „zákonů myšlení“ logiky

poznání, jež ovšem podle Platóna není vybudováno na zkušenosti. Má-li proto P. vysvětlit, odkud se berou útvary rozumu, musí - zejména ve své teorii anamnéze - předpokládat svého druhu vrozenost pojmů a s ní i nesmrtnost duše, pojatou především jako její preexistenci. **Zároveň však nutnost vysvětlení člověka jako souvislosti ideální nesmrtné duše a fyzického smrtelného těla, do něhož duše upadla, vede P. ke koncepci vrstevnatosti duše, jež se pak stává východiskem i jeho etiky a teorie společnosti.** Působení Platónovy filozofie bylo v dějinách filozofie velké a trvalé. V antice se stala základem a východiskem názorů platónské akademie a později novoplatónismu. V dalších staletích dala důležité idové prvky křesťanství. Významné je její působení na renesanční filozofii.

III. Počátky moderní filozofie

3.1 „Myslím, tedy jsem“

„Pravda: myslím, tedy jsem, je tak pevná a jistá, že ani nejvýstřednější předpoklady skeptiků nejsou schopny jí otrástit, soudil jsem, že ji mohu přijmout bez obavy za první zásadu filozofie...“ R. Descartes, Rozprava o metodě.

Tento jeden z nejprostších, nejelegantnějších a nejznámějších filozofických důkazů - „myslím, tedy jsem“ - útočil na skepticismus, jenž byl v době Descartově velmi oblíbený. Prátele a kolegové tohoto francouzského matematika a filozofa zastávali názor, že nic není jisté, ale přinejlepším pouze pravděpodobné, protože lidská mysl se dá snadno oklamat.

Descartes, který o sobě dal poprvé vědět tím, že vynalezl kartézskou soustavu souřadnic, měl zájem dokázat, že alespoň některé věci (například matematické věty) jsou skutečně naprosto pravdivé. Bez určité jistoty základny není možné vůbec žádné opravdové vědění - pouhá pravděpodobnost nestačí. Descartes považoval za samozřejmé, že vědění musí být ve svém základě postaveno na nezpochybnitelném faktu (nebo raději na větším množství faktů). Aby taková fakta našel, začal tím, že přijímal známe argumenty skeptiků. Předpokládejme spolu s Descartem, že naše smysly jsou nespolehlivé a často nás vedou k chybným závěrům. (Vidíme například vycházet Slunce, ale ve skutečnosti se jen otáčí Země aj.) Protože smyslové vjemy jsou nejisté a dost možná iluzorní, musíme je jako možnou základnu pro vědění odmítnout.

Zůstává tedy rozum, který Descartes a další racionalisté považovali za lepšího vůdce než smysly. Předpokládejme však, že i rozum může selhat, a že dokonce též logika může vést k chybným závěrům. Možná i tak samozřejmé výroky jako „ $2 + 2 = 4$ “ a „Štěstí je dobré“ jsou ve skutečnosti nepravdivé a jsou vloženy do našich myslí všemocným zlým démonem usilujícím o naše celkové oklamání. Předpokládejme dále, že celý svět a všechno v něm, včetně rozumového myšlení, je jen snem v mysli tohoto zlého démona. Musíme připustit, že nemáme možnost dokázat, zda toto vše je, nebo není pravda. **Co tedy člověku zůstává jako absolutní pravda?**

Descartova odpověď zní: **v prvé řadě to, že jsi dokázal toto všechno vymyslet.** Tedy skutečnost, že bez ohledu na to, jaká je jeho představa o světě, stále myslí. **A pokud myslí, musí existovat. Jak se ostatně praví v latinské verzi Rozpravy o metodě: Cogito ergo sum, „Myslím, tedy jsem“.**

Descartes René (1596 - 1650)

francouzský filozof, matematik, přírodovědec, pokládán za jednoho ze zakladatelů novověké filozofie, vůdčí postava racionalismu XVII. století. Jeho učení vyrůstalo z radikální kritiky dosavadního vědění, zejména scholastiky a směřovalo k vytvoření autonomní filozofie, opírající se o suverenitu lidského rozumu a vybudované z pravd, jež by měly nespornost pravd matematických. Proto se snaží formulovat zcela nespornou, univerzální a prakticky uplatnitelnou metodu myšlení, opřenou o postup matematiky, která je mu modelem vědy a hledá prvý nesporný základ všeho vědění. Přitom chce pochybovat o všech dosavadních míněních i o všech poznatcích založených na smyslech (tzv. metodická skepse). V procesu této pochybnosti se mu pak ukazuje jako nepochybné pouze to, že pochybuje, a protože pochybování se děje v aktech myšlení, může později formulovat onu proslulou větu. Tím v jistotě vlastního myšlení a vlastní existence nachází nejvyšší filozofický princip, první pravdu, která je nepochybná, protože se nám vnucuje s bezprostřední zřejmostí - je jasná a zřetelná, což pro Descartův racionalismus představuje kritérium pravdy. Tím je ovšem také podle D. zdůvodněna nesporná existence duševnosti, jako něčeho, co ke svému bytí nepotřebuje nic jiného, co je substancí, jejíž nutnou vlastností (atributem) je myšlení. **Myslicí substance je nezávislá na fyzické existenci, odlišná od hmotné substance, která je charakterizována atributem rozprostraněnosti.** O hmotných předmětech, které jsou zcela nezávislé

na duchovní substanci, je možné mít jasné a zřetelné

Zde je konečně, podle Descarta, základ skutečného vědění - tedy myšlenka sama - a veškeré konkrétní myšlenky (substance, já, Bůh) jsou myslí vrozeny. Zde je ovšem třeba výklad přerušit a položit Descartovi několik otázek. Připusťme, že cogito ergo sum je pravdivé konstatování a zapomeňme na možnost, že i samotná myšlenka může být jen přeludem. I přesto nám chybí bezprostřední krok k vrozeným a jistým představám, jako je „Bůh“ - obsah, když už ne samotný fakt, našeho myšlení může totiž i přesto být démonickou šalbou.

Pro Descarta jsou však takovéto závěry nepředstavitelné. On si byl jist, že existuje, že myslí a že určité jasné a výrazné vjemy jsou podstatou myšlení - a bez nich nemůže k myšlení docházet. A proto všemohoucí a dobrotivý stvořitel - Bůh - mezi těmito vjemy musí existovat. A jelikož je všemohoucí a dobrotivý, vylučuje to existenci všemocného a klamavého démona. Jakmile se tedy zbavíme démona, zbavíme se také pochybností o logických a matematických pravdách.

Pořád tu ale máme problém nejistoty smyslových vjemů. Descartes se domníval, že Bůh by nikdy nedovolil, abychom byli úplně klamáni, a tak můžeme věřit alespoň tomu, že Bůh existuje a jeho fyzická podstata je reálná. Ta je však na druhou stranu naprosto odlišná od myšlení, což vede ke slavnému Descartovu problému „mysl versus tělo“.

Pokud mysl existuje, kde je? A pokud někde je, má umístění ve fyzickém světě a je tedy skutečností, a musí být tudíž jakousi substancí. Pokud substanci nemá, jakým způsobem potom existuje? Descartes nebyl schopen tuto záhadu odhalit (jen chabě naznačil, že mysl se nalézá ve středu mozku - v epifyze). Doposud nikdo vlastně nepřišel se skutečně přijatelným řešením. Současná věda má tendenci definovat smysl jako soubor neurochemických reakcí, ale je pravdou, že na důkaz si budeme muset patrně ještě hezky dlouho počkat.

Descartův racionalismus, který překonal středověký názor, že pravda vyžaduje důkaz, nakonec pokořily úspěchy empirické vědy, pro niž jsou pravdy vždy hypotetické, provizorní, je možné je zdokonalovat a závisejí jak na metodě pokusu a omylu, tak na rozumu. Cogito ergo sum však i přesto zůstává velkou myšlenkou - je vyvrcholením starého věku filozofie a podnětem moderní logice a metafyzice. Descartova soustava souřadnic vydržela možná déle, avšak jejího tvůrce si přesto pamatujeme spíše kvůli slavnému Cogito ergo sum.

představy, ale jejich jistota není tak zřejmá jako jistota myšlení.

Zárukou pravdivosti našeho poznání o světě a tím i hmotného světa vůbec je existence Boha.

Descartova filozofie chápe fyzický svět jako zcela přirozený ve smyslu mechanického obrazu přírody. Svět je řízen zákony mechaniky, které působí deterministicky a vylučují jakýkoli zásah Boží. I člověk je považován za mechanismus, pokud je nazírán jako tělesná bytost, avšak na rozdíl od živočichů, kteří jsou necítícími automaty, podílí se člověk i na duchovní substanci.

Vliv Descartovy filozofie byl hluboký, dlouhotrvající a podnětný. Vedle četných následovníků ve filozofii a ve fyzice ovlivnil výrazně myšlení francouzského materialismu a to zvláště jeho přírodovědecký směr (Diderot). Jeho důraz na racionalistické budování filozofie a jejich metod působil na osvícenský racionalismus a tou nebo onou měrou na filozofii 18. a 19. století. Je považován za otce moderního subjektivismu. Nejznámějším filozofickým dílem je Rozprava o metodě.

Úkoly:

- Proč je považován Descartes za jednoho ze zakladatelů novověké filozofie?
- V čem spočívá Descartův racionalismus?

3.2 Humova vidlička

Humova vidlička je filozofickým náčiním k oddělování zajímavých problémů od pseudoprotblémů. Navrhl ji Skot David Hume a její základní myšlenkou je, že **každý výrok spadá do jedné ze tří následujících kategorií:**

1. **Je již skrze svou definici pravdivý či nepravdivý.**
2. **Závisí na zkušenosti.**
3. **Je to jen nesmysl.**

To jsou tři zuby Humovy vidličky. Pokud šlo o Huma, jako **zajímavé mu připadaly pouze výroky typu 2, a proto je nazýván empirikem** (což je odvozeno z latinského výrazu pro „zkušenost“).

Ve skutečnosti však **Hume vzal tuto základní tezi racionalistovi G. Leibnizovi, který se přidal k Descartově víře, že rozum je jistějším vůdcem na cestě k pravdě než zkušenost. Leibniz měl svou vlastní vidličku, ale ta měla jen dva zuby:**

1. **Logicky nezbytná tvrzení.**
2. **Nahodilá (nikoli nezbytná) tvrzení.**

Příklady nezbytných tvrzení jsou „ $2+2=4$ “ či „jezevčík je pes“. To, že jsou nezbytná, znamenají, že jejich negace jsou nutně nepravdivé. Jako příklad nahodilých tvrzení mohou posloužit věty „Caesar překročil Rubikon“ nebo „V.Havel je prezidentem ČR“. **Taková tvrzení mohou být v podstatě pravdivá, nicméně výroky k nim protikladné nejsou nutně nepravdivé. Pravdivost či nepravdivost není v takových případech logická, nýbrž závisí na historických událostech, které se mohly odehrát jinak.**

Leibniz však toto rozdělení vytvořil jenom proto, aby je mohl zlikvidovat. Domníval se totiž, že **nahodilá konstatování jsou nezbytná, pokud na ně nahlížíme ze správného úhlu.** Václav Havel se musel stát prezidentem, protože o tomto výsledku předem rozhodl Bůh. **Neexistuje žádná možná „alternativní realita“, v níž by mohl ve volbách prohrát. Všechno, co se děje je takto zamýšleno, žádná nahodilá tvrzení tedy neexistují.**

Hume se spolu s dalšími britskými empiriky vysmíval takovýmto evropským pošetilostem. Podobně jako Leibniz rozlišoval i on nezbytná tvrzení (nazýval je „myšlenkovými vztahy“) od nahodilých („faktické náležitosti“), trval však na tom, že je mezi nimi opravdu rozdíl. Faktické záležitosti nejsou podle něj zbytečné, to všechna nezbytná tvrzení jsou převážně bez užitku. Podle Humova názoru je každý výrok, který je nutně pravdivý, pouhou definicí kruhem, je prázdný a nic nám neříká. Když prohlásíme, že „jezevčík je pes“, pak pouze jinými slovy definujeme „jezevčíka“. Když řekneme, že „ $2 + 2$

= 4“, také neříkáme nic nového, jen dospíváme k důsledkům našich předchozích definic.

Jediným důležitým druhem výroků jsou pro Huma ty, které se týkají faktických záležitostí. nemusejí sice být nutně

Leibniz Gottfried Wilhelm (1646 - 1716)

Německý filozof, matematik a politik, jehož rozsáhlé dílo sehrálo velkou roli ve vývoji ve vývoji novověké vědy. Jeho filozofické úsilí je zaměřeno především na vypracování obecné vědecké metody. Ve své racionalistické koncepci poznání klade hlavní důraz na analýzu, tj. rozložení složených pojmů a pravd na jejich elementární prvky. Domnívá se, že nejjednodušší pojmy a operace lze označit znaky (abeceda myšlenek), jejichž kombinováním bude možné dospět ke všem možným pravdám a pojmům. Toto převedení myšlenek na operace se znaky má poskytnout myšlení přesnost a jistotu matematiky. Jeho kombinatorická metoda, pojetí logiky jako početního umění, idea pravděpodobnosti i jeho myšlenka univerzálního jazyka došly svého rozvinutí až mnohem později.

V teorii poznání rozlišil dva druhy pravd. Pravdy rozumu, pro něž je příznačná logická nutnost, jsou vrozené, avšak nikoli (jako u Descarta) hotové, nýbrž rozvíjejí se ze zárodečného stavu postupně k uvědomění. Náhodné pravdy faktů jsou pak nalézány cestou indukce. Toto rozlišení mu umožnilo doplnit racionalismus určitými prvky empirismu, současně se však stalo základem rozdělení oborů na jejich racionální a empirické disciplíny.

Svou koncepci světa (v mnohém navazuje na Kusána a Bruna) vyložil ve slavné Mo-

nadologii. V duchu požadavku, aby složité bylo analýzou rozloženo na jednoduché části, předpokládá, že **základem světa je nekonečné množství jednoduchých a nedělitelných substancí**, které mohou být rozprostraněny, protože rozprostraněné věci jsou donekonečna dělitelné. **Nejjednodušší jednotky světa –**

pravdivé, ale sdělují nám něco nového o světě. **Výrok „Caesar překročil Rubikon“ je informativní, protože Caesar také vůbec Rubikon překročit nemusel. Každá skutečná znalost přichází v takovéto formě, kterou Kant nazývá „syntetickým“ výrokem, a takovéto výroky jsou založeny spíše na pozorování než na rozumu. A to je podstata empirismu.**

Hume si uvědomoval, že existují celé skupiny výroků, které nemají charakter ani definice kruhem (analytické výroky), ani nejsou informativní (syntetické výroky). Například tvrzení, „jednorozci jsou zlí“ je jen těžko logickou pravdou, ale na druhou stranu nám ani neříká nic nového o světě, protože jednorozci neexistují. Tento typ výroků nazýval Hume „nesmyslem“. Podle jeho názoru je podobnými nesmysly zaplněna většina knih o teologii a metafyzice, a radí proto „hodit je do plamenů, protože neobsahují nic než sofistiku a iluze“.

Užívání Humovy vidličky nám dnes nepřipadá jako nic převratného, ale v Humově době měly jeho názory převratné důsledky. Hume například poukázal na to, že výrok „Bůh existuje“ není ani nezbytně nutný (protože jeho negace není nutně nepravdivá), ani empirický (protože Boha nemůžeme zachytit našimi smysly). Podle „Humovy vidličky“ musí tedy toto tvrzení být nesmyslem - tj. musí se nalézat za hranicemi vědění.

Humův empirismus však navíc redukuje veškeré smyslové poznání na věci nahodilé - tj. na věci, které mohou, ale nemusí být pravdivé, a které tudíž nejsou rozhodnuté. Mezi ně patří i vnímání příčiny. Můžeme sice pozorovat, jak jedna kulečnicková koule odražená tágem narazí do jiné koule a ta se začne kutálet k otvoru v kulečnickovém stole, avšak to, že jedna věc zapříčiňuje druhou, není ničím víc než jen naši abstraktní představou, je to způsob, kterým si my vysvětlujeme sled událostí. Tyto Humovy závěry začaly působit obtíže vědění.

Hume se pokoušel nahradit prázdné jistoty matematiky a ostatních přírodních věd mnohem smysluplnějším modelem reality založeným na lidské psychologii, na pravděpodobnosti a na zvykovém chování. Pro toto úsilí je dnes Hume nazýván skeptikem, což není nevýstižné. Mohl by být ale také nazýván psychologem či statistikem. V naší době kvantové fyziky a výzkumů veřejného mínění jsou Humovy myšlenky v podstatě přijímány za samozřejmé.

monády - jsou proto duchovními substancemi.

Protože jako takové nepodléhají mechanickému působení, nemohou se změnit působením z venku a je jim vlastní vnitřní činnost, která spočívá ve změně jejich vnitřních stavů. **Monády se navzájem vnitřně liší,** v přírodě nejsou dvě bytosti dokonale stejné (princip individualita). Jsou základem i všech hmotných částic a těl jako jejich entelechie a proto je i **hmota v neustálém samopohybu a celý vesmír je pojat dynamicky.** Každá monáda je „nehmotný automat“, každé tělo je „přírodní automat“. V každé nejmenší části hmoty je celý svět živých tvorů, ve vesmíru není nic mrtvého.

Leibniz dospívá k dialektické myšlence všeobecného samopohybu. Na základě principu kontinuity (monáda jako ideální jsoucno je kontinuální, zatímco hmotný svět je diskretní) anticipuje Leibniz řadu evolucionistických myšlenek (přítomnost vždy skrývá ve svém lůně budoucnost, Země má dějiny, existuje souvislost mezi živočichy, rostlinami a neorganickou přírodou atd.). Leibnizovo všestranné nadání se projevovalo řadou dalších objevů (nezávisle na Newtonovi položil základy diferenciálního a integrálního počtu, jeho zákon o zachování síly byl anticipací zákona o zachování energie). **Byl významnou osobností vědeckého světa a organizátorem vědy.**

Hume David (1711 - 1776)
Skotský filozof, historik, ekonom. Po svém prvním díle A Treatise on Human Nature, které zůstalo opomenuto, uveřejnil Assays moral, political and literary a dílo, které se stalo jeho nejznámějším: An Enquiry concerning Human Understanding,

dále pak An Enquiry concerning the Principles of Moral, Political discourses ad.

3.3 Skandál s indukcí

Níže popsanou vědeckou metodou, jejímiž průkopníky byli v 17. století Francis Bacon, René Descartes a další, je v podstatě indukce. Na rozdíl od dedukce (která odvozuje od uznávaných pravd pravdy nové) postupuje indukce od jednotlivých pozorování k obecným závěrům.

Bacon a jeho následovníci trvali na tom, že vědecké poznání nemůže spočívat na daných pravdách, ať již matematických či metafyzických, ale musí být samo o sobě založeno na pozorování a experimentu.

Filozof David Hume - ačkoli souhlasil s tím, že k poznání lze spět jedině pomocí zkušenosti - měl za to, že je tato vědecká metoda značně problematická. Co to přesně znamená, zeptal se Hume „poznat“ něco pomocí pozorování či experimentu - tj. pomocí indukce? Vše, co člověk ví, je, že kdykoli se zdá, že se děje X, tak se rovněž zdá, že se děje Y.

Řekněme, že X se stane stokrát, a pokaždé se rovněž stane Y. Hodíte kámen do okna a to se rozbije. Hodíte 99 kamenů do 99 oken a všechna okna se rovněž rozbijí. S použitím indukce dojdete k závěru, že házení kamenů do oken způsobuje, že se okna rozbíjejí. To je vaše vědecká teorie. Ale je nutně pravdivá? Pokud existují pochybnosti, zopakujte experiment. Zopakujte ho milionkrát. Ale kdo může s jistotou tvrdit, že pomilonté a prvé se okno opět rozbije?

„Skandál“ s indukcí, jak začal být problém nazýván, spočívá v tom, že pozorování má nutně své meze - nemůžete přece házet kameny do oken věčně. Jinými slovy řečeno: experimentální metoda je omezená, protože odvozuje pravdu pouze z omezeného počtu experimentů nebo pozorování. Ale kdo může říci, že když bude experiment dostatečně dlouho opakován, že nepřinese záporné výsledky? A pokud výsledky experimentu jsou alespoň jednou v rozporu s hypotézou nemůže být obecně vzato nutně pravdivá - tj. nemůže být s jistotou prohlášena za prokázanou.

A víceméně toto chtěl Hume o poznání získaném indukcí říci. Jde zde o matení pojmů. Věci, o nichž si myslíme, že je známe ze zkušenosti - že Slunce vychází - jsou ve skutečnosti pouze našimi dohady vzešlými z opakovaného vnímání. Domníváme se, že házení kamenů způsobuje, že se okna rozbíjejí, a to proto, že jsme si této pravidelnosti povšimli. Samotnou příčinnost však není možné pozorovat. Příčina je pouze vyvozena či indukci získána ze současného výskytu dvou událostí (kámen je

vržen, okno se rozbíjí). To, že se na svět díváme těmato očima - tedy hledáme příčiny - je však jen duševním návykem. Neexistuje způsob, jak prokázat nebo s jistotou poznat, že určitá věc je příčinou něčeho jiného nebo že vše, co se na světě děje, se musí nutně někdy opakovat.

Hume, v jehož filozofii pokračuje vývoj anglického senzualismu a empirismu, si klade za cíl zbavit vědu temných, rozumu nepřipustných otázek. Prostředkem k tomu má být kritika poznávacích schopností, neboli „zkoumání přirozenosti rozumu“. Rozlišuje v myšlení dvě oblasti: jedna je nezávislá na zkušenosti, její tvrzení jsou naprosto zřejmá a jistá (geometrie, matematika), druhá je závislá na zkušenosti, jako jediném zdroji poznání. Zkušenost pak chápe výlučně jako duševní zážitky, kde odlišuje smyslové dojmy od idejí. Význam přiřkládá jen slovům a idejím, k nimž lze nalézt dojem, z něhož byly odvozeny, a z tohoto hlediska odmítá abstrakci. Na základě názoru, že předmětem myšlení není bezprostředně vnější svět, nýbrž výlučně naše dojmy a ideje, pak nejen podrobuje kritice naivní realismus, nýbrž dospívá k závěru, že ze zkušenosti nelze nijak prokázat existenci vnějšího světa. Za neřešitelnou považuje nejen otázku, jaké povahy je vnější svět, ale rovněž otázku, zda vnější svět existuje. Z pozice senzualistického agnosticizmu pak odmítá nejen hmotnou, ale i duchovní substanci a přiklání se k deismu založenému na morálce.

Protože Hume předpokládá, že skutečnost je nám dána jen jako duševní prožitky, stává se v jeho

pojetí předmětem filozofického poznání nikoli vnější svět, ale pouze vztahy mezi dojmy a ideami. **Chápaje myšlení senzualisticky a mechanisticky, tj. jako skládání a mísení idejí, hledá zásady tohoto sdružování (asociace) a prohlašuje za ně principy podobnosti, časové a prostorové souměznosti a příčinnosti, které následně přiřítá nejvýznamnější úlohu.** Příčinnost vykládá jako výsledek sdružení, následnosti dojmů, kdy se po určitém dojmu pravidelně opakuje jiný, takže si na tuto

Hume však ve skandálu s indukcí nespátroval důvod k zoufalství. **Pokud je jistá znalost světa filozoficky nejistá, pak to neznamena, že nemůžeme nic poznat. Znamená to pouze, že poznáváme věci dílčím a omezeným způsobem.** Přinejmenším můžeme tvrdit, že je velice pravděpodobné či velmi dobře možné, že zítra vyjde slunce a že kámen rozbije okno. A protože v podstatě nemáme žádný dobrý důvod o těchto věcech pochybovat, můžeme tyto své domněnky označit za „jistoty“ v praktickém smyslu. Hume navíc věřil, že **pokud nás naše myšlenky vedou k tomu, abychom věřili v zákony přírody, pak je to proto, že se příroda skutečně nějakými zákony řídí.**

Humovy následovníci, kteří byli toho názoru, že vědění musí být jisté, aby vůbec mohlo být vědění, nebyli „praktickou jistotou“ uspokojeni. Se zdánlivým řešením tohoto dilematu přišel **I. Kant**, který **odmítl Humovo tvrzení, že faktické záležitosti jsou poznávány výhradně prostřednictvím zkušenosti.** Takové pojmy jako příčinnost, prostor a čas jsou, řečeno Kantovým jazykem, pojmy „a priori syntetickými“, což znamená, že popisují realitu, ale nejsou odvozeny ze zkušenosti.

Háček Kantova řešení je ale v tom, že Kant činí přírodní zákony a další vědecké pravdy závislými na duševních kategoriích, a tedy na lidském vědomí. Pravou indukci nemůžeme nikdy použít, pokud je lidskému poznání přístupno pouze vzezření věcí a nikoli věci samotné. Je sice pravda, že si můžeme být těmito vzezřeními jisti a že tato vzezření musí být podložena realitou, avšak Kant i přesto odděluje konečnou realitu a prohlašuje ji za nepoznatelnou.

Ale ani to nestačilo. Kdybychom se pokusili učinit na tomto místě přehled rozličných přístupů k řešení problémů s indukci, sahajících od přístupů utilitaristických přes pragmatické až k fenomenologickým, zabralo by to mnoho místa. Jeden z filozofů si však zvláštní zmínku zaslouží, protože jeho jméno se stalo symbolem pro kritiku vědeckého myšlení ve 20. století - jde o Rakušana Karla Poppera.

Obdobně jako Kant se i Popper snažil eliminovat popisovaný problém tím, že úplně vyloučí indukci. Podle jeho názoru nevyrůstají vědecké hypotézy z pozorování, nýbrž jsou svobodně vytvářeny fantazií. Pozorujeme a experimentujeme ne proto, abychom teorie vytvářeli, ale abychom je ověřovali. A smyslem ověřování je, což je ironické, nikoli teorie prokázat, ale spíše vyvrátit.

Ověřování hypotéz by bylo nesmyslné, kdyby nebyl možný neúspěch. Když je nalezen protichůdný důkaz, může být jedna teorie vyvrácena a druhá vytvořena. U teorií, které přežijí experiment, není na druhé straně prokázáno, že jsou pravdivé. Experimentem jsme pouze dospěli k závěru, že jsou tyto teorie schopny poskytovat nám dobrý a fungující popis reality.

souvislost zvykáme a vždy ji očekáváme.

Veškeré závěry ze zkušenosti jsou tedy účinky zvyku, nikoli rozumu, a náš předpoklad, že za podobnými jevy budou v budoucnu následovat podobné účinky, není ničím jiným než vírou, kterou nám vštípila příroda, abychom byli s to upravit naše jednání.

V etice se Hume přiblížil utilitarismu, když zdůrazňoval úlohu citů v morálce. Hume výrazně ovlivnil další vývoj filozofie, s ohlasem jeho názorů se setkáme jak u Kanta, tak v pozitivismu a v české filozofii u T.G.Masaryka.

Popper, Karl (1902 - 1995)

Filozof, logik a epistemolog. Narodil se ve Vídni a **významně poznamenal anglosaskou filozofii.** Stoupenec racionální kritiky a ideologické neutrálnosti vědy (pro toto vědomí sklídl velkou kritiku Habermanse). **Síla vědy netkví tolik v tom, že se její tvrzení dají dokázat, nýbrž v tom, že musí být formulována tak aby se dala vyvrátit.** Právě tak síla demokracie není v tom, že by vybírala ty nejlepší k vládě, nýbrž že každou vládu lze běžnými prostředky odvolat. **Byl nekompromisním odpůrcem historicismu** (přesvědčení, že společnost se vyvíjí podle

zákonů). Od Bergsona převzal pojem otevřené společnosti, kterou staví proti totalitarismu, který mohl poznat na vlastní zkušenosti z Rakouska. Hlavním dílem jsou: Logika vědeckého objevu, O objektivním poznání, Otevřená společnost a její nepřátelé.

Kant, Immanuel (1724 - 1804)

První z představitelů německé klasické filozofie. Tvůrce tzv. kritického neboli transcendentálního idealismu. Přednášel filozofii, etiku, estetiku, matematiku, fyziku, aj. na univerzitě v Královci.

Navíc podle Poppera platí - a to je jeho nejzajímavější myšlenka - že čím těžší je teorii vyvrátit, tím je méně důležitá. Je totiž zřejmé, že čím obecnější teorie je, tím těžší je nalézt výjimky. (Je například těžší prokázat nepravdivost tvrzení „někde na světě žijí černé labutě“ než je tomu v případě tvrzení „v Grónsku žijí černé labutě“) Čím více obsahu teorie má - tedy čím přesněji se snaží vysvětlit nějaký jev - tím je smysluplnější a tím snadněji je ji paradoxně možné vyvrátit. Vyvrácení však není pohromou, je to, jak jsme si řekli, podstata vědeckého snažení. (Pokud tvrzení není ani potenciálně vyvratitelné, pak není vědecké, ale samozřejmé - nebo prostě jen vyjadřuje, použijeme-li Humovy terminologie, „myšlenkové vztahy“.) Vyvrácení vede k vylepšování starých teorií a tvorbě nových, takže se náš obraz světa stává podrobnějším, trvalejším a úplnějším. Pokud bychom věci věděli jistě a nevyvratitelně, pak by to byl konec vědy.

3.4 „Věc o sobě“

Z toho jednoznačně vyplývá, že čisté rozumové pojmy nelze nikdy používat transcendentálně, ale vždy jen empiricky a že zásady čistého rozumu lze vztahovat jen na všeobecné podmínky možné zkušenosti, na předměty smyslů, nikdy však na věci o sobě. Immanuel Kant

Důležitou věcí, kterou je třeba vědět o „věci o sobě“ je skutečnost, že o ní nelze nic vědět. Nemáme prostě šanci o ní cokoli vědět.

Důvod spočívá podle německého génia Immanuela Kanta v tom, že se naše mysl nikdy nedostává do přímého kontaktu se skutečnou realitou. Vzhledem k tomu, jak fungují naše smysly, a proto, že je náš mozek dopředu vybaven rozmanitými pojmy a filtry, je realita tak, jak ji vnímáme a „chápeme“, vzdálena přinejmenším krok či dva od všech „věcí o sobě“.

Kantova "věc o sobě" je hluboce pohřbena v jeho skličujícím mistrovském díle Kritika čistého rozumu, jež je pokusem napravit nedostatky tehdejších filozofických teorií poznání. Hlavní inspirací byla Kantovi empirika D. Huma, jež Kanta - jak to sám vyjádřil - vzbudila z "dogmatické dřimoty" orto-

doxního racionalismu (názor, že rozum je hlavním zdrojem poznání).

Kant začal stejně jako Hume věřit, že vědění vyrůstá spíše ze zkušenosti než z rozumu. Odmítl však empirický postoj, že zkušenosti se otiskují do mozku, který je při narození čistou "nepopsanou břidlicovou tabulkou". Podle Huma totiž neexistuje žádný pojem - ani prostor, čas, látka, příčinnost nebo jiná duševní kategorie - a priori. Kant nepřebíral tento argument se vším všudy. Jeho autor se musí podle Kanta v první řadě mylit,

Ve vývoji Kantových názorů jsou dvě období: předkritické (asi do roku 1770) a kritické. K prvnímu období náleží jak jeho teze o vzniku sluneční soustavy, tak o dějinách přírody, které chápe jako pohyb od jednoduchého ke složitějšímu, od chaotického k uspořádanému a organizovanému. V tomto období byl Kant inspirován myšlenkami Newtona, hlásil se k tehdy rozšířenému dynamickému učení.

Kantovo kritické období je věnováno kritice lidského poznání, rozhodování a jednání. Kant soustřeďuje svoji pozornost na problematiku člověka, filozofie je mu vědou o člověku. „Probuzen Humem z dogmatického spánku“, tj. z nekritického přejímání Leibnizova a Wolffova racionalismu, a inspirován zdaleka nedorozřešenými spory mezi racionalisty a empiriky, začíná Kant pracovat především na systematickém výkladu poznání. Pokusil se znovu prozkoumat, jaký je rozdíl mezi smyslovým a rozumovým, apriorním a aposteriorním, zda a jak je možné

obecně platné poznání, filozofie a věda vůbec. Tyto otázky zkoumá v **Kritice čistého rozumu**, kde Kant vyslovil svoji teorii o funkci času a prostoru jako apriorních formách smyslového názoru, o funkci kategorií jako apriorních forem rozmyslu a o syntetizující činnosti rozmyslu přetvářející látku zkušenosti v jednu zkušenost. Čas a prostor a jednotlivé filozofické kategorie jako apriorní elementy podmiňují všechno zkušenostní poznání, umožňují z původních chaotických počitků vytvořit skutečné poznatky. Právě jejich apriornost zaručuje možnost obecně platného vědeckého poznání, jeho nadindividuální závaznost. V tom spočívá i podstata Kantova „kopernikánského obratu“: zatímco až dosud bylo samo poznání vykládáno především z předmětu, jsou nyní jednotlivé předměty naší zkušenosti vyklá-

pokud jde o čas a prostor. Hume totiž tvrdil, že pojem prostoru se naučíme znát tím způsobem, že pozorujeme vztahy mezi předměty, které vnímáme. Vidíme, že tahle věc je vedle tamté nebo na ní nebo pod ní a začínáme chápat, že takovéto vztahy se odehrávají v prostoru. Stejně tak je i čas podle Huma odvozen z postřehu, že události se odehrávají v časovém sledu. Kant však Humovu logiku zničil. Jak můžeme vnímat, že jedna věc je "vedle" druhé nebo, že se dokonce děje "po" jiné věci, když ještě neznáme pojmy jako "vedle" či "po" - tedy pojmy prostorové a časové?

Na druhou stranu však nemohou existovat stejným způsobem jako předměty, neboť takovéto intuitivní představy a kategorie jsou jen pojmy a ne věcmi. Neobjevujeme je v zážitcích, nýbrž je do nich vkládáme. Zkušenost je rovněž odlišná od reality, protože je tvořena smyslovým vnímáním věcí a dojmy z nich, jde však o věci, a nikoli o "věci o sobě". (Je to proto, že pojmy se vztahují ke vjemům, s jejichž pomocí nemůžeme popsat transcendentální objekty, tedy objekty mimo smyslové vnímání - například Boha). To, co vnímáme v čase a prostoru, to, co považujeme za tuto velikost a za takovou barvu, to, co dedukcí vyvozujeme jako příčinu té či oné události, to vše jsou jen vnímatelné rysy věcí, je to tvář, kterou nám věci ukazují, jedná se o to, co Kant nazývá "jev".

Pokud prostor a čas existují pouze v mysli - což z Kantovy teorie nutně vyplývá - pak v důsledku toho, že svět vnímáme v prostoru a čase, vnímáme ho takový, jaký se nám jeví, a ne takový jaký je. Kant ho nazývá světem "noumenálním" a tento svět je protikladem světu "fenomenálnímu" neboli jevovému. Noumenální svět je tím světem, kde věc je přesně tím, čím je, a ne tím, čím se zdá být, je to svět věcí o sobě.

Z definice tohoto světa vyplývá, že ho nikdy nelze poznat. Jak ale potom víme, že existuje? Kant nebyl schopen ničeho lepšího, než jen naznačit, že máme-li věřit v pravé poznání, pak musíme věřit ve "věci o sobě" Tato část Kantovy teorie přivedla jeho následovníky do jistých rozpaků. Každý z velkých filozofů po Kantovi se pokoušel s touto slabinou skoncovat, a to buď tím způsobem, že tvrdil, že jevy jsou totéž co realita, ne-

bo prohlášením, že pokud žijeme ve světě jevů, může nás do světa "noumenonů", jenž je za ním, dovést filozofie. Se dvěma filozofy, kteří zastávali druhý z názorů, se ještě sejdeme. Jsou to G.F.Hegel a E. Husserl.

3.5 Kategorický imperativ

Kategorický imperativ je tedy pouze jediný, a to tento : jedne jen podle té maximy, od níž můžeš zároveň chtít, aby se stala obecným zákonem. I Kant

dány především z této apriorní povahy poznání. Při **podtržení aktivity subjektu v procesu poznání se však sama „věc o sobě“ stává Kantovi nepoznatelnou, člověk není oprávněn přenášet podmínky svého poznávání na věci samy, lze poznávat pouze to, jak se nám věci jeví.** Zdůrazňuje, že platnost kategorií lze hájit jen uvnitř možné zkušenosti. **Kant se pokouší odpovědět na otázku „co a jak může poznat rozmysl a rozum nezávisle na zkušenosti“, jak je možný syntetický soud apriori.** Dospívá k závěru, že takové soudy jsou možné jen potud, pokud se vyslovují o podmínkách zkušenosti samé, za takovou čistou vědu pak považuje **transcendentální filozofii** - k níž počítá i čistou matematiku a transcendentální morálku a čistou přírodovědu. Zkušenosti neověřitelné jsou - jako snahy po jednotící syntéze - ideje nesmrtelné duše, svobody lidské vůle a jsoucnosti boží. Tyto ideje, které byly až dosud středem pozornosti všech metafyziků, považoval Kant za produkt „vyšší rozumové schopnosti“ - rozumu. Snaží-li se člověk pravdivost idejí vědecky

dokázat, upadá rozum do neřešitelných rozporů sám se sebou.

Praktická filozofie dle Kanta zkoumá nutné podmínky mravního života. Zkušenosti ukazují, že skutečné výsledky jednání lidí nezávisí pouze na nich samých, že sem zasahují vlivy, proti kterým jsou lidé mnohdy bezmocní. **Zájem etiky se proto přesouvá na oblast, ve které je člověk skutečně svobodný, kde není článkem nějaké kauzální řady.** Také vysvětlení existence praktického mravního vědomí, lidského svědomí a smyslu pro povinnost si vyžaduje, aby byla uznána **autonomie lidské vůle**, její schopnost rozhodnout se **pro jednání podle určitých zásad a norem a to zcela nezávisle na jakýchkoli vnějších podmínkách (kategorický imperativ).**

Jeho původní verze zní : " Čiň druhým jen to, co chceš, aby činili oni tobě. " **Kant je upravuje** zhruba do této podoby:

"Čiň druhým jen to, co chceš, aby každý činil každému." Tvé činy, vyjádřeno odborněji by měly být založeny na zásadách, jež by se podle tebe měly stát univerzálními zákony. Právě tohle činí ze zákona, podle Kanta "kategorický imperativ" , kategorický proto, že se týká každého bez výjimky, a imperativ proto, že je jeho dodržování morální povinností.

Proč je tato verze lepší než verze původní ? Protože se teoreticky vyhýbá problému spočívajícím v tom, že naše představy toho, co by nám mělo být činěno, se různí. **Kant tak chtěl čelit jevu, kterému dnes říkáme "mravní relativismus" ,** tedy teorii, že to, co je správné či dobré, závisí na situaci nebo kontextu. **Obzvláště špatná je podle Kanta teze o utilitarismu - tedy tvrzení, že účel světí prostředky.** Jak mohou výsledky poskytovat morální základnu pro konání, když i sebelépe míněný plán se může zvrtnout ? Výsledky toho, co činíme, nejsou dost často chtěné, a proto je morálně chybné zakládat úsudek na výsledcích. Své úsudky tedy můžeme spolehlivě stavět jedině na zásadách jimiž se řídíme při rozhodování.

Jak takové zásady hodnotit ? **Chceme-li být objektivní, musíme hledat obecně platné pravdy, a ne žádnou mravnost v dané situaci.** Kant usiluje o pevná a stálá pravidla typu "krást se nemá", a tato pravidla musí platit všeobecně.

A nyní k tomu, jak funguje kategorický imperativ : má-li člověk na vybranou, musí si být vědom pravidla, na jehož základě jedná. Řekněme, že se objeví neznámý člověk a urazí vaši matku. První vás asi napadne jej uškrtnit, vy se ale musíte zastavit a prozkoumat své pohnutky. Pokud si říkáte : "Je správné uškrtnit osobu, která mne uráží "- to bude "pravidlo" pro škrcení - , musíte si položit otázku, zda je takovéto pravidlo rozumné a zda si přejete, aby bylo užíváno všeobecně. Když si uvědomíte, že důsledkem by pravděpodobně byla masová vražda nebo chaos, musíte pravidlo odmítnout - je vaší morální povinností (=imperativem) tak učinit.

Kantova racionalistická aktualizace "zlatého pravidla" má však i své slabiny. Za prvé : normální lidské bytosti jsou zřídka kdy schopny se vypjatém momentě na chvíli zastavit a uvažovat o všeobecných dopadech svých pravidel. Za druhé: pra-

vidla jsou sice hezká, ale ne vždy praktická - i kdybychom chtěli udělat správnou věc, ne vždy jsme toho schopni.

A za třetí není vždy snadné - s výjimkou těch nejjednodušších situací - zjistit, co je vhodnou mravní či praktickou zásadou. Lze totiž použít mnoha pravidel, z nichž některá si dokonce protirečí. A každý, kdo zažívá dilema, když potká na ulici žebráka, ví, o čem je řeč.

Tak praktická mravní zkušenost přivádí člověka do noumenálního světa a tak jsou také za nových okolností znovu kladeny postuláty - ideje, které nemohly být prokázány teoretickou filozofií. Vedle požadavku svobody vůle jsou to i postuláty nesmrtnosti lidské duše a boží existence. S jejich pomocí si „racionální víra“ řeší příkré rozpory mezi ideálem a jevovou skutečností, mezi ctností a v pozemském životě dosažitelným štěstím.

Poslední z Kantových kritik je systematickým výkladem soudnosti, tj. lidského smyslu pro krásu a účelnost. Protože se uplatňuje při estetickém hodnocení i při zkoumání organické přírody, má Kantův výklad soudnosti dvě odpovídající části. Účelnost, která je tu jedním z ústředních pojmů, je hápána jako apriorní princip - proto také nelze přejít od teleologie k teologii. V kritickém výkladu soudnosti hledal Kant také možnost, jak překlenout rozpory, které my vyplynuly z jeho předcházejících kritik, propast mezi světem jevů a světem věcí o sobě, mezi svobodou a přírodou, mezi člověkem rozhodujícím se pro jednání a člověkem jednajícím.

Kantova filozofie významně ovlivnila další vývoj filozofie jako celku a zasáhla i široké umělecké kruhy. Po roce 1850 zesílil Kantův vliv ve Francii a po roce 1860 v Německu, kde zapustilo silné kořeny novokantovství.

3.6 Lidé žijí osaměle, nuzně, stísněně, jako zvířata. A jejich život je jen krátký.

Vše tedy, cokoli souvisí s časem válečným, kdy je každý nepřítelem každého, stejně se děje v době, kdy lidé žijí bez jistoty kromě té, kterou jim může zjednat jejich síla a vlastní vynalézavost vůbec. Za tohoto stavu není místa ani pro příčinnost, ani píli, poněvadž je jejich ovoce nejisté. A proto není ani vzdělávání půdy, ani plavba, ani doprava zboží přes moře a jeho spotřeba. Nestavějí se pohodlné domy ani prostředky pro dopravu příliš těžkých předmětů. Nepěstuje se věda o tvářnosti země, nepočítá se čas, nekvetě ani umění ani písemnictví, hyne společnost, a co je ze všeho nejhorší, stálý strach a nebezpečí hrozí násilnou smrtí. Lidé žijí osaměle, nuzně, stísněně, jako zvířata, a jejich život je jen krátký.

Hobbes

Thomas

Tyto věty z mistrovského díla Thomase Hobbesa slyšíme tak často, jako kdyby se týkaly našeho dnešního života nebo života obecně. Ačkoli **Leviathan** není zrovna optimistická kniha, tak pochmurně se Hobbes zase na svět nedívá. **Hovoří o tom, že bez civilizované společnosti by člověk žil "osaměle, nuzně" atd., a ne o tom, že život je ve skutečnosti takový.**

Je pravda, že život v době pozdní renesance nebyl procházkou růžovým sadem. Lidé si vzpomenu na Shakespeara a Galilea, ale zapomínají, že pokroky vědy i mořeplavby vyvolávaly také skepsi a pochybnosti. **Pohodlná aristotelská věda ležela v troskách a totéž platilo o jistotách sjednocené církve.** Bůh, který vládl světu prostřednictvím králů, jejichž panování bylo zaručeno "božím právem", ustupoval ve prospěch intim-

nějšího a osobnějšího Boha, jenž promlouval jak k prostému člověku, tak ke králi.

Angličtí povstalci, kteří v polovině 17. století popravili krále Karla I., v panovníkovi jistě neviděli prostředníka mezi nimi a Bohem. Třebaže T. Hobbes souhlasil s tím, že každá vláda je důsledkem společenské smlouvy, ostře nesouhlasil s protimonarchistickým smýšlením a činy povstalců. Pouze vládce disponující absolutní mocí, tvrdil, může účinně zabránit hádkám mezi lidmi a jejich vzájemnému vykořisťování. (Proto se také jeho kniha nazývá **Leviathan** - což je narážka na ohromného a mocného tvora zmiňovaného v bibli..) Aby tuto svou teorii potvrdil, přichází Hobbes s vymyšleným scénářem života bez zákona.

Hobbes popisuje člověka v jeho přirozeném stavu jako sobeckého, vedeného vlastními zájmy a neznajícího bezpečí. Člověk neví, co je zákon, a nemá představu o spravedlnosti, řídí se pouze tím, co mu diktují jeho vášně a touhy, jež jsou do jisté míry mírněny vnuknutími přirozeného rozumu.

Hobbes, Thomas (1588 - 1679)

Anglický filozof, syn anglikánského duchovního, vychovatel v bohaté šlechtické rodině. Znal

F. Bacona, Gassendiho, Mersenna, Galileie. Snůj filozofický systém vyložil v dílech: De corpore, De homine, De cive, které vytvořily trilogii Elementorum Philosophiae. **Filozofii chápe jako racionální poznání účinků z jejich příčin a naopak.** jejím předmětem jsou přírodní a lidmi vytvořená těla, jejím cílem je blaho lidstva. **V názorech na úlohu vnímání je Hobbes senzualista: nic nemůže být v mysli, co nebylo předtím ve smyslech. Jeho filozofie však abstrahuje od smyslově konkrétní mnohotvárnosti světa a po vzoru geometrie racionalisticky konstruuje abstraktní, mechanicko-geometrické schéma kosmu a společnosti.**

Metodologicky významné je jeho učení o jménech (slovesh), která považuje za smluvené znaky (vyvolávající vzpomínku na nějaký jev). **Úvahy je třeba začít definicemi.** Myšlení je sčítání a odčítání jmen, soudů a úsudků. Jména jsou buď jmény těl, akcidentů, představ anebo forem řeči. Falešné věty vznikají, když toto dělení není respektováno a například o akcidentech, představách či jménech se vypovídá pomocí jmen označujících těla (rozlišuje sedm chybných spojení jmen). Univerzální (obecná) jména jsou jen společná pro mnoho jednotlivin (jména jmen), reálně existují pouze jednotliviny. **Učení o jménech bylo oporou Hobbesovy kritiky scholastiky i jeho vystoupení proti Descartovi.** Přitom postřehl, že základní filozofický omyl - odtržení vlastností od těl a víru v jejich samostatnou existenci (například myšlení bez těla) - umožňují abstraktní jména. Přírodu považoval za souhrn těles

Tam, kde není ani vláda, ani zákon, dostanou se lidé přirozeně do sporu. Protože zdroje jsou omezené, budou lidé muset spolu soupeřit, což vyvolává strach, závist a hádky. Lidé rovněž přirozeně usilují o slávu tím, že se snaží zvítězit nad druhými. Protože jsou si však lidé - obecně vzato - zhruba rovni, pokud jde o sílu a inteligenci, žádná skupina či osoba se nedokáže bezpečně chopit moci. Vzniklý konflikt je tudíž věčný a "každý je nepřítelem každému". Z tohoto válečného stavu nemůže vzejít nic dobrého. Jestliže se každý soustředí na sebeobranu a boj, je produktivní práce nemožná. Není ani čas na sebevzdělání, neexistuje motivace pro výstavbu či výzkum, není místo pro umění a literaturu, neexistují základy pro vznik společnosti - "všude je jen strach a nebezpečí násilné smrti". Za této situace žijí tedy lidé, vyjádřeno Hobbesovou nejslavnější frází, "osaměle, nuzně, stísněně, jako zvířata, a jejich život je jen krátký".

Takovýto názor, který je ve shodě s nedostatečnou sebedůvěrou a s beznadějí doby, je nápadný tím, že postrádá jakoukoli zmínku o Bohu, zejména pak zmínku o úloze Boha při vládnutí, které Hobbes považoval za lidský výtvar. **Vlády vznikají tehdy, když člověk, podněcovaný rozumem, hledá dlouhodobé dobro spočívající v tom, že se zbaví zoufalého přirozeného stavu plného konfliktů a strachu, a když doufá, že dosáhne míru a bezpečí. Lidé se rozhodli, že budou uznávat obecnou moc nad sebou samými tak dlouho, dokud i jejich sousedé budou činit totéž, protože jedině taková moc může i držet pořádek. Ona moc má za povinnost zajišťovat obecný řád, jejím nástrojem je zákon a jejím nositelem nezpochybnitelná síla. Je-li moc rozdělena, dochází ke konfliktu.**

Právě proto považoval Hobbes monarchii za nejlepší formu vlády: pouze moc jako Leviathan, která stojí sama nad zákony - a není tudíž podřízena žádné vyšší autoritě - může s jistotou a účinně zajišťovat obecné blaho. Králové se, jak Hobbes připouští, mohou samozřejmě dostat do sporu s jinými králi, Hobbes se však nevyslovuje pro nějakou ústřední světovou vládu. Pokud je doma stabilita, mohou se králové podle Hobbse klidně pokoušet vydobýt si slávu v cizině.

Hobbesovy myšlenky však bohužel nikoho šťastným neučinily. Pro přívržence společenské smlouvy byl Hobbes příliš monarchistický a pro monarchisty příliš zaujatý společenskou smlouvou. Mnohým navíc připadaly jeho názory ateistické, třebaže Hobbes toto obvinění odmítal. Skutečností je, že jeho názory - třebaže ovlivnily mnoho generací filozofů a politologů - byly natolik komplikované a svérázné, že je nikdo nedokázal úplně vstřebat. I Hobbes nakonec, když se dožil vyššího věku, začaly filozofické diskuze unavovat, a spokojil se proto s překládáním Homéra.

nezávislých na našem vědomí, jejichž nutnými vlastnostmi jsou rozprostraněnost a tvar. Ostatní akcidenty nejsou stálé a jsou současně schopnosti tělesa vyvolávat naše představy i způsobem našeho vnímání a představování.

Proto se od sebe liší tělesa zajímající prostor a naše představa o prostoru, pohybující se tělesa a představa pohybu. Čas je jen způsob představování pohybu (dřívějšího a pozdějšího v něm), existuje jen v myšlení. Pohyb, podléhající mechanické zákonitosti, je jen přemístění těles.

K otázkám moci, práva a státu přivedly Hobbesa události v Anglii. V této souvislosti je proslulé jeho dílo **Leviathan neboli Obsah, forma a moc duchovního a občanského stavu**, které je složeno ze čtyř částí. Hobbes zde vykládá principy antropologie a klade si úkol vybudovat politickou vědu na pevných základech po způsobu Eukleida v geometrii či Galilea ve fyzice. Je zde rozvinuta myšlenka „přirozeného stavu“ společnosti před vznikem státu, v němž panuje válka všech proti všem. „Člověk je člověku vlkem“, není zde spravedlnosti a mravnosti. Rozum však nalézá „přirozené zákony“, zásady míru. **Přirozené právo umožňuje dohodu, již lidé přenesou svá práva na stát** (teorie společenské smlouvy), který musí být absolutní mocí (absolutní monarchií), aby umožnil spravedlnost, mravnost, mír mezi občany a odstranil největší zlo - občanskou válku

3.7 Tabula rasa

Předpokládejme tedy, že je mysl, jak se říká, bílým papírem bez jakýchkoli tiskových typů, beze všech idejí. Jak se jimi pak mysl vybaví? Na to odpovídám jedním slovem: ze zkušenosti. John Locke

Pokud vás neděsí latina, pak je **tabula rasa** jednou z nejjednodušších velkých myšlenek. Tento výraz znamená „nepopsaná břidlicová tabulka“, což je podle některých filozofů prvotní stav lidské mysli.

Mezi tyto filozofy patří i **John Locke**, který ve svém Eseji o lidském rozumu studoval původ myšlenek a jejich vztah k realitě. Locke přišel s teorií, že všechny myšlenky vycházejí ze zkušenosti a že vědění je prostě souborem vztahů mezi myšlenkami. To znamená, že nemůžeme mít žádné myšlenky, pokud nemáme zkušenosti; mysl novorozeněte musí být tedy prázdná. Locke ji nazval „nepopsaným listem papíru“; výraz „tabula rasa“ (doslovně „smazaná tabulka“) časově předchází Lockovi a naznačuje, v rozporu s Lockovou teorií, že něco, co kdysi bylo, bylo smazáno.

Závěrem vyplývajícím z Lockova „nepopsaného papíru“ je nejen to, že se rodíme bez konkrétních myšlenek, ale chybí nám rovněž abstraktní pojmy jako morálka, Bůh či svoboda.

Takové věci se musíme naučit stejně jako jazyk, a učíme se je buď zkušeností nebo uvažováním a rozumem. Tyto názory vedly Locka k tomu, že **odmítal idealismus a celou teorii o vrozených idejích a dával přednost filozofii zdravého rozumu.**

Ačkoli má podle Locka rozum své místo v lidském poznání, rozhodující roli hraje zkušenost. Mysl není nad hmotou, protože hmota zásobuje prostřednictvím zkušenosti mysl myšlenkami. Naše smysly nás vybavují těmi nejprostšími a nejzákladnějšími pojmy (jako je hlasitost, tvrdost, sladkost) a na jejich základě jsou pak budovány všechny konkrétnější představy. Další představy se k nám poté dostávají prostřednictvím uvažování a mezi ně patří i vědomí vlastních myšlenkových procesů; pojmy jako sama „myšlenka“, „vnímání“, „víra“, „vědomí“, „pochybnost“ jsou nám dodávány prostřednictvím zkušeností získaných přemýšlením. To, že jsou takové ideje prosté, však neznamená, že jsou nám vrozeny.

Lockova teorie zvaná tabula rasa vychází většinou z jednoduché logiky. Kdybychom se například narodili s vrozenou ideou Boha, pak bychom všichni měli o Bohu stejnou představu. Tak tomu ale pochopitelně není. Kdybychom se obdobně narodili s představou morálně správného, pak

bychom se všichni shodli na tom, co je správné a co špatné. Ani v tom ale nejsme zajedno. Dokonce ani analytické pravdy jako „vše, co je, existuje“ nebo „ $2 + 2 = 4$ “ nejsou samozřejmými tvrzeními pro každého - výjimku tvoří například děti a duševně zaostalí lidé.

Locke, John (1632 - 1704)

Filozof, teoretik státu, práva a hospodářství. Vystudoval přírodní vědy a lékařství. Jeho zájmy zprvu směřovaly k přírodním vědám a zejména k medicíně. Teprve **později plně přešel k filozofii.** Svou filozofií **potírá karteziánskou teorii vrozených idejí a tvrdí, že duše je tabula rasa: teprve zkušenost na základě smyslových vjemů a reflexe zapisuje naše poznatky a dává nám jednoduché ideje.** Locke překonává naprostý empirismus a zavádí schopnost chápání, rozumění, pomocí níž můžeme utvářet ideje složité, totiž ideje substancí, ideje modů, ideje relací. **Poznání se završuje teprve díky rozumové aktivitě schopné „odhalovat důkazy“, vyvozovat „oprávněný závěr“ - jak to lze pozorovat při každém matematickém důkazu - a jasně ukazovat existenci různých bytostí, které nás obklopují,** aniž by tím bylo hned dáno nějaké chápání jejich povahy či podstaty.

Vycházejí z předpokladu, že tzv. jednoduché ideje jsou vždy adekvátní realitě, **Locke považoval - v protikladu k Descartovým „jasným a zřetelným představám“ - za kritérium pravdy kritérium logické: shodu mezi pojmy.**

Locke se nedovolává žádného vrozeného principu chápání, když tvrdí, že morálka plyne z Božího zákona, sdělovaného člověku buď přirozeným světlem rozumu nebo zjevením, a z občanského zákona s původem v institucích státu - nezapomíná přitom ani na různé normy, podle nichž se utvářejí společenské obyčeje. **Přijímá tezi, podle níž společnost má původ ve smlouvě, na rozdíl od Hobbese ale upírá oprávnění despotismu, je stoupencem politického liberalismu** a velmi dbá na to, aby ukázal, že řádná moc se omezuje na občanské statky lidí a v žádném případě se nemůže

Locke se dále domníval, že výchozí předpoklady racionalismu - mysl je nad hmotou - jsou příliš složité na to, aby mohly být užitečné či platné. Stejně jako Occam si i on myslel, že prostší je lepší a že prostší je ten výklad vědění, který nepotřebuje vrozené ideje.

I když se tabula rasa zdá být jednoduchou myšlenkou, končí Lockův výklad poněkud komplikovaně. Autor si několikrát sám protirečí a nakonec je nucen připustit, že některé „schopnosti“ musí být vrozené. Mezi ně patří pět smyslů a schopnost myslet, jež jsou v některých vědeckých kruzích považovány za „ideje“. **At' byla Lockova argumentace jakkoli problematická, nasměrovala anglickou filozofii k empirismu, který je pro ni dodnes typický.** Francouze, kteří i nadále zůstávají racionalisty, však Locke nepřesvědčil. A tento rozdíl je možná dalším důvodem, proč má tolik Angličanů strach z Evropské unie a tunelu pod La Manche.

3.8 Společenská smlouva

Svoboden rodí se každý člověk, a přec všude úpí v okovech. Mnohý myslí, že je pánem jiných, a zatím je větším otrokem jejich. Kterak se děje změna toho? Nevím. A jak se shoduje s právem? - To chci vysvětlit.

Takto začíná Rousseauova prognóza společenských neduhů. **Moderní společnost, charakterizovaná sobectvím, nerovností, drobnou tyraníí a neautentičností, se zpronevěřuje přirozenému stavu člověka, jímž je svoboda, upřímnost a štěstí.** (Rousseau, jak je zřejmé, nepřijímá Hobbesův popis člověka jakožto bytosti přiro-

zeně nešťastné, násilnické a sobecké.

J.J. Rousseau nevolal po svržení systému. **Útočil především na víru - společnou králi, aristokracii i nejednomu člověku z ulice -, že společnost a vláda je taková, jaká být má, protože Bůh nebo příroda ji takovou učinili.** Rousseau naopak argumentoval takto: Bůh nás stvořil přirozeně rovnými, přirozeně dobrými, schopnými vlády sobě samým a v podstatě osamělými. **Pokud společnost vůbec existuje, je tomu tak proto, že lidé, ne Bůh nebo příroda, ji vytvořili pro svou bezpečnost a vzájemný užitek. A to, co člověk sám vytvořil, může také zničit.**

Rousseauova ideální společnost však nedává všem absolutní svobodu, protože anarchie je horší než útlak. **To, co Rousseau prosazoval, byla „společenská smlouva“ (contract social). Za předpokladu, že jsou si všichni lidé přirozeně rovni, musí být ideální společnost výtvorem vzniklým na základě**

rozšiřovat na jejich duše ani na různá jejich vyznání.

Po zjevných projevech mocenské vůle v tomto směru v evropských monarchiích je to výzva k toleranci bezpochyby potřebná.

Hlavní díla: Dopis o toleranci, Esej o lidském rozumu, Druhé pojednání o vládě.

Rousseau, Jean Jacques (1712 - 1778)

Myslitel období osvícenství, který se však k osvícenství přiřazuje vlastně jen svým antifeudálním postojem. **Proti osvícenskému zbožnění rozumu a jeho civilizačních výtvorů vyzvedá přírodu a cit (avšak i vůli), osvícenský mechanicismus překračuje směrem k dialektice, aristokratický tón osvícenství nahrazuje plebejským demokratismem.** Jako myslitel získal nejprve ohlas svou kritikou kultury a civilizace, rozvoj kultury považuje za umělý svět, který působí úpadek mravů, je příčinou neštěstí lidstva a znemožňuje člověku, aby byl sebou samým. **Ve spisu O původu nerovnosti mezi lidmi pak měří mravní stav společnosti „přírodním stavem“**, v němž se ještě mohla realizovat lidská vloha ke svobodě a rovnosti, a ukazuje, že nerovnost je důsledkem vlastnictví a jiných rozporů ve společnosti, které se vytvořily na tomto základě a které jsou výrazem stále silnějšího nadřazování zvláštních zájmů nad zájmem obecným. **Ve spisu Du contrat social zdůvodňuje společnost, která je založena na úmluvě, jíž se individua nezbavují svých práv, nýbrž se podřizují zákonům, které si sama dala a které vyjadřují obecný zájem, tj. obecnou vůli.** Společenskou smlouvou se z omezeného přírodního tvora stává rozumná lidská bytost, přirozená svoboda a rovnost se rozvíjejí v nezadatelná lidská práva, vytváří se lidský svět, který stojí nad světem přírody a je lidským výtvorem.

dohody či smlouvy mezi všemi jejími členy. Má-li být taková společnost opravdová a dobrá, musí zachovat v co možná největší míře přirozenou svobodu jedince, jinými slovy jeho právo činit vlastní rozhodnutí.

To se však ne zrovna lehce uskutečňuje, protože smlouvy již svou podstatou zahrnují výměnu něčeho, v našem případě práv

a svobod. Rousseau předepisuje, aby každý člen společnosti „dal svou osobu a všechnu svou moc pod nejvyšší řízení obecné vůle“. Jenom tak bude vytvořena společnost, která bude sloužit obecnému dobru, a ne touhám jedné osoby či mocné skupiny. Jak to ale jde dohromady s dalším Rousseauovým požadavkem, že by společnost neměla omezovat přirozenou svobodu jednotlivce. Rousseau odpovídá, že tyto dva požadavky nejsou vůbec v rozporu.

Opravdová svoboda je totiž mravního charakteru a mravní dobro spočívá v tom, že každému přejeme jen to dobré. Pokud se soukromé zájmy dostávají do rozporu s obecným dobrem, pak jsou prostě nemorální, a my potom nemáme mít volnost je prosazovat. **„Obecná vůle“** ustavená tehdy, když souhlasíme se společenskou smlouvou, je **naprosto totožná s mravní svobodou, kterou by všichni uznávali, jen kdyby věděli, že je pro ně opravdu dobrá.**

Můžeme si myslet o Rousseauově logice cokoli, faktem však je, že z ní vyplývaly závěry vskutku radikální - totiž to, že **máme jistá nezadatelná práva, která nám žádný stát nebo společnost nemůže oklestit.** **V ideální společenské smlouvě je obecná vůle suverénní a vláda vládne jen díky souhlasu těch, jimž vládne.** Společenská smlouva udílí výkonnou

moc podmíněně a lidé mohou výkonnou moc rozpustit, kdykoli si to jen přejí. Díky takovým názorům si Rousseau vysloužil od Edmunda Burka kompliment v podobě charakteristiky „duševně chorý Sokrates“ francouzské revoluce.

Když hovoříme o Sokratovi, připomeňme na tomto místě, že první zmínky o společenských smlouvách nenajdeme v díle Rousseauově, ale v Platónových dialozích. Například v Platónově Ústavě hovoří Glaukon o „smlouvě“, která má zaručit, že „nebude ani páchána, ani trpěna křivda; jde tedy o „začátek zákonodárství a úmluvy mezi lidmi“. Nakonec Platón tuto teorii opouští a věnuje pozornost demokracii.

V oblasti anglicky mluvících zemí se teorií společenské smlouvy poprvé vážně zabírali v 17. století Thomas Hobbes a John Locke. Hobbes například tvrdil, že rozum a strach nutí jednotlivé lidi k tomu, aby zajišťovali mír tím způsobem, že se připojí ke „smlouvě“, jejímž prostřednictvím se vzdají rozmanitých práv ve prospěch ústřední moci. Na oplátku se mohou bezpečně věnovat své práci, protože budou vědět, že zlo na nich spáchané bude potrestáno podle zákona. V Hobbesově verzi si lidé nemohou ponechat suverenitu, je naopak nutné, aby se jí vzdali ve prospěch řekněme krále, protože jinak by byli navždy v pokušení nespravedlivě uplatňovat Rouseauovy názory, zvláště Společenská smlouva, měly značný vliv na francouzskou revoluci. Rousseau byl hluboce obdivován Kantem. Jeho antropologická vize předjímá vize Hegelovy a Marxovy, současná etnologie v něm vidí svého předchůdce a Společenská smlouva zůstává nepominutelnou složkou politického myšlení.

Osvícenství (filozofie)

Filozofické hnutí, které se šíří v Evropě 18. stol. v Anglii od Newtona a Locka po Huma a ve Francii od Montesquieua a Voltaira po skupinu Encyklopedistů. V Německu pod názvem Aufklärung charakterizuje zejména myšlení Wolffa a Lessinga a do určité míry i myšlení Kantovo. Osvícenci představují vítězství rozumu v oblasti věd, techniky a umění se snahou postavit rozum do služeb pokroku a lidského štěstí. Proti tradici a poručnickování autority, jak tomu bylo v předcházejících stoletích, nyní chtějí vrátit člověku svobodu vlastního úsudku a stanoviska i zaujímání kritického stanoviska. Požadavek intelektuální přesnosti, vedené duchem vědecké metody, se projevuje zejména v oblasti exegeze náhradou tradiční teologie náboženskými vědami. Víra v etnostní rozumu a vědy nacházela ostatně výraz i v péči, kterou věnovali osvícenci otázkám osvěty. Racionalismus osvícenců provázela snaha o začlenění člověka do přírody, napříště oslavované, ostatně právě do této doby spadá vznik fyzické a morální antropologie. Zároveň se snahou o vybudování nových společenských zřízení, založených na ideji společenské smlouvy, vystupuje i snaha osvobodit a uplatnit přirozené principy práva a náboženství.

Ve svém díle odmítl Fichteův subjektivní idealismus, Kantův agnosticismus a formalismus, rozešel se i se Schellingem,

svou moc nad ostatními. Pokud však takový král činí věci, které se lidem nelíbí, je moc zlé, protože král není vázán smlouvou, jež platí mezi lidmi, kteří mu dali všechny pravomoci.

Hobbesův obecný přístup se ukázal být velmi vlivným - **po Machiavellim byl Hobbes druhou nejvýznamnější postavou ve vývoji politologie** -, jeho konkrétní myšlenky však byly napadány ze všech stran a nakonec ignorovány. Mnohem většího úspěchu dosáhly ideje Lockovy. Ten ve svém Druhém pojednání o vládě (1690) přišel s argumentem, že zatímco lidé potřebují vládu, vláda je ve své podstatě sluhou, nikoli pánem společnosti. **Společnost má naprostou svobodu stanovovat a upravovat podmínky vládnutí, přičemž Locke dává přednost tomu, aby se tak dělo písemnou formou. A přesně tohle učinili Otcové zakladatelé, kteří sestavili a ratifikovali nejslavnější ze všech společenských smluv - Ústavu Spojených států amerických.**

3.9 Dialektika

Dialektika může znamenat řadu věcí, například **původní řecký význam tohoto slova je prostě „rozprava“**. Od doby, kdy se do ní pustil německý filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel, má však dialektika většinou jen jeden význam.

Hegelovu dialektiku je možné příhodně shrnout do tří slov: teze, antiteze, syntéza. Každý zavedený pojem či stav věcí (teze) dává v konečném výsled-

ku vznik protikladnému pojmu či síle (antiteze), a když se usadí prach, vznikne něco nového a lepších (syntéze).

Tak funguje lidský pokrok, který Hegel chápe jako daný fakt. Dialektika také vysvětluje kontinuitu, neboť teze a antiteze se navzájem nevyruší - to nejlepší z nich je naopak zachováno v nové syntéze. Ale i tato syntéza bude mít mezeru a vady, což vyvolá novou antitezi a tak dále a tak dále. Podle Hegelova názoru není cesta pokroku možná bez konfliktů.

Abychom lépe pochopili, co má Hegel na mysli, využijeme jednoho z jeho nejznámějších příkladů - „vztah pán versus rab“. Představme si otrokáře a otroka nebo pána a sluhu, když první z nich bude představovat tezi a druhý antitezi. Otrokář je otrokářem a pán pánem právě proto, že má otroky a služebnictvo. A v tomto smyslu je definován tím, čím není (otrokem nebo sluhou). Může se zdát, že otrokář či pán je v každém ohledu nadřazen otrokovi či sluhovi a že otrok či sluha vděčí za svou identitu a blaho otrokáři nebo pánovi. Všechno ale není tak, jak to vypadá. Pán či otrokář je totiž v podstatě závislý na svém otroku či sluhovi - nejenom kvůli službám, které pro něj vykonávají, ale též pokud jde o jeho vlastní identitu. („Jsem pánem proto, že mě můj sluha za pána považuje“).

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770 - 1831)

jehož princip identity subjektu a objektu, myšlení a bytí přejal, avšak nikoli jako identitu bezprostřední, nýbrž jako totožnost zprostředkovanou složitým vývojem myšlení a poznání. **Za podstatu všech jevů přírody a společnosti považuje neosobní duchovní princip**, k jehož označení užívá v různých souvislostech termínů „absolutno“, „absolutní idea“, „světový duch“, „světový rozum“. Připisuje mu vnitřní činnost, jenž je pro duchovní princip nejvladnější - myšlení, poznání. Tato myslící podstata, chtějíc poznat sebe samu, vytváří různá pojmová určení, překonává jejich abstraktnost a protikladnost novými pojmy a je tak nejen sama zdrojem své činnosti - dění - nýbrž současně i tvůrcem stále konkrétněji určeného světa. **V Hegelově systému prochází světový duch třemi základními stupni, které se dělí na nohu dalších tříad.** Ve své panlogistické koncepci světa činí Hegel z procesu myšlení samostatný subjekt, tvůrce - boha, který je neosobní a světu imanentní. Avšak v rámci tohoto systému, který je vrcholným pokusem o objektivně idealistický výklad soběstačnosti, jednoty, mnohotvárnosti a dynamičnosti světa, zákonů jeho vývoje i souvislosti mezi jeho různými oblastmi, vyslovil Hegel mnoho cenných myšlenek.

Mezi významné výsledky jeho filozofie patří rozpracování dialektické metody a myšlenky vývoje. Hegelů vyličil svět jako proces a pokusil se v tomto vývoji nalézt vnitřní souvislost. Pochopil pohyb jako samovývoj a ukázal, že vnitřní rozpory jsou jeho hybnou silou, vytvořil pojetí samovývoje jako jednotného procesu, v němž každý další stupeň souvisí se stupni předcházejícími - je jimi zprostředkován, ruší je, avšak i tuto negaci neguje a tak je na vyšším

A tak teze pán /otrokář závisí na antitezi otrok/slaha tak, jako otrok či slaha závisí na svém otrokáři či pánovi - otrokář je v podstatě otrokem otroka, pán sluhou sluhy a naopak otrok je

otrokářovým otrokářem a sluha pánovým pánem. Pokud se pán či otrokář nad touto situací zamyslí - což je podle Hegelova pokrokového smýšlení povinen udělat - musí si uvědomit nahodilost a nespravedlnost porobení otroka či sluhy, na němž je závislý. A z pochopení této skutečnosti vzejde spravedlivější syntéza - rozumnější a humánnější společenské uspořádání.

Historie, filozofie, přírodní vědy, náboženství a prakticky veškerá podobná lidská činnost se ustavičně zlepšuje. Kde to ale vše začalo? Podle Hegela stojí na počátku velká neměnná síla zvaná „duch“. Tento „duch“, který vše neustále tlačí k dokonalosti, se ukáže být samotným rozumem. Aby Hegel odrazil všechny skeptiky a odpůrce, vytvořil dlouhou a únavnou argumentaci, která prokazovala, že rozum je všeobjímající a neustále usiluje o úplné sebeuvědomění, jež je vrcholem lidské dokonalosti.

Prostředkem, jehož pomocí duch směřuje ke svému cíli, je dialektika, která je rozvíjením „transcendentní ideje“. Tato ideje dosáhne na konci dějin své dokonalosti.

Možní jste sami uhádli, že za celou touto svéráznou terminologií se skrývá mnohem známější představa - Bůh. To vyplývá z Hegelova tvrzení, že svět jevů je tvořen „duchem“ -

nebo je přesněji řečeno jeho nadstavbou. Podle Hegelových představ obrátil na začátku Bůh - který je absolutní myslí - své myšlenky k sobě samému. Abyste však mohli na něco myslet, musíte se od toho oddělit, a i když jste předmětem myšlení vy sám, musíte stále být pro vlastní „subjektivitu“ „objektem“. Protože je však Bůh vším, nic kromě něj neexistuje. Bůh si tedy při myšlení musel uvědomit nicotu.

Nicota je pochopitelně antitezí bytí. Nicota a Bůh se však navzájem nevyrušili. Bůh naopak uvedl v pohyb syntézu bytí a nicoty, kterou je dění - původ a ústřední mechanismus dějin. Cílem dějin je dospět zpátky k absolutní myslí, k bytí bez nicoty. A to je ona zjednodušená verze Hegelovy argumentace.

Úkoly k předcházející kapitole

- Zamyslete se nad problémem indukce ve filozofii Huma, Kanta a Poppera
- Filozofie I.Kanta je složitá, přesto se pokuste napsat několik tezí o jeho „kategorickém imperativu“
- Dokážete charakterizovat přínos T. Hobbese pro politologii?
- Význam zkušenosti sehrál ve filozofii J. Locka zásadní roli. Napište o tom krátké pojednání, které využijete při posledním semináři.
- Stručně a jen ve třech bodech se pokuste charakterizovat osvícenství
- Vraťte se k Hegelově dialektice a zamyslete se nad otázkou vývoje v dějinách

stupni rovně v sobě uchovává. **H. prezentuje vývoj jako jednotu nepřetržitého a nepřetržitěho.** Velký význam má rovněž jeho **zkoumání vzájemného vztahu logických kategorií.** Rozpracoval myšlenku **vzájemného přechodu pojmů, dospěl k pochopení jednoty podstaty a jevu, analyzoval vztah mezi nahodilostí a nutností, možnostmi a skutečností.** Proti agnosticizmu postavil myšlenku poznatelnosti světa, analyzoval stupně a formy poznání, ukázal, že metoda je formou samopohybu samé skutečnosti, chápal poznání jako proces jednoty logického a historického, formuloval myšlenku jednoty teoretické a praktické činnosti člověka. **Vyložil vědomí jako vztah subjektu a objektu** a ukázal, že objekt poznání je určován vývojem vědomí. **Formuloval pojetí konkrétní pravdy** jako mnohosti abstraktních určení a jednoty určení protikladných. Ukázal, že věda v sobě zahrnuje celý svůj předchozí vývoj.

Epochální význam mělo jeho pojetí dějin společnosti jako vývojového procesu, v němž existuje vnitřní souvislost, a pojetí lidí jako společenských bytostí, které svou činností vytvářejí sebe sama i dějiny.

Působení Hegelovy filozofie vyústilo v Německu vytvořením diferencující se hegelovské školy. Jeho učení mělo značný ohlas v evropském myšlení.

Díla: Fenomenologie ducha, Logika jako věda, Nárýs encyklopedie filozofických věd, Základy filozofie práva ad.

IV. Období -ismů a -ologií

4.1 Utilitarismus

„Základem morálky a zákonodárství“, napsal Angličan Jeremy Bentham, „je největší štěstí co největšího počtu lidí“. To znamená, že veškerá činnost by měla směřovat k vytváření štěstí. „Konec dobrý . všechno dobré“ . to je zásada utilitarismu. Byli toho názoru, že činy nemohou být posuzovány bez ohledu na jejich okolnosti a účinky. Mravní absolutista by řekl, že vražda je špatná v každé situaci. Utilitarista by naopak prohlásil, že vražda je dobrá, pokud slouží vyššímu dobru. Předpokládejme, že byste měli možnost zavraždit diktátora, pak by vás utilitarista vyzval, abyste tak ihned učinili, protože je lepší, když zemře jeden člověk, než stovky jiných. **Protože Bentham klade rovnítko mezi dobrem a tím, co činí lidi nejvíce šťastnými, nazývá se jeho verze utilitarismu „univerzální“.** (Ne všichni utilitaristé jsou univerzalisté, někteří tvrdí, že o tom, co je dobré pro konkrétního člověka, může rozhodnout jen on sám). **Jeden**

z problémů Benthamova utilitarismu, však spočívá v tom, že si nemůžeme být vždy jisti tím, zda dosažené výsledky skutečně přinesou štěstí. Ono totiž to, co se mnohdy zdá nejlepším možným konáním, se s odstupem času může ukázat, jako klam. Můžete mít například v úmyslu udělat někomu radost čokoládovým dortem, jenže onen člověk drží třeba dietu nebo je alergický na čokoládu, a tak bude z dortu nešťastný. Bude tento váš krok považován jako „špatný“ navzdory vašemu záměru učinit šťastným co největší počet lidí? Podle utilitaristů ano.

S tím je spojen i problém, že se všichni neshodneme na tom, co je „dobré“. Benthamovým měřítkem bylo štěstí, ale existují přesvědčivé argumenty hovořící o opaku. Mnozí by naopak řekli, že pokora je dobrá, třebaže může být bolestná. Podobně i nevědomost může být radostí, ale ne každý ji považuje za dobrou či užitečnou. Možná je lepší být momentálně nešťastný, protože to znamená, že bude člověk v budoucnu šťastný. Soudy jako tento však závisejí na dlouhodobých důsledcích a lidé se mohou přít o tom, jak dlouhá by tato doba měla být. Je například dobré, aby se Spojené státy pustily do obchodní války s Japonskem, a tak potrestaly americké zákazníky, pokud se to v delším časovém horizontu projeví posílením americké ekonomiky? Možná ano, jenže za dobu ještě delší může dosažený přínos zmizet. Nepráteleství mezi těmito dvěma zeměmi ovšem přetrvává.

Bentham měl vlastní zajímavé dlouhodobé plány. Svou knihovnu a nadaci odkázal Univerzitní knihovně v Londýně, kde vyučoval filozofii.

Utilitarismus

Utilis, užitečný, prospěšný.

Na rozdíl od kantovského pojetí, podle něhož se morální hodnota činu nehodnotí podle výsledku, ale podle úmyslu, kterým byl veden, **je utilitarismus nauka (sahající k Hobbesovi a inspirovaná Epikurem), která považuje užitečnost za základní princip jednání z hlediska morálního.** Utilitaristická morálka představuje racionální teorii, jež umožňuje určit takové techniky, které vedou k zajištění maximálního blaha pro jednotlivce.

V prvé řadě je třeba uvést doktrínu formulovanou Benthamem, jež se v podstatě omezuje na aritmetiku štěstí, tedy egoistický výpočet nejvyššího možného individuálního štěstí, což vede logicky ke snaze dosáhnout maxima štěstí pro maximální počet jedinců.

Altruistický utilitarismus Stuarta Millera bere navíc v úvahu kvalitu štěstí a dochází k závěru, že zájmem jednotlivce je blaho všech.

Je známo, že představitelé utilitarismu navazovali na francouzskou filozofii XVIII. století, kde jim byl vzorem zejména představitel tzv. sociálně politického směru francouzského materialismu, přítel Montesquieua, **Helvetius Claude Adrien** (1715 - 1771), který svá první díla psal pod

vzorem Voltaira. V centru jeho pozornosti nebyl výklad přírody, problém povahy substance řešil jen na okraji svých úvah o člověku, kterého chápe (navazuje na Lockův senzualismus) jako vnímající bytost, jako stroj poháněný smyslovým vnímáním. **Z tohoto hlediska převáděl všechny duševní pochody na usuzování, které následně redukuje na pocitování.**

Háček byl v tom, že Benthamovo tělo se mělo i nadále účastnit fakultních porad. Tělo bylo tedy vypáno a nabalzamováno a je ve škole vystaveno pod sklem. Benthamova hlava však byla nahrazena voskovým modelem (originál, který se začal rozkládat, je umístěn v kovové skřínce u nohou zesnulého). Bentham se tedy i nadále čas od času účastní porad, kde je nepochybně jedním z nejživějších účastníků.

4.2 Nadčlověk

A Zarathustra promluvil k lidu řka: Hlásám vám nadčlověka. Člověk je cosi, co má být překonáno. Co jste vykonali, aby byl překonán? Všechny bytosti dosud vytvořily něco nad sebe samy: a vy chcete býti odlivem tohoto velkého přílivu a raději snad se vrátit k zvířeti, než abyste překonali člověka? Friedrich Nietzsche

Nadčlověk F. Nietzscheho prodělal jednu z nejvíce

udivujících proměn spjatých s přechodem od kultury vysoké ke kultuře lidové - ze stoického nekonvenčního člověka se stal muž z oceli - superman. Tato kreslená figurka autorů Siegela a Shustera má jen máloco společného s Nietzscheho originálem. Slovo superman nelze navíc považovat ani za adekvátní anglický překlad německého výrazu Übermensch. V prvních anglických vydáních Nietzscheho díla Tak pravil Zarathustra se však skutečně místo odpovídajícího překladu „overman“, objevuje výraz „superman“, který převzal do své hry Man and Superman G.B. Show.

Postavou, která káže o „nadčlověku“ je Zarathustra (rovněž známý jako Zoroaster), perský prorok žijící v 6. století př.n.l., který slouží Nietzschemu jako prorocká či básnická maska. Zarathustra nemluví, jak si možná můžete myslet, o nějakém svalovci obdařeném skvělým intelektem. **My všichni jsme potenciálními nadlidmi. Není k tomu třeba posiloven, ale odvahy a vůle, protože našimi největšími překážkami jsou strach a zvyklosti.**

Základem Nietzscheovy představy je to, co nazývá „vůlí k moci“, již vidí jako hlavní motivační sílu všech živých bytostí. „Moc“ neznamená hrubou sílu ani ovládnání druhých, ale něco jako nebojácnost. Protože jsme v první řadě motivováni vůlí k moci, pak to, co nejvíce obdivujeme nebo napodobujeme, musí nejlépe představovat samotnou moc. Tím je náš vnitřní soulad, naše sebeovládání a seberealizace - jako příklad těchto vlastností může posloužit třeba Sokrates, který s klidem vypije šálek jedu.

Tohoto ideálního nadčlověčenství však většinou nedosahujeme. Nejsme totiž zdaleka pány sebe sama, jsme ovlivňováni strachem, zvyklostmi, předsudky, nechutí a vším ostatním, co vytváří otrockou mentalitu. Od narození jsme rodinou, **V pocitování slasti a bolesti mají zdroj i vášně a potřeby, v nichž spatřoval hnací sílu vši lidské činnosti.** Za princip jednání považoval u chudých lidí hlad, u bohatých slast a za nejmocnější princip považoval pohlavní rozkoš. Potřebě a zájmu připisuje všechn rozvoj výroby, vynálezy a objevy. **Bez potřeb by člověk neměl pohnutek pro činnost. Na této senzualistické koncepci člověka vybudoval Helvétius svou utilitaristickou etiku.** Mravní usuzování i mravní cítění redukuje na pocitování a za hlavní pružinu i cíl lidské činnosti považuje sebelásku., tj. snahu o slast a uspokojení osobního zájmu a vyhýbání se bolesti. Rozkoš a individuální prospěch však nepovažuje za kritérium mravního dobra. Za měřítko počestnosti, která je možná jen ve společnosti a jejíž nejdůležitější formou je spravedlnost, považuje totiž obecné blaho. **Protože však hnací silou člověka je osobní zájem, lze učinit lidi ctnostnými jen spojením správně pochopeného osobního zájmu se zájmem společnosti.** Lidé nepřicházejí na svět ani dobří, ani zlí, nýbrž jen se schopností vnímat. Formuje je prostředí a výchova, přičemž hlavní roli hraje zákonodárství. Nemravnost proto nepramení ze zkaženosti lidské povahy, nýbrž ze špatných zákonů a vlád, v jejichž změně je nutno hledat nápravu. Helvétiova etika je výrazně sociálně politická.

Nietzsche, Friedrich (1844 - 1900)

Německý iracionalista a voluntarista. Od r.1869 profesor klasické filologie v Bazileji, od r.1879 až do vypuknutí duševní choroby (1889) „na volné

noze“ žijící básník - filozof, jehož většinou aforisticky psané spisy se stávají předmětem velkého zájmu teprve po jeho smrti. **Nietzscheova filozofie představuje svéráznou syntézu Schopenhauerova učení s učení Darwinovým a Spencerovým, církvi a školou cvičení v tom, abychom se podřizovali pravidlům a zákonům, chovali se „normálně“, věřili předsudkům, stávali se otroky různých pánů. Všechno, co je připisováno lidské povaze jsou ve skutečnosti jen zvyklosti. Vyrůstají z nás líní lidé, kteří mají strach ze všech náročných úkolů a nebezpečí a kteří jsou necitliví k hnutím vnitřního svědomí.**

Svět bez zvyklostí a pánů je děsivý, ale jeho alternativou je jen otroctví a odcizení. **Můžeme před společností kapitulovat, anebo porazit strach a stát se tvůrci, a ne jen pouhými tvory. Tvoření je vytváření vlastního smyslu světa, který je ve skutečnosti chaotický a který se neustále mění, být tvorem znamená podřít se smyslům světa vytvořeným ostatními.** Jazyk jako celek je podle Nietzscheho víceméně interpretací, tedy jakousi „lží“. Pokud jazyk lže, je na tom člověk lépe - tj. je sám k sobě pravdivější -, jestliže si vymyslí vlastní nepravdy. Tohle znamená být „nadčlověkem“.

Být „nadčlověkem“ však neznamená být prostě jen dalším otrokářem. Tyrannie není důsledkem sebeovládání, ale frustrace - je to jen výraz zášti.

Nadčlověk však žije bez zášti a je v podstatě připraven, nastane-li taková situace, jak sloužit, tak řídit. Tím, že nadčlověk ovládá svoje vášně a usměrňuje vůli, zároveň vytváří umění a filozofii, přisvědčuje životu a všem dobrým věcem.

Zde se nabízí vhodná příležitost zabývat se další z Nietzscheho významných myšlenek, kterou představuje teze o souboji mezi tzv. „apollonským“ a „dionýsovským“ proudem v řeckém umění, jejich vztah k rozumu, vášni a vůli, jejich úloha v teorii tříbení atd. Ale to už překračuje rámec našich úvah.

4.3 Věčné opakování

Co kdyby se jednoho vplížil do tvé nejosamělejší samoty démon a řekl ti: „Tento život, jak jej teď žiješ a jaks jej žil, budeš muset žít ještě jednou a ještě nespočetněkrát, a nebude v něm nic nového, nýbrž musí se ti navracet každá bolest a každá rozkoš a každý nápad a vzdech a vše, co bylo v tvém životě malé i velké, a všechno ve stejném pořadí a sledu...“ ...Nevrhl by ses na zem a neskřípal zuby a neproklínal démona, jenž by takto mluvil? Nebo jsi jednou zažil tak úžasný okamžik, v němž bys mu odpověděl: „Tys Bůh a já nikdy neslyšel nic božstějšího.“...Neboť jak dobrým by ses musel sobě samému a životu stát, abys již po ničem netoužil víc než o tomto posledním věčném stvrzení a zpečetění?

Friedrich Nietzsche

Vezměme si malý soubor věcí, řekněme slova věty: „Toto je velmi krátká věta“. Vložme je do počítače a dejme mu pokyn, aby nahodile změnil pořadí slov - výsledek může být například takovýto:

životu a k antickým myslitelům.

v jeho pracích jsou také patrné i vlivy německého romantismu, který představuje teoretický

zdroj jeho lásky k antickému.

Nietzschova filozofie uvažuje o hodnotách a chce být především demystifikací tradičních ideálů. Staví se proti moderní kultuře, v níž vidí známky úpadku, protestuje proti všem aspektům toho, co nazývá „pasivním nihilismem“, který vyrůstá ze sokratovství a z židovsko-křesťanské mentality. **Poukazuje na neautentičnost mravního a náboženského nazírání a na pokrytectví „asketické morálky“, jež vzniká ze strachu před životem a vede k zatrpklosti:** slabí - kteří nakonec vždycky vítězí, neboť mají kromě „početní převahy i víc úskočnosti“ - si vymysleli falešné hodnoty (právo, dobro, lásku k bližnímu, demokratickou rovnost), aby ochromili silné tím, že je učí stydět se za svou sílu a zdraví. **Z podobného „stádního způsobu myšlení“ pramení i náboženství:** je to pomsta slabých za svobodnou činnost silných a svědčí to o skutečné „chudokrevnosti vůle“. To všechno (a především restriktivní společenský řád) přispívá ke zkrocení přirozených pudů, kterým nezbude než skrýt se v nitru, změnit se v krutost a zášť chtivou odvety: ti, kdo podlehli, nejsou s to zapomenout, naopak silní si tento přepych mohou dovolit.

Kritika asketického ideálu se projevuje rovněž romantickým popíráním racionálních hodnot, které proti dobrodružství života staví jistotu poznání.

Věda založená na principu identity nutně falšuje skutečnost, jež je život a tvoření. Naše posedlost poznáním je jen výsledkem vykojeného pudu, který válkuje síly života. Lidstvo tedy žije v iluzi, klamně zdání (i když je to iluze užitečná, poněvadž činí snesitelnou existenci, která by při jasném vnímání snesitelná nebyla). Naše kultura vězí od počátku v síti „alexandrinské vzdělanosti“ a jejím ideálem je „jedinec, který dává své

„Je věta tato krátká velmi“. Nyní předpokládejme, že by měl počítač tento proces několikrát opakovat. Pak by výstup mohl vypadat asi takto:

1. toto je velmi krátká věta
2. je věta toto krátká velmi
3. krátká toto velmi je věta
4. velmi toto je věta krátká
5. věta velmi krátká toto je

... A tak dále.

A teď předpokládejme, že by počítač míchal tato slova donekonečna. Je naprosto zřejmé, že by se začal v určitém bodě opakovat, protože s pěti slovy je možné vytvořit jen 120 permutací. Budeme-li pokračovat dál i poté, musí - za předpokladu, že počítač bude mít za úkol pracovat na tomto malém projektu donekonečna - nutně nastat situace, kdy bude zopakováno prvních pět permutací v přesně stejném pořadí. To znamená, že sekvence 1 - 5 se znovu objeví, „vrátí se“ a budou se de facto vracet znovu a znovu - dokud nedojde ke změně slov - a

proces tak bude opravdu nekonečný.

Tato hra se slovy je zhuštěnou verzí toho, co měl Nietzsche na mysli, když přišel se svou teorií „věčného opakování“. Tento pojem se poprvé objevil v jeho knize Radostná věda, což je sbírka alegorií a aforizmů. Její autor mínil svou teorii tak vážně jako nic jiného a považoval ji za nejdokonalější z vědeckých hypotéz. Předpokládal, že vesmír je složen z konečného počtu „kvant moci“, která jsou uspořádána v konečném prostoru. Čas je však nekonečný, a tak, uvažoval logicky Nietzsche, se tato kvanta musí stejně jako slova naší věta skládat do vzorců, které se v průběhu nekonečně dlouhého časového období opakují.

Nietzsche, který je v tomto ohledu deterministickým materialistou, se domníval, že **každá událost může být vyjádřena pomocí fyzikálních vztahů**, a to zejména vztahů mezi kvanty moci. Svět, tak ho známe, je jen jedním konkrétním uspořádáním těchto kvant, kterými jsou takové skutečnosti jako vaše datum narození nebo váš výtvarný vkus. **Tato kvanta se neustále kombinují a překombinovávají, čímž vznikají nové skutečnosti**, mezi nimiž se nakonec objeví i rozpad světa. Nebojte se ale - protože čas je nekonečný, **kvanta se budou muset zase někdy uspořádat do takového světa, jaký známe. Za předpokladu dostatečně dlouhé doby se budou opakovat přesně ta uspořádání kvant, která dala vznik lidské historii. Historie se zkrátka vrátí a bude se v průběhu věčnosti vracet neustále.**

Samotná tato myšlenka představuje pro mnoho lidí peklo, jakousi deprimující verzi amerického filmu Na Hromnice o den více. Ale právě tohle Nietzsche ve skutečnosti chtěl. S myšlenkou věčného opakování přichází proto, aby nás přiměl k zamyšlení nad tím, jaké by to asi bylo, kdybychom museli žít naše životy znovu. Pokud vám připadá tato představa nesnesitelná,

schopnosti do služeb vědy“. Symbolem a prapředkem je Sókratés, neboť on je odpovědný za „neslýchané přecenění vědomých znalostí“, ačkoli vědomí osvětluje jen nej povrchnější stránky života a jeho hluboký smysl mu uniká. **Kult sokratovského vědění zavinil úpadek řecké tragédie, jejíž smysl byl metafyzický, protože byl syntézou dvou tendencí, symbolizovaných Dionýsem a Apollónem: dionýským ideálem opojení a výstřednosti a apollínským ideálem uměřenosti, řádu a přemítání.**

Nietzsche odsuzuje schopenhauerovské odmítnutí vůle k životu i morálku hříchu a vychvaluje „pud“, který nejenže není sobecký, nýbrž představuje tvořivou sílu života. Zavrhuje transcendenci a tvrdí, že „člověk musí být překonán“ úsilím osobního tvoření. Odtud přehodnocení všech hodnot: dobro je to, co stupňuje sílu, vůle k moci, zlo naopak všechno, co tomu zabraňuje.

Aristokratismus tohoto protisystematického myšlení, kterým se inspiruje i řada současných děl a v němž se pojí přísný estetický cit odporem ke všem projevům dekadence a s opovržením k banalitě všedního života, nedovoluje zařadit Nietzscheho mezi předchůdce národního socialismu (jak se o to mnozí snažili). **Je naopak pravdou, že současné myšlení se opět vrací k jeho dílu, protože v něm nachází alternativu k hegelovsko - marxistickému směru, který převládl v první polovině 20. století.**

Díla:

Zrození tragédie z ducha hudby, Lidské, až příliš lidské, Poutník a jeho stín, Ranní červánky, Radostná věda, Mimo dobro a zlo, Genealogie morálky, Soumrak model, Vůle k moci, Zrození filozofie v tragickém období, Tak pravil Zarathušta, Ecce homo.

pak to něco vypovídá - konkrétně to, že jste v zajetí „otrocké mentality“. Pokud ale „po ničem jiném netoužíte“, pak přijměte blahopřání - stali jste se „nadčlověkem“.

Vědci se na Nietzscheho teorii dívají s nedůvěrou. Něco jiného je totiž chrlit lineárně uspořádané slovní permutace a něco jiného uspořádat hmotu do trojrozměrného a souvislého prostoru - a to i tehdy, když přijmete tezi, že vesmír je konečný a čas nekonečný. Je totiž například docela dobře možné uvést malý počet předmětů do pohybu takovým způsobem, že již nikdy nezaujmou výchozí pozici. A to ještě nebereme v úvahu objevy moderní fyziky či Einsteinovu teorii relativity.

Ačkoli vám věčné opakování může připadat jako špatná sci - fi, vychází tato teorie z velice uznávaného filozofického proudu. Obdobná myšlenka byla běžně rozšířena mezi starými Řeky: Pythagorovi následovníci věřili například v tzv. „Velký rok“, po jehož uplynutí se má vesmírný cyklus víceméně opakovat. (Podle Herakleita měl

„Velký rok“ trvat 1800 let pozemských.) Aristoteles rovněž zjevně souhlasí s touto základní představou, kterou zastávali také stoikové. Židovsko - křesťanská víra s lineárním pojetím času, kde na začátku je stvoření a na konci poslední soud, tuto teorii výrazně narušila, ale nezničila ji. Středověcí a renesanční filozofové - a dokonce i Descartes - sice s možností cyklického opakování dějin bojovali, ale zcela ji nezavrhl. Nietzsche učinil z této teorie, i když možná jen dočasně, módní záležitost.

4.4 Nic než fakta

Období restaurace ve Francii, snaha mladé buržoazie dát prostor vědě, návaznost na optimismus osvícenství - to vše provokovalo Augusta Comta, aby se pokusil o ideu „zdravého rozumu“ opřít své pevné přesvědčení o možnosti racionálního, vědeckého, pozitivního poznání jevové skutečnosti. A tak se stává z tohoto francouzského filozofa otec pozitivismu - filozofie, která je výrazně spojována s moderní vědou. Pozitivismus je onou filozofií, která začala objasňovat význam vědy v moderní společnosti a reagovat na její problémy. Comte si vzpomněl na Humův empirismus, namíchal ho s francouzskou kritikou metafyziky a vyšla mu z toho „pozitivní filozofie“, tj. filozofie, která se postavila zády ke všemu nadpřirozenému a spekulativnímu a obrátila tvář k tomu, co je dáno, co je faktické. O tom, co je pozitivní rozhoduje jen jeden soudce - a tím je věda, věda nezaujatá, neosobní. Věda je oním jediným prostředkem, který nám poslouží k poznání skutečnosti, filozofii zůstává úkol shrnovat a systemizovat výsledky jednotlivých věd.

Více než stoletý vývoj pozitivismu bývá zpravidla dělen na tři fáze, které vyjadřují proměny vyvolané změnami v charakteru moderní vědy i pohybem nastupující mladé buržoazie.

Český pozitivismus

Dominantní směr českého filozofického myšlení na přelomu 19. a 20. století. **Filozofie, která ovlivňovala názory a postoje řady představitelů inteligence české společnosti po několik generací.**

S nástupem pozitivismu v západní Evropě se lze setkat přibližně o několik desetiletí dříve, než tento směr pronikl do českého prostředí (poslední třetina 19. století). **V první fázi se výrazně uplatnil v historiografii (Gollova škola) a jazykovědě. Půdu pro kladné přijetí tohoto směru připravil de facto jeho předchůdce - herbartismus. V Čechách se slibně uplatnila tendence pozitivistických autorů rozpustit tradiční „velké“ problémy filozofie, metafyzická témata, v bouřlivě se rozvíjející speciálněvědní problematice (např. v psychologii). Pozitivismus si získal velké sympatie svou antispekulativností, střízlivostí, srozumitelností a důrazem na metodologické otázky věd, dále svou ideologickou konstruktivností.** Česká liberální buržoazie si již v uvedené době nepřála nějaké nekontrolované revoluční otřesy. Hledala prostředky řešení sociální otázky v pozvolných drobných reformách, sázela na osvětu, na široce pojatou výchovně vzdělávací činnost.

V domácím prostředí neabsorbovali čeští stoupenci pozitivismu stejně výrazně všechny dominantní motivy západoevropského pozitivismu.

V daleko intenzivnějším podání se u nich uplatnily snahy vzkřísit dávné ideály osvícenství, oživit onen humanistický patos, s nímž šly kdysi představitelé evropské buržoazie do revolucí, dále konkrétní pokusy jak tomuto dědictví vtisknout aktuální antifeudální, antiklerikální smysl.

Klasickým příkladem této tendence je pokus o svéráznou - domácí - variantu pozitivistické filozofie, obsažený v díle **psychologa a filozofa Františka Krejčího.**

1. tzv. starý pozitivismus druhé třetiny XIX. století - reprezentovaný především A. Comtem, J.S. Millem a H. Spencerem - opírá se o empirickou, v podstatě ještě mechanistickou přírodovědu. Má silný zájem o sociologii, kterou ustavuje jako speciální vědu, je naplněn optimistickými představami a usiluje o udržení univerzálnosti celkového názoru na svět, byť jen v podobě souhrnu výsledků jednotlivých věd. 2. druhé období je představováno tzv. pozitivismem machistickým neboli empiriokriticizmem, reprezentovaným R. Averaniem a E. Machem a jinými přírodovědci, kteří si začali pokládat metodologické problémy a zaměřili se na otázky gnozeologické. 3. třetí období je pak představováno novopozitivismem, který ve 20. století navazuje na machismus a pokouší se řešit problémy matematické a formalizované vědy industriální společnosti. Toto období má logizující charakter, zabývá se moderní logikou, jazykem a strukturou vědeckého po-

znání, sblíží se s matematikou a směřuje k formalizaci gnozeologických otázek.

Můžeme také obecně konstatovat, že pozitivismem nazýváme doktríny, které se zřikají každého a priori, prohlašují nedosažitelnost „věcí o sobě“ a uznávají jedině jistoty experimentálního typu, to jest vědecké pravdy vyvozené ze vztahů a zákonů. Odtud také plyne velmi „rezervovaný“ postoj pozitivistů k otázkám vědeckosti společenských věd. Odpůrci vědeckosti společenských věd zdůrazňovali, že společenská skutečnost se od skutečnosti přírodní liší především tím, že obsahuje - a to jako svůj základní znak - duchovní, vědomou komponentu. Z tohoto nepopíratelného faktu pak vyvozovali, že na rozdíl od přírody obsahuje společnost prvek neopakovatelnosti, a to v takové míře, že jeho existence znemožňuje společenské vědě provádět zobecnění a abstrakce a tedy formulovat zákony stejně obecně platné, respektive stejně exaktní jako přírodní věda. Přijmeme-li předpoklad, že z existence vědomého aspektu společenské skutečnosti vyplývá její neopakovatelnost, potom musíme oponentům vědeckosti nauky o společnosti přiznat, že mají pravdu. Z definice zákona totiž vyplývá, že zákon je možné formulovat jedině tam, kde nalezneme určité opakovatelné prvky nebo stálá působení. Zákon je přece definován jako nutný, obecný, podstatný a stálý nebo opakovatelný vztah mezi jevy.

Odpůrcům myšlenky vědeckosti učení o společnosti musíme přiznat ještě jednu skutečnost, ze které vycházeli: na povrchu společenského dění skutečně nenacházíme jevy, které by se bezesbytku opakovaly. Jistě i v oblasti politických dějin, na něž se nejčastěji odvolávají, známe události, které nejsou absolutně jedinečné: války, revoluce aj. Avšak všechny tyto události mají při hlubším rozboru jedinečný průběh a často i jedinečný obsah a význam.

Krejčí spatřoval v pozitivistické teorii záračný lék na všechny společenské neduhy. Autory epochy osvícenství připomínal svým neúnavným celoživotním bojem proti nejrůznějším projevům zaostalosti, tmářství, proti náboženským, rasovým či jiným předsudkům, za reformu společenského života, zejména náboženského, politického a morálního. Krejčí založil se svými kolegy a souputníky filozofickou revui Česká mysl, která se před první světovou válkou i v období meziválečném stala důležitou tribunou filozofických polemik mezi přívrženci i odpůrci pozitivismu, snažila se informovat o nejmodernějších trendech filozofického myšlení v Evropě, včetně vývojových stadií samotného pozitivismu.

Krejčí František (1858 - 1934)

Český filozof a psycholog. Zakladatel moderní české psychologie, jeden z organizátorů českého filozofického života. Postupně vypracoval vlastní systém psychologie, která chce být empirická, uplatňuje hledisko vývojové, opírá se o biologii a odmítá pojem duše. Na takto pojaté psychologii buduje filozofii, kde má nejbližší ke koncepci Spencera. Filozofie je založena na zkušenosti, odmítá poznatelnost transcendentna. Krejčího filozofie, je formulována v práci Filozofie přítomnosti, měla „uspokojovat rozum i srdce“. Krejčího filozofická a psychologická orientace prostupuje i jeho

etikou, která zdůvodňuje tzv. autonomnost mravnosti (Svoboda vůle a mravnosti, Pozitivní etika)

Vedle Krejčího náleželi k představitelům pozitivismu na české půdě František Drtina, František Čáda, Jiljí Jáhn, Václav Sobotka, František Fajfr, Josef Tvrďý a Josef Král.

Mají tedy odpůrci vědeckosti společenských věd pravdu?

At' je to tak či jinak. Pravdou zůstává, že otázky, které položil pozitivismus podnítily vědecké bádání několika generací, vzбудily zájem o dějiny věd, inspirovaly rodící se epistemologii a vyprovokovaly společenské vědy k výrazné aktivitě v oblasti metodologie.

4.5 Pragmatismus

Abychom dosáhli dokonalé jasnosti našich představ o určitém objektu, stačí nám zamyslet se nad tím, jaké myslitelné praktické účinky může tento objekt mít...Naše představa těchto účinků je pak pro nás totožná s celkovou představou o objektu, pokud ovšem má tato představa pozitivní význam. Toto je Peirceova zásada. toto je zásada pragmatismu.
William James

I filozofie má své malé ironie. Charles S. Peirce,

kterého označil W. James za zakladatele pragmatismu, rozhodně nebyl v praktickém životě úspěšný. Poté, co byl vyhnán z univerzity Johnse Hopkinse v Baltimoru a vyvržen z akademických kruhů pro údajnou nemravnost, čekala profesora Peirce žebrácká hůl. Zemřel pak jako chudý a zapomenutý muž.

Peirce byl navzdory neúspěchu v osobním životě geniálním polyhistorem, který významnou měrou přispěl k rozvoji matematiky, filozofie, chemie, statistiky a psychologie. Jeho nejtrvalejší odkaz však představuje filozofie zastávaná Jamesem a později Johnem Deweyem. Peirce opovrhoval metafyzikou - studiem nepostížitelných a abstraktních „skutečností“ - a tvrdil, že význam myšlenky spočívá v jejích praktických účincích. Nemá-li myšlenka žádný účinek, pak je nesmyslná - jde buď o „tlachy“, nebo o „na-prostou absurditu“, řečeno slovy samotného Peirce.

Z toho vyplývá, že takové pojmy jako „dobro“ či „pravda“ nemají žádnou reálnou existenci, dokud a pokud s nimi nic nečiníme - tedy pokud nijak neovlivňují naše chování. **Víra je podle pragmatické filozofie totéž co jednání nebo přinejmenším totéž co potenciální jednání.** Pokud naše představa dobra zahrnuje pomáhání stařenkám při přecházení ulice, pak se pro nás dobro blíží tendenci konat takovéto skutky. Dobro je pak obecně vzato souhrnem všech takovýchto účinků této ideje. James pak v rozličných dílech tuto tezi rozšířil o Boha.

V knize Pragmatismus například napsal: „Jestliže hypotéza o Bohu funguje uspokojivě v nejširším smyslu tohoto slova, pak je pravdivá“.

Tvrdý, Josef (1877 - 1942)

Významný představitel české scientisticky orientované filozofie. Je příznačný svou snahou o překonání „ortodoxního dogmatického pozitivismu“ a vybudování takové „vědecké filozofie“, která by se nevyhýbala řešení všech filozofických problémů, včetně metafyzických. V takto pojeté filozofii spatřoval odpověď na různé „iracionalistické“ pokusy o proniknutí do transcendentna. V třicátých letech přijal teorii emergentního vývoje, ve které spatřoval vážný pokus o vysvětlení vzniku nových kvalit.

James, William (1842 - 1910)

Americký psycholog a filozof, zakladatel pragmatismu a hlavní představitel „radikálního empirismu“. Jeden z mála amerických filozofů, jejichž vliv přesahuje hranice USA. Jeho nejvýznamnějším dílem jsou Základy psychologie, v nichž najdeme také základy jeho filozofie.

James zakládá svoje myšlení na zkušenosti. Vědomí - podobně jako Bergson - přirovnává k proudu v neustálém pohybu a emoce vysvětluje periferními, fyziologickými procesy považovanými obvykle za jejich účinky (nepláče, protože cítíme lítost. ale cítíme lítost, protože pláče). Analyzuje rovněž zkušenost náboženskou v její rozmanitosti ve vědomí různých jednotlivců.

Jako zakladatel pragmatismu se pokouší definovat pravdu ve vztahu k požadavkům jednání a za kritérium volí jeho užitečnost, úspěch:

**věda je pravdivá natolik, nako-
lik je úspěšná a poskytuje a
poskytuje podněty
k technickým aplikacím.**

Hlavní díla: Základy psychologie, Druhy náboženské zkušenosti, Pragmatismus, Vůle k věření.

Protože pragmatismus Jamesovy doby nabylo mnoho podob, nerespektují pochopitelně všechny z nich názory zakladatelů. **Všichni pragmatici se však shodují na určitém jádru základních předpokladů, jako je pružnost metod, pohrdání dogmaty a relativistický pohled na hodnoty. Sám Peirce však přílišným relativistou nebyl. Věřil, že vesmíru vládou vyvíjející se zákony, které jsou stále pravidelnější a méně nahodilé. Domníval se, že i věda se vyvíjí a že vědci se postupně a ustavičně přibližují k „pravdě“ vesmírných zákonů. Jiní pragmatici prohlašovali, že „pravda“ je prostě jen relativním pojmem definovaným lidskými potřebami a chováním. „Pravdivé“, napsal James, „je jméno všeho, co se ukáže být dobrým ve smyslu víry“. Pravda je prostě to, co funguje.**

Jedním ze známějších (a spíše neblaze proslulých) zastánců předchozího názoru je dnes **Stanley Fish**, profesor angličtiny a práva na Dukeově univerzitě v Durhamu, který rád demonstrovuje relativitu údajně

jistých pojmů, což činí i ve své nejnovější knize **Nic takového jako svobodný projev neexistuje a je to dobře. Svoboda projevu není podle Fische ničím, co je absolutně dáno přirozeným právem nebo zákony, je to jen to, co na základě shody názorů dovolujeme.** Některé věci - jako například urážlivé výrazy - z ní budou vždycky vyloučeny a definice slov „svoboda“ a „projev“ jsou stále upravovány tak, aby vyhovovaly společenským potřebám. Obdobným způsobem rozpitval Fish literární teorii, pojem „kvality“ a právní nauku.

Mezi nejvlivnější neopragmatiky patří Richard Rorty., který si uvědomil, že z pragmatizmu logicky vyplývá, že studium filozofie je nesmyslem. Takže by se asi mělo skoncovat spíše s pragmatismem.

4.6 „Svět je vše, co se má tak a tak“

Vídeňský aristokrat **Ludwig Wittgenstein**, který patří mezi největší filozofické kapacity 20. století, je považován za **zakladatele několika filozofických škol.** Ne všechny se však shodují v tom, jaké že byly vlastně Wittgensteinovy názory, což je poněkud ironické, protože jeho možná nejvýznamnější myšlenkou bylo, že **filozofie by se měla soustředit na běžný - a tedy zřejmě jasný a nekomplikovaný - jazyk.**

Wittgenstein je více než kdokoli jiný zodpovědný za to, že se filozofie uplynulých desetiletí soustředila na jazyk, zejména pak na vztah mezi výroky a skutečností. Své názory vyjádřil Wittgenstein v úvodní větě Logicko - filozofického traktátu: „Svět je vše, co se má tak a tak“. To znamená, jak sám vysvětluje, že svět „je souhrnem všech faktů, nikoli věcí“.

Dewey, John (1859 - 1952)

Americký filozof, zakladatel tzv. „chicagské školy“, autor řady děl z mnoha humanitních oborů. Proslavil se demokratičností své filozofie a důslednou obhajobou amerického způsobu života.

Jeho sociologicko-politické úvahy poskytují přívržencům individualismu a liberalismu **teorii o „usměrňované svobodě“ a o „stejných možnostech“** pro všechny. V jeho pedagogických spisech je věnována velká pozornost „experimentální metodě“ výchovy, zaměřené na **rozvoj individuální zručnosti, podnikavosti a iniciativy se zřetelem na požadavky praxe a zároveň na rozvoj takového výchovného systému, ve kterém nehrají vědecké poznatky tu nejdůležitější roli.**

Jeho filozofické práce představují teoretické základy všech jeho návrhů na **reformu společnosti, jejího školství, morálky ap.** Lidské poznání zaujímá v jeho systému místo nástroje, také proto on sám nazývá svou filozofii „instrumentalismem“, s jehož pomocí člověk přemáhá nejrůznější praktické konflikty. Z hlediska jeho filozofie je **rozum jen vývojem získaná schopnost účelně reagovat na vnější podněty, jeho funkce spočívá**

v tom, že samu skutečnost, ztotožněnou po vzoru ostatních pragmatiků se zkušeností, přizpůsobuje našim praktickým účelům.

Dílo: Psychologie, Škola a společnost, Výchova k práci, Rekonstrukce ve filozofii, Demokracie a výchova, Mravní zásady ve výchově.

Pozitivismus logický

Novopozitivistický směr, kdy členové Vídeňského kruhu (Schlick, Neurath, Carnap) rozpracovávají logickopozitivistické učení. Patří k nejvlivnějším filozofickým směrům. Filozofie zaměřená proti metafyzice, má velmi blízko k novějšímu pozitivismu (je zde zřetelná návaznost na

Pokud vám není jasný rozdíl, tak vezte, že spočívá v následujícím: „**Fakta jsou pravdivé výroky o věcech.** Židle je věc, výrok „tato židle je červená“ je faktem. „Svět“ jak ho známe, je prostě souborem známých faktů - o tom, že se něco „má tak a tak“ - a ne souborem věcí oddělených od toho, co o nich lze říci. Je to jazyk, co vytváří naši povědomost o světě, o našem okolí a našich zážitcích. To, co nedokážeme říci, nevíme. „To, o čem neumíme mluvit, musíme mlčky přejít“.

Wittgensteinovy názory výrazně ovlivnily skupinu mladých filozofů známých jako „logičtí pozitivisté“, kteří stejně jako Hume věřili, že to, co není samozřejmé ani empiricky prokazatelné, je prostě nesmysl.(Pod pojem „nesmysl“ spadala v jejich očích literatura, výtvarné

umění i fantastická metafyzika). Ale třebaže tito filozofové nadšeně přijímali Wittgensteinovo učení, nepřijímal Wittgenstein učení jejich. On sice také prohlašoval, že by se filozofie měla omezit na to, „co je tak a tak“, avšak strašilo jej veškeré mlčení a nepoznatelné skutečnosti. To, co není faktické, může být nesmyslné, ale Wittgensteinovy připadaly „nesmysly“ velmi zajímavé.

V další práci, nazvané „Filozofická zkoumání“ se Wittgenstein ve svých názorech posunul následovně: **To, co slova znamenají, nezávisí na tom, na co odkazují, ale jak jsou užitá. Jazyk je podle něj určitou hrou - sadou „dílků“ či „nástrojů“, které jsou užívány podle určitého souboru pravidel (jazykové konvence).** Podobně jako v Logicko - filozofickém traktátu říká se i v této práci, že svět je tvořen výroky nebo potenciálními výroky, ale menší důraz je kladen na to, co výroky znamenají a naopak zdůrazněno je to, jak jsou výroky v rámci pravidel a kontextu použity.

Z toho vyplývá, že poznání nespočívá v objevování určité „skutečnosti“, která odpovídá naší řeči, nýbrž ve studiu způsobu, jakým řeč funguje. Pravým předmětem filozofie je tudíž obyčejný jazyk. Tradiční filozofické problémy týkající se pojmů, jako „bytí“ a „pravda“ jsou pouhými zmatky, jež vyrůstají z profesní mluvy a špatně zvládnutých pokusů objevovat „realitu“, kterou tato mluva údajně „představuje“.

4.7 Fenomenologie

To, že bychom měli odložit všechny předešlé zvyklosti v myšlení, prohlédnout skrze duševní bariéry, které tyto zvyklosti postavily na horizontech našeho myšlení, rozbít je a v plné intelektuální svobodě se chopit těchto pravých filozofických problémů, jež stále čekají na svěží formulaci, kterou nám osvobozené horizonty otvírají na všech stranách - to jsou náročné požadavky. To, co činí osvojení si základní povahy filozofie...a jejího vztahu k ostatním vědám... tak neobyčejně obtížným, je skutečnost, že kromě ostatních

Machův empirismus). Cesta

byla spatřována v důsledné logizaci filozofie, která v jejich pojetí je logickou analýzou vědy. S úzkým výměrem filozofie souvisí i úzký výměr vědy jakožto systému výpovědí (vět a výroků), tím se však dále zúžuje funkce filozofie, a to na „logickou analýzu vědeckého jazyka“. Filozofie tudíž není systémem poznatků o objektivním světě, není však ani logikou vědy, nýbrž metateorií, metalogikou, anebo ještě důsledněji: pouhou činností.

Vědecká metoda logické analýzy, vedle níž se logickým pozitivistům jeví každý filozofický systém jako metafyzika, není jejich objevem - navazovali na Fregeho, Whiteheada a Russella, kteří ji užívají při řešení závažných problémů ve formálních vědách. Vzorem jim byl Wittgenstein, který jak svým pojetím filozofie v termínech analýzy jazyka, tak pojetím analýzy

jazyka jako činnosti směřující k objasnění smyslu pojmů a vět dává svým následovníkům podnět k vypracování teorie, podle níž „**logická analýza určitého výrazu záleží v tom, že stanovíme jazykový systém a do něj systém zařadíme**“ (Carnap).

Logickopozitivistická neutralita se projevuje tím, že se nepopírá existence nebo poznatelnost světa, nýbrž se popírá pouze smysl výroku, který o této existenci vypovídá. Konečným cílem logickopozitivistických snah je reorganizace veškerého vědeckého poznání v rámci jednotné vědy a na základě jednotného jazyka s podmínkou redukovatelnosti filozofie na metodu analýzy a redukovatelnosti všech smysluplných vět na věty empiricky ověřitelné.

Husserl, Edmund (1859 - 1938). Rodák z Prostějova, jeden u nejvýznačnějších filozofů XX. století, zakladatel fenomenologie. Jeho učitelem byl F.

Brentano, jeho dalšími filozoficopřizpůsobení se je nezbytný též nový pohled na věci, takový, který v každém ohledu kontrastuje s přirozeným přístupem k vnímání a myšlení.

Edmund Husserl

Mnohá z filozofických děl se dají číst opravdu velmi těžko, avšak tvorba E. Husserla by si v tomto směru zasloužila nějaké zvláštní ocenění. **Husserlova filozofie** však, třebaže je obtížena nesrozumitelným odborným jazykem a působí vtíravě, významně ovlivnila filozofii 20. století. **Velká a svízelně stravitelná díla Heideggerova, Sartrova a Derridova by ve**

skutečnosti nemohla bez Husserla vzniknout.

Výrazy „fenomén“ a „fenomenologie“ vycházející z řeckého výrazu pro „jev“ nebyly pro Husserla ničím novým. Slovo **fenomén**, které bylo v té době již běžně používáno v německé filozofii, **označuje věc nebo událost tak, jak se jeví lidskému vědomí** (což je v protikladu k tomu, čím je tato věc či událost ve své podstatě, tedy nezávisle na našem vnímání). **Fenomenologie je pak vědou studující fenomény**. Husserl se domníval, že pokud jde o naše vědění, je toto vědění tvořeno výhradně fenomény, a tak bychom se měli snažit jich co nejlépe využít.

Abychom toho dosáhli, **musíme své vjemy svlékat tak dlouho, až se dostaneme k jejich nejprostším formám, musíme je zbavit všech vrstev zvyklostí a domněnek**. Můžeme se sami cvičit v tom, abychom se řekněme na židli dávali, aniž bychom mysleli na její účel, historii či funkci. Musíme se snažit vnímat židli tím nejbezprostřednějším způsobem, jako čistý objekt vědomí. Pokud ji takto vidíme - tedy držíme se pouze jejích nejpodstatnějších rysů - pak se židle stane fenoménem v Husserlově slova smyslu.

Sám Husserl nazýval tento druh vnímání „dáváním do závorek“ - nebo ho též označoval řeckým výrazem epoché a popisoval ho jako „potlačování víry v existenci objektů“. **Chtěl tím zhruba říci, že při hledání základních rysů věci musíme potlačovat jakékoli vazby k její skutečné existenci. Pak provádíme cosi, čemu Husserl říká vytváření „volných imaginativních variací“**. Vezměme si naši židli a představme si, jak odlišně by také mohla vypadat - usekněme jí v naší představě tři nohy, obraťme její opěradlo a přidejme k ni faxmodem. Je to pořád ještě židle? Pokud budete mít dojem, že bychom ve výsledné variaci intuitivně nepoznali židli, změnili jsme něco podstatného. Tento způsob „dávání do závorek“, nazývaný také „redukcí“, je prostředkem k tomu, abychom se dostali k podstatě věci bez ohledu na to, v jaké podobě existuje ona věc teď a tady. **„Zpátky k samotným věcem“** - to bylo Husserlovo motto a myslel jím **„zpátky k našemu prvotnímu instinktivnímu poznání věci v jejich základní formě“**.

kými vzory Platón, Descartes, Leibniz a Bolzano.

Jeho filozofie znamená odvrát od „tradiční“ filozofie, je charakterizována důsledným anti-psychologismem, snahou o vybudování čisté, apriorní, na psychologii nezávislé logiky, jejímž předmětem je oblast ideálního bytí, tj. oblast významů, jež podobně jako významy v matematice mají absolutní, nadčasovou platnost. V první části jeho díla Logická zkoumání podrobuje kritice psychologismus a relativismus a formuje zde principy fenomenologické metody, kterou v dalších částech svého díla aplikuje na rozbor jednotlivých logických otázek.

Svou základní myšlenku, dle níž je filozofie neutrální věda o čisté zkušenosti, překonávající materialismus tím, že „dává do závorek“ existenci objektivní reality a lišící se od idealizmu důrazem kladeným na

intuitivní poznatelnost „objektivních“ podstat, se Husserl nikdy nevzdal. Nicméně jeho původní pojetí fenomenologie jako „deskriptivní analýzy subjektivních prožitků“ se později rozšiřuje o pojetí „eidetické vědy“, která - zabývající se podstatami chápanými zcela ve smyslu platónských idejí - přetrhává vlastně všechny svazky s „vědami o faktech“. Autor Logických zkoumání, vítaný na začátku století jako tvůrce „vědecké“, proti pozitivismu, nominalismu a novokantismu zaměřené filozofie, přibližuje se ve svých posledních pracích novokantovcům.

Husserlova fenomenologie není ve skutečnosti vědou o podstatách, nýbrž je vědou o „zření podstaty“ a proto také má v prvé řadě vypracovat metody pro správné „zření“ podstat a pro „vyjasnění“ jejich „smyslu“.

Husserlova filozofie ovlivnila mnoho filozofických směrů, kde na prvním místě je třeba jmenovat existencialisty, neo-

Fenomenologie se však na tomto místě nezastavila, **musíme se totiž dostat k nejzákladnějšímu jevu, kterým je samo vědomí - schopnost instinktivního poznání**. Bez ohledu na to, jak dobří jsme byli při redukování židle, stále nerozumíme ani prosté vědomé zkušenosti. Abychom mohli prostudovat vědomí, potřebujeme se nějak dostat za ně nebo nad ně, a dosáhnout tak toho, co Husserl nazývá **„transcendentní subjektivitou“**. (Běžně se tomu říká „vědomá vlastního já“, jenže o něm uvažujeme jako o něčem subjektivním, zatímco Husserlova „transcendentní subjektiv-

ta“ by nám měla poskytovat „objektivní“ pohled na toto vědomí.)

Ponechejme nyní stranou Husserlovo technické vysvětlení toho, jak přesně uniknout subjektivitě. Postačí, když řekneme, že pokud studujeme vědomí, tak první věc, které si povšimneme, je, že vědomí je „záměrné“. Tímto slovem myslí Husserl něco jako „řízené“, nikdy si nejsme prostě jen vědomí, ale vždy jsme si vědomí něčeho. Z toho, že vědomí je nutně řízené, vyplývá, že nikdy není prázdné nebo pasivní, ale vždycky aktivní. Vědomí natahuje ruku a zmocňuje se věcí a to, jak se nám věci jeví, závisí jak na jejich vlastním charakteru, tak na charakteru onoho zmocňování. Na vytváření objektů našeho světa se totiž podílíme - například tím, jaký jim dáváme význam.

A tohle vše vede k tomu, aby byl člověk schopen popsat co možná nejpřesněji a nejsprávněji nezákladnější způsoby, jejichž prostřednictvím připisujeme smysl a význam světu, v němž žijeme. Vznešený cíl, ale poněkud rozporuplný. Dokonce i někteří fenomenologové měli a mají potíže s pojmem „transcendentní já“, a to zejména proto, že se o něm Husserl začal na konci života vyjadřovat poněkud bizarně. (Začal například na transcendentní já nahlížet jako na něco odděleného od vědomí jedince a určitým způsobem nesmrtelného.) **Existuje skutečně nějaký bod, z nějž můžeme pozorovat a popisovat normální fungování mysli? Jak může vědomí překračovat hranice sebe sama? Dokážete vyřešit tyto hádanky?**

4.8 Existencialismus

Většinou nás okamžitě napadne jméno **Jean Paul Sartre**, byť jde o myšlenku starší o sto let než muž, který je skutečně jejím nejvýznamnějším šířitelem.

Zakladatelem existencialismu - směru, který studuje subjektivní zkušenost - je ve skutečnosti dánský filozof **Soren Kierkegaard**. Tento Dán obviňoval současnou filozofii z toho, že příliš plýtvá časem na podstaty, údajné fundamentální skutečnosti a univerzální zákony světa. Nejenom že jsou podle něj takové věci pochybné, ale zájem o ně odvádí naši pozornost od skutečných problémů, kam patří otázka, jak se jakožto individua rozhodujeme. **realisty aj.**

Patočka, Jan (1907 - 1977)

Patří k největším českým filozofům a k nevyznamnějším filozofickým duchům 20. století. Jeden z posledních žáků Husserla a posluchač Heideggera. Dílo Patočky se dotýká několika oblastí zájmu. Především jde o práce speciálně fenomenologické a dále práce shrnuté pod titulem **Péče o duši**, kde najdeme jak otázky z fenomenologie, tak studie k dějinám filozofie, kam náleží kniha **Aristoteles**, jeho předchůdci a dědicové. Významné jsou rovněž jeho práce z oblasti filozofie dějin a dále studie, které se váží k českému filozofickému odkazu, práce estetické a velký

soubor studií **komeniologických**. V neposlední řadě je třeba připomenout rozsáhlé **dílo překladatelské, věnované zejména Hegelovi a Schellingovi**.

Hlavní osou Patočkova filozofického uvažování jsou jeho fenomenologická studia, vedle toho věnoval velkou pozornost tematice přirozeného světa. Vychází z toho, že **moderní člověk nemá jednotný názor na svět. Žije ve dvojitě světe, ve svém přirozeně daném okolí, a ve světě, který pro něj vytváří moderní přírodověda, založená na „matematické zákonitosti přírodní“.** Tuto nejednotu pokládá Patočka za hlavní zdroj současné krize. Člověk se ocitl ve dvojitě světe: v jednom, v němž myslí a ve druhém, kde žije. Patočkovým cílem je znovusjednocení těchto světů. Obořem, který si klade otázku „světa vcelku“, horizontu universa, je právě filozofie. **Svět je formou naší existence mezi věcmi, přísluší proto k podstatě našeho lidství. Člověk je bytost, která je nejen částí světa, ale též bytost, která má svět, ví o světě.**

Dílo: O smyslu dneška, Tři studie o Masarykovi, Úvod do fenomenologické filozofie, Ka-

Kierkegaard v první řadě odmítal idealistickou víru, že dobro a zlo mají nějakou objektivní nebo jevovou realitu. Jde spíše o „subjektivní pravdy“, jež jsou - třebaže nemohou být prokázány či rozšířeny na jiné lidi - jedinou základnou jednání individuí. Nemůžeme například říci, že zabíjení je objektivně nebo logicky „špatné“, jsou totiž opravdu situace, kdy je považováno za dobré (v sebeobraně, ve válce). Ve většině případů se není možné pomoci logiky

rozhodnout, jak správně jednat. Nelze spočítat, jak reagovat na nespravedlnost ani zda věřit v Boha či nikoli. Rozhodnutím ani vírám se však člověk nevyhne.

Existují samozřejmě některé objektivní pravdy - že dvě a dvě jsou čtyři, že Napoleon byl poražen u Waterloo. Co ale s nimi? **Pokud jde o Kierkegaarda, tak takové pravdy - i když mohou být zajímavé - nemají žádný význam pro každodenní existenci či zásadní rozhodnutí a kroky jednotlivce. Podle Kierkegaarda jsme takoví, jak jednáme. Máme-li skutečně být, musíme jednat a své činy odvozujeme od svých hodnot - čistě subjektivních a individuálních pravd, článků víry, které jsou nedokazatelné, ale nanejdůležitější skutečné.**

Ani příroda, ani společnost nám nemohou nabídnout jistotu v tom, co je dobré a co špatné, co je správné a co nesprávné. Konečný význam a hodnota našich činů jsou vždy nejisté. Být člověkem znamená jednat tvář v tvář této nejistotě. Lidé podle existencionalistů jednají nepřirozeně, když se chovají výhradně tak, jak jim společnost prikazuje, anebo když se pouze řídí příkazy církve či jiné instituce. Pokud tak činí, vyhýbají se zodpovědnosti.

Slabinou existencionalismu, který je dosti přitažlivým filozofickým směrem, je fakt, že tato filozofie sice klade důraz na existenci individua a na možnost volby, ale neřeší všeobecné společenské problémy.

4.9 „Jsem odsouzen ke svobodě“

Kvůli pouhému faktu, že jsem si vědom příčin, které ovlivňují mé jednání, jsou skutečně tyto příčiny pro mé vědomí transcendentními objekty, jsou mimo ně. Marně se jich snažím zmocnit, unikám jim pouhou svou existencí. Jsem odsouzen ke svobodě. To znamená, že nelze nalézt jiné hranice svobody samotné, nebo, chcete-li, že nejsme natolik svobodni, abychom mohli přestat být svobodni.

Jean Paul Sartre

Když vám někdo připomene, že žijeme ve svobodné zemi, víte, co má na mysli. Můžete si obecně vzato dělat, co chcete (pozitivní svoboda) a nesmíte být pronásledováni za své názory (negativní svoboda).

círské eseje, Symbol země u K.H.Máchy, Česká vzdělanost v Evropě ad.

Heidegger, Martin (1889 - 1976)

Heideggera mnozí prezentují jako největšího filozofa naší doby, ale také mnozí jej z řady důvodů (ať už politických, filologických či politických) odmítají. Heidegger předkládá koncepci velmi náročnou a často málo přístupnou, nicméně má velký ohlas zejména ve Spojených státech a v Japonsku.

Heidegger byl svým způsobem myslitelem jediné otázky: **otázky po bytí.** Jeho první filozofická léta spadají do doby, kdy se v Německu střetávají pozitivismus, filozofie života a novokantovství. Ale pro Heideggerovu koncepci je až do díla Bytí a čas rozhodující filozofie Husserlova - v tomto díle se fenomenologie stává značně neortodoxním hledáním cesty k ontologii. **Heidegger zdůrazňuje radikální rozdíl mezi bytím a jsouncem a současně prohlašuje, že západní metafyzika se vyčerpala, neboť právě na tento zásadní rozdíl zapomněla. Od nynějška je třeba klást znovu otázku po bytí a jsouncu, k obnovení zdrojů jak myšlení, tak existence.** Je tomu tak proto, že bytí, jako předpoklad a zdroj všeho jsoucna, uděluje člověku v tom, že je nadán řečí, výsadu být jeho pastýřem. Povolán takto bytím, člověk k němu v jistém smyslu přináleží, zatímco na druhé straně je z něho vyloučen - a odtud jeho starost nikoli psychologická, nýbrž ontologická, svědčící o zásadně neúplném, nebo nedokonalém odhalení závoje samotným bytím. Starost, toto zastírání a odhalování se zároveň, otevírá čas, dějinnost, a nutí pojímat hledání pravdy jako nekonečné putování.

V takovéto souvislosti pak autentickým člověkem je ten, kdo se vyhýbá anonymně neosobnímu „ono se“ a přijímá riziko spjaté se snahou myslet (reflektovat) situaci ve vztahu k bytí, ke světu

Pozitivní svoboda zahrnuje možnost volby, negativní svoboda důsledky.

Tyto dvě paralelní svobody jsou naprosto skvělé a my máme štěstí, že jimi disponujeme. Důležité však zde je právě ono štěstí. Kdyby totiž zítra nastala nepravděpodobná situace a vlády se chopil nějaký diktátor, byly by naše ceněné svobody v krátké době zrušeny. Co by nám zbylo?

Existuje nějaký podstatný druh svobody, který nám nikdo vzít nemůže?

Podle J. P. Sartra, hlavního existencialistického filozofa 20. století, zní odpověď ano. Toto „ano“ není jen požehnáním. Sartre říká, že být člověkem znamená být absolutně svoboden, mít vždy možnost volby. Jediné, co si vybrat nemůžeme, je odmítnout volbu neboli fakt - řečeno slovy Sartrova paradoxu - , že „jsme odsouzeni ke svobodě“. Volba nejednat je stále volbou. A právě tohle je ono pověstné existenciální dilema.

Sartrova filozofie svobody vychází z autorova studia fenomenologie, tj. filozofie čistého vědomí. Podle něj se vědomí vyznačuje tím, že je zároveň součástí světa a zároveň nikoli. Když uvažujeme o tom, jak přemýšlíme, když si začínáme být vědomi sami sebe, zacházíme se svými myšlenkami tak, jako kdyby byly objektem nalézajícím se ve světě. Když řekneme: „Byl jsem tím vysvětlením zmaten“, znamená to, že překračujeme hranice vlastního myšlení a uvažujeme o něm. Celý svět, tak jak ho známe, je jen souborem takovýchto takzvaně transcendentních předmětů, tj. věcí, které vnímáme a o nichž přemýšlíme.

Vědomí však současně není z tohoto světa. Když se nám zdají sny, jsme odříznuti od jakýchkoli smyslových vjemů. Když o něčem sníme, vystupujeme ze současnosti a kreslíme si lepší budoucnost. Tato budoucnost není skutečná, a proto neexistuje, je nicotou.

Veškeré jednání vyrůstá podle Sartra z této nicoty. Je-li člověk uveden v přímý soulad s přítomností, a není proto schopen jí uniknout, nedokáže nejen snít, ale nedokáže ani jednat. Přítomnost je prostě to, co je, a pak člověk neuvažuje o tom, že by věci mohly vypadat jinak, nemá žádný motiv k jednání. Sartre tuto tezi ještě více rozvinul: veškeré naše jednání je řízeno cílem, který neexistuje tady a teď. Naše činy, jež jsou tedy založeny na nicotě, nemohou být proto také nikdy nezbytně nutné. Cíle jsou věci, které si svobodně vytváříme sami pro sebe, a spolu s nimi si vytváříme také vlastní hodnoty.

Sartrova známá „nevolnost“ vzniká z absolutní svobody volby, z vědomí, že je člověk schopen jakéhokoli činu. V kterýkoli okamžik je například člověk schopen zabít sám sebe a pouhá tato myšlenka - která v jedinci otvírá zející propast - vyvolává strach a nevolnost. (Člověk to dokáže udělat a děsí se toho, že by to tudíž udělat mohl). **Být odsouzen ke svobodě znamená být výhradně zodpovědný za to, jak si z kterékoli situace**

a k jiným, jako svou vlastní, tedy sám sebe se znovu dotazovat, co je tento svět, který je tu odvždycky, a vyvozovat z toho důsledky. Další závažná díla Heideggera jsou: Co je metafyzika?, Kant a problém metafyziky, Lesní cesty, Úvod do metafyziky, Co je filozofie?, Identita a diference, Hledání cesty ke slovu ad.

Heideggerova blízkost k básníkům je v dějinách filozofie dosti ojedinělá a zcela průkazně ukazuje nakolik je Heidegger ve skutečnosti vzdá-

lený existencialismu J. P. Sartra. Takovýto svazek se zcela rozchází s evropskou racionalistickou tradicí a zčásti vysvětluje odpor, jaký Heideggerovo dílo vyvolalo. Nicméně zůstává skutečností, že toto dílo výrazně ovlivnilo filozofii XX. století a jeví se dnes jako definitivní varování před každou filozofií, která by se chtěla zařadit do jediné linie „pokroku“.

Sartre, Jean Paul (1905 - 1980)

Francouzský filozof, spisovatel, publicista. Původně středoškolský profesor, po válce se věnoval zcela tvorbě filozofické, literární a veřejně politické. Mj. známý odmítnutím Nobelovy ceny. Jeho filozofie prošla složitým vývojem. **Původně vyšel z Kiekegaarda a Husserlovy fenomenologie. Posléze se stává předním představitelem existencialismu ve Francii.** V roce 1944 zakládá revue Les Temps modernes. **Sartrova filozofie je pokusem o „fenomenologickou ontologii“, o řešení vztahu mezi bytím „o sobě“ a bytím „pro sebe“: nicota světa, do něhož je člověk vržen, může a musí být popřena činností, která je svobodou - člověk je odsouzen k svobodě. Osudovost svobody spojij Sartre s antropocentrismem.** Na kritiky existencialismu odpovídá pokusem o důkaz, že „**existencialismus je humanismus:** essence člověka není předem

vytvářím svůj vlastní svět - být zodpovědný za volbu vlastních cílů a metod, jak tyto situace zvládat, za volbu svých vlastních reakcí na obavu z rozhodování.

Lidé však většinou odmítají vzít tyto skutečnosti na vědomí, protože nedokážou snést představu, že jsou zodpovědní za svůj svět. Jak řekl ne jeden z kritiků

naší doby, raději bychom se viděli jako oběti než jako zodpovědní dospělí. Ze své špatné volby či ze svých neúspěšných pokusů viníme nešťastné dětství, civilizační tlak, společenskou třídu, předsudky nebo společnost jako celek. Sartre nepopírá tyto jevy, ani jejich negativní vliv. Nechut' přihlásit se k vlastním rozhodnutím při interpretaci životních faktů a při reakcích na ně však nazývá „špatnou vírou“.

Existencialismus se snažil o to, aby filozofii přiblížil novému času, a proto kladl takový důraz na nezakotvenost člověka, na jeho soužití s druhými, na marný heroismus lidské bytosti, která končí smrtí, na tíživé břemeno lidské svobody. Člověk skutečně není žádná danost, je tím, čím se učiní, a skutečně platí, že to, čemu dává smysl, není zajištěno nějakou absolutní zárukou platnosti.

Vliv existencialismu však již na počátku šedesátých let vystřídalo myšlení naprosto odlišné, na jedné straně to byl strukturalismus, který chtěl novým způsobem vrátit humanistickým oborům vědeckou přísnost a střízlivost a na straně druhé začal posilovat vliv francouzské filozofie vědy, která vykládá vědecké myšlení v rámci širšího pojetí kultury. Zatímco strukturalismus, jehož hlavní tezí je existence nevědomých, avšak velmi přísných a formálních struktur za rozmanitostí kulturních jevů, ovlivnil filozofii pouze nepřímo, tak francouzská filozofie vědy sem vtrhla s plnou razancí.

4.10 A přece ještě ...

Ještě jedna filozofie ovlivnila výrazným způsobem 20. století. **Na křižovatce německé filozofie, francouzského socialismu a anglické politické ekonomie a za přispění Hegelovy dialektiky a Feuerbachova materialismu vybudoval K. Marx to, co se zpravidla nazývá vědecký socialismus.**

Marx **zavrhl idealismus**, neboť „příroda předchází myšlení a působí jako první: příroda postupuje dialekticky“. Marxův **dialektický materialismus stojí proti prostému a mechanickému materialismu 19. století a pokouší se vysvětlit postupné přeměny přírody bojem protikladů, z něhož vzejde vyšší stupeň skutečnosti podle principu přeměny kvantity v kvalitu a vývoje kvalitativním skokem.** Pro přírodní vývoj znamená vznik myšlení rozhodující okamžik. Myšlení, závislé

dána bohem ani přírodou, **člověk utváří sebe sama svými projekty a dává tím smysl svému životu i celému bytí. Sartrova filozofie lidské subjektivity se transformuje**, Sartre označuje své dřívější pojetí „konkrétnosti“ člověka za příliš abstraktní, posiluje některé styčné body s marxismem (otázky praxe, překonání dualismu člověka a světa, společenská realita jako danost bez člověka) a usiluje o vřazení člověka do dějin. **Soustředuje se na problematiku analýzy prostředkujících článků mezi subjektivitou**

člověka a dějinami a doporučuje využít v tomto směru fenomenologickou metodu, psychoanalýzu a sociologii.

Sartrova morálka je založena na svobodě člověka plně odpovědného za sebe i celé lidstvo - neboť jeho volba sebe sama je volbou i pro druhé.

Sartrova politická filozofie se vyhranila v jeho posledním velkém filozofickém díle Kritika dialektického rozumu. Praxe neboli jednání svobodných individuí v situaci dovoluje člověku zabředlému do netečného praktikismu překonat odcizení, jehož je obětí. Nutné sjednocení těchto praxí se uskuteční v revolučním davu - který člověku zabrání uvíznout v netečném praktikismu díky kolektivnímu projektu. Kolektivní autorita zůstává legitimní do té míry, do jaké bude vyjádřená svoboda pramenit z přísahy vyžadované na každém.

Sartre zůstal vzorem intelektuála angažujícího se v rozporuplném XX. století, stejně jako Voltaire v XVIII. století.

Hlavní díla: Imaginace, Nástin teorie emocí, Imaginární, Existencialismus a humanismus. Úvahy o židovské otázce, Kritika dialektického rozumu ad.

jednak na mozku, jednak na určitých materiálních podmínkách, sice neřídí svět, **Marx však připouští zákon vzájemného působení, podle něhož člověk, jakkoli vytvořen přírodou, je schopen působit zpětně na hmotu, což jako by smiřovalo tato dvě tvrzení:**

1. Společenské bytí neurčuje společenské vědomí, nýbrž spole-

čenské vědomí určuje společenské bytí.

2. Filozofové svět jen různě vykládali, jde však o to jej změnit.

Z těchto obecných tezí vychází **Marxova filozofie dějin**, která se opírá o konkrétní definici člověka a o jeho potřeby, tj. **nezbytnost vytvářet statky přiměřené hmotným potřebám celé společnosti**. Proto považuje Marx rozvoj výrobních sil za svorník historického vývoje ekonomické procesy vytvářejí za všech dob antagonistické společenské třídy (odtud jeho koncepce třídního boje), na druhé straně v podobě výrobních sil a výrobních vztahů vytvářejí základnu (infrastrukturu) společnosti, která je příčinou nebo podkladem ideologické nadstavby (náboženská víra, mravní přesvědčení, estetické názory, právní normy aj.), která naopak může do určité míry ovlivňovat síly ekonomické. Pro Marxe je ideologie vyjádřením vědomí, jaké má v dané době společnost sama o sobě. Marx se rovněž zabýval rozpory kapitalistické soustavy, kde předvídal vznik ostrých konfliktů mezi „antagonistickými“ společenskými třídami, což povede k zániku kapitalismu a k jeho nahrazení socialismem. **Smysl dějin spatřoval Marx v lidském úsilí o překonání existenční nesnáze a věřil v neodvratný postup historického procesu závislého na jednotlivých stadiích technologie, která se bude zdokonalovat tak dlouho, až vyústí v beztřídní společnost, v níž najde člověk plnou svobodu a seberealizaci.**

vůči částem. Strukturalisté vycházejí z teze, že mezi celkem a sumou částí existuje kvalitativní odlišnost. Skutečnost nemůže být zachycena a dostatečně vysvětlena použitím matematických a mechanických zákonů, neboť ony předpokládají pouze mnohostní, kvantitativní rozrůzněnost a nepřihlíží k reálným kvalitám. Polemika s mechanickým výkladem světa je soustředěna na kategorii kauzality, již někteří (j. L. Fischer) nahrazují funkční závislostí. Tvrdí totiž, že části tvoří celky náhodným uskupením, ale podle určitého významu - funkce, kterou vzhledem k celku zastávají. **Význam, funkce, jež náleží určitým částem vzhledem k dané jednotě, organismu ap. umožňuje nejen poznání struktur, nýbrž také kvalitativní postžení odlišnosti jednotlivých celků navzájem.** Kromě holismu a teorie emergentního vývoje je možné za strukturalistickou považovat filozofii J. L. Fischera. Je třeba konstatovat, že strukturalistická metoda zkoumání skutečnosti našla četné stoupence v jednotlivých společenských vědách.

Otázky a úkoly k předcházející kapitole

- Porovnejte morálku dnešní společnosti v kontextu s hlavními zásadami učení o utilitarismu
- Pokuste se vysvětlit Nietzscheho teorii „nadčlověka“
- V čem tkví výhrady pozitivismu proti společenským vědám
- Stručně charakterizujte fenomenologii a v této souvislosti napište krátké seminární vystoupení k filozofii J. Patočky
- Zamyslete se nad strukturalismem a jeho úlohou v moderním věku. Proč si myslíte, že strukturalistická metoda našla stoupence v jednotlivých společenských vědách?

Strukturalismus

Souhrnné označení pro moderní směry filozofie ve XX. století, které ve výkladu přírodních a společenských jevů zdůrazňují prioritu celku

Filozofie - slovník

Slovníček cizích termínů a výrazů používaných ve filozofické literatuře

Ad absurdum (lat.) – do absurdna, až k absurdnímu výsledku.
Ad hominem (lat.) – dosl. k člověku, na člověka.
Ad oculus (lat.) – názorně.
Ad rem (lat.) – k věci.
A fortiori (lat.) – tím spíše.
A posteriori (lat.) – to, co je závislé na zkušenosti.
A priori (lat.) – to, co je nazávislé na zkušenosti.
Agens (lat.) – konající, jednající. Hybatel.
Amicus Plato sed magis amica est veritas (lat.). Přitelem je Platón, ale větším přitelem je pravda.
Analogon rationis (lat.) – obdoba rozumu.
An sich (něm.) - o sobě, mimo souvislost s jinými věcmi a jevy.
Antecedens (lat.) – consequens – to, co předchází – to, co následuje.
Arbitrum – liberum (lat.) – svobodné rozhodnutí.
Argumentum ad veritatem (lat.) – argument k pravdě, objektivní rozhodnutí.
Argumentum ad beculunum (lat.) – „argument k hůlce“, hmatatelný argument.
Argumentum e contrario (lat.) – argument z opačného tvrzení, nepřímý důkaz.
Argumentum e silentio (lat.) – argument těžící ze zamlčení nějaké skutečnosti.
Bellum omnium contra omnes (lat.) – válka všech proti všem.
Bon sens (franc.) – zdravý lidský rozum.
Causa (lat.) – příčina.
Causa activa (lat.) – působící příčina.
Causa corporalis (lat.) – fyzická příčina.
Causa efficiens (lat.) – působící příčina.
Causa essendi (lat.) – příčina bytí.
Causa finalis (lat.) – konečná příčina.
Causa formalis (lat.) – formální příčina.
Causa materialis (lat.) – hmotná příčina.
Causa movens (lat.) – hybná, hýbající příčina.
Causa occasionalis (lat.) – náhodná příčina.
Causa sui (lat.) – příčina sama sebe. Tohoto termínu používali scholastici při zdůvodňování existence boha.
Characteristica universalis (lat.) – obecná charakteristika, obecný jazyk.
Circulus vitiosus (lat.) – „bludný kruh“. Definice v kruhu.
Cogito, ergo sum (lat.). Myslím, tedy existuji. Základní teze Descartovy filozofie.
Coincidencia oppositorum (lat.) – shoda protikladů.
Common sense (angl.) – „zdravý rozum“.
Conditio sine qua non (lat.) – „podmínka, bez níž ne...“, tj. nutná podmínka.
Consensus gentium (lat.) – souhlas národů, souhlas všech. Argument odvozující pravdivost nějaké ho tvrzení ze souhlasu většiny.
Contradictio in adiecto (lat.) – spor v přívlastku. Vzniká vymezením třídy objektů jako průniku dvou neslučitelných tříd (kulatý čtverec).
Contrat social (franc.) – společenská smlouva.
Credo, quia absurdum (lat.) – Věřím, protože to je nesmyslné.
Credo, ut intelligam (lat.) – Věřím, abych poznal.
Cum principia negante non est disputandum (lat.) – S tím, kdo popírá principy, se nepřeme. Není-li souhlasu v základních předpokladech, není možný logický spor.
De omnibus dubitandum. (lat.) – Je třeba pochybovat o všem. Výchozí bod Descartovy filozofie, prohlášení pochyby za jedinou správnou metodu vědeckého poznání.
Deus sive natura (lat.) - bůh čili příroda.

Dictum de omni et nullo (lat.) – „co bylo řečeno o všem a o ničem“. Jiný název axiomu sylogismu, to, co se tvrdí o všech prvcích třídy, lze tvrdit o každém jednotlivém prvku třídy.

Differencia specifica (lat.) – druhový rozdíl.

Docta ignorantia (lat.) – „učená neznalost“, tj. „vědecky“ dosažené pochopení nepostižitelnosti boha.

Élan vital (franc.) – životní rozmach.

Ens (lat.) – bytí, bytost, jsoucnost, věc.

Ens rationis (lat.) – myslitelná věc.

Ens reale (lat.) – reálná věc.

Eppur si muove (it.) – A přece se točí: údajný výrok Galileův.

Esse et percipi (lat.) – Býti (existovat) je (toliko co) býti vnímán. Subjektivně idealistická teze.

Essentia (lat.) – podstata. Jeden ze základních pojmů scholastiky.

Exclusi tertii principum (lat.) – princip vyloučení třetího.

Ex nihilo nihil fit (lat.) – Z ničeho nevzniká nic. Teze antické filozofie, která se stala vyjádřením materialistické zásady věčnosti, nestvořenosti světa.

Experientia est optima rerum magistra (lat.) – zkušenost je nejlepší učitel.

Experimentum crucis (lat.) – „křížový experiment“. Rozhodující experiment, kterým ověřujeme, zda daná hypotéza je pravdivá nebo ne. Výraz pochází od Fr. Bacona.

Genus proximum (lat.) – nejbližší rod. V tradiční logice název pro nejménší třídu, jejímiž vlastními podtřídami jsou dané třídy objektů..

Homo homini lupus (lat.) – Člověk je člověku vlkem. Podle Hobbese vyjadřuje podstatu vztahů mezi lidmi při vzniku státu.

Homo sapiens (lat.) – Člověk, rozumná bytost. Termín, který zavedl Linné k označení člověka jako biologického druhu.

Idem per idem (lat.) – totéž prostřednictvím téhož. Vadná definice, jejíž definiendum je obsaženo v definiens.

Ignoramus et ignorabimus (lat.) – Nevíme a nebudeme vědět. Jsou jevy, které neznáme a nemůžeme nikdy poznat.

Ignoratio elenchi (lat.) – „neznalost vyvrácení“. Chyba v důkazu záležející v tom, že se dokazuje místo požadované teze jiné, třeba podobné vtvzení.

Im Werden (něm.) – v procesu poznání.

In abstracto (lat.) – abstraktně vzato, bez přihlídnutí k reálným vztahům.

In concreto (lat.) – konkrétně vzato, v určitém případě.

In statu nascendi (lat.) – ve stavu zrodu, v momentu vzniku.

Ipsa dixit (lat.) - On sám to řekl. V řecké tradici odkaz na kterékoli Pythagorovo tvrzení jako na nejpřesvědčivější argument ve sporu. Také ve smyslu: Slepá úcta před autoritou.

Ipsa facta (lat.) – v důsledku samotného faktu.

Medicina mentis (lat.) – lékařství v mysli, obrazný název pro logiku.

Modus probandi (lat.) – způsob dokazování.

Mundus intelligibilis (lat.) – svět postižitelný jen rozumem.

Mundus sensibilis (lat.) – smyslově vnímatelný svět.

Natura naturans (lat.) – tvořící, působící příroda, proti natura naturata (stvořená příroda).

Natura non facit saltus (lat.) – Příroda nečiní skoků. V této podobě poprvé u Linného v jeho Filosofii botaniky. Jedná se o myšlenku nepřetržité postupnosti.

Nervus probandi (lat.) – „nerv důkazu“. Rozhodující část nebo celá struktura důkazu.

Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu (lat.) – Nic není v rozumu, co by nebylo dříve ve smyslech. Základní teze senzualismu, kterou formuloval Locke. Leibniz k této tezi připojil výhradu „nisi intellectus ipse“ (kromě rozumu sama), čímž poukázal na specifičnost zákonů rozumového poznání.

Nosce te ipsum (lat.) – Poznej sebe sama. Slova připisovaná Thaletovi Milétskému, vytesaná nad vchodem do chrámu Apollona Delfského.

Nota notae est nota rei ipsius (lat.) - Znak znaku je znakem věci samé. V tradiční logice takto chápán axiom sylogismu.

Notiones communes (lat.) – společné pojmy. Pojmy, popř. představy společné všem lidem.

Obscurum per obscurius (lat.) – objasňovat nejasné pomocí ještě nejasnějšího.

Omne verum omni vero consonat (lat.) – všechny pravdy jsou ve vzájemném souladu. Teze formulovaná scholastiky.

Omnis determinatio est negatio (lat.) – Každé vymezení je popření.

Ordo ordinans (lat.) – organizující pořádek, princip. Fichte tak nazýval boha.

Petitio principii (lat.) – „předjímání základu“. Logická chyba v důkazu záležející v tom, že se vyvozuje závěr na základě předpokladu, který má být sám dokázán.

Philosophia prima (lat.) – první filozofie. Aristoteles tak nazýval metafyziku.

Post hoc ergo propter hoc (lat.) – po, a tedy v důsledku. Chybné ztotožňování časové následnosti dvou jevů s kauzální souvislostí mezi nimi.

Pro et contra (lat.) – pro a proti.

Profession de foi (franc.) – vyznání víry, vyznání vlastních názorů.

Quaternio terminorum (lat.) – čtveřice termínů. Logická chyba záležející v tom, že za premisy sylogismu pokládáme věty obsahující čtyři termíny. K této chybě dochází proto, že ignorujeme dvojnásobnost některého termínu.

Qui nimium probat, nihil probat (lat.) – Ten, kdo dokazuje příliš mnoho, nedokazuje nic.

Quod erat demonstrandum (častá zkratka Q.E.D.) (lat.) – Což bylo třeba dokázat.

Ratio (lat.) – rozum, důvod.

Reductio ad absurdum (lat.) – dovedení do absurda.

Res cogitans, res extensa (lat.) – myslící věc, rozprostraněná věc. Termíny Descartovy filozofie označující duchovní a materiální substance.

Reservatio mentalis (lat.) – myšlená výhrada. Výhrada, kterou v duchu činí ten, kdo vystupuje s nějakým veřejným projevem, a která jej podle jeho názoru zbavuje závazku vyplývajícího z tohoto projevu.

Sacrificium intellectus (lat.) – „obětování rozumu“, zřeknutí se vlastního myšlení.

Salus populi suprema (lat.) – Blaho lidu je nejvyšší zákon. Výrok Ciceronův.

Sic et non (lat.) – Ano a ne. Název Abélardovy práce, v níž byly položeny základy scholastické metodě řešení problémů střetáváním protikladných hledisek, zkoumáním všech pro a proti.

Species (lat.) – druh, v logice a biologii označuje podtřídu třídy nazývané rodem.

Spiritus (lat.) – duch.

Struggle of existence (angl.) – boj o existenci.

Struggle of life (angl.) – boj o život.

Sui generis (lat.) – „svého rodu“, svérázný.

Tabula rasa (lat.) – čistá, nepopsaná tabule. Stoikové a později senzualisté tak charakterizovali duši člověka při jeho narození. Samo srovnání duše s čistou tabulí pochází od řeckých filozofů.

Terminus (lat.) – mez, hranice, termín.

Terminus a quo (lat.) – výchozí bod.

Tercium comparationis (lat.) – „třetí člen srovnání“, vlastnost, v níž se shodují dvě srovnávané věci.

A

Absolutní a relativní

Absolutní znamená nepodmíněný, nezávislý, bez vztahu k něčemu, existující sám pro sebe. Relativní vyjadřuje opak – podmíněnost, závislost, souvislost s ostatními předměty, věcmi, jevy, systémy.

Absolutno

Pojem označující ve filozofii bytí, které je podstatou všeho, je nepodmíněné, soběstačné, neomezené, dokonalé, existuje samo sebou a je příčinou všeho ostatního.

Abstrakce

Je jednou z forem pojmotvorného procesu. Tímto pojmem označujeme myšlenkový proces, v němž při zobrazování objektů odhlížíme od některých vlastností a vztahů předmětu a ostatní fixujeme.

Absurdita

Co odporuje logickým zákonům, co je kontradiktorné, vnitřně rozporné.

Adekvátní

Odpovídající, rovný, ekvivalentní. Adekvátní systém je takový systém, který pravdivě a úplně odpovídá svému předmětu, originálu.

Agnosticismus

Stanovisko nepoznatelnosti v gnozeologii, názor, který popírá možnost poznání podstaty světa a vyhrazuje poznání pouze zkušenost.

Altruismus

Comtem zavedené a v pozitivistické filozofii užívané označení pro nezištnou péči o blaho jiných lidí, případně přímo obětování vlastních zájmů zájmům jiných lidí.

Amoralismus

Praktický životní postoj nerespektující oficiální morálku, ale i elementární mravní příkazy lidského soužití.

Analogie

Ustanovení podobnosti, stejnorodosti, stejnosti některých stránek, vlastností a vztahů mezi netotožnými objekty.

Analýza a syntéza

Analýza – rozklad, syntéza – sjednocení. Analýza je operace, při které se nějaký předmět nebo jev myšlenkově rozkládá na své základní prvky. Syntéza je proces opačný.

Antropocentrismus

Obecně vzato názor, který přiděluje ústřední postavení ve světě člověku, klade do popředí hledisko člověka a prohlašuje člověka za nejvyšší skutečnost a hodnotu. V dějinách filozofie byl chápán rozmanitě a nabýval různých významů.

Antropogeneze

Proces vzniku a vývoje člověka. Toto učení založil Darwin. Na základě srovnávací anatomie, embryologie a paleontologie byla zdůvodňována genetická příbuznost člověka a živočichů.

Antropologismus

Tendence ve filozofii, která chápe filozofii jako „filozofii člověka“ a podtrhuje tím, že základním objektem i subjektem filozofie je člověk.

Antropomorfismus

Promítání člověka, jeho vlastností a schopností do mimolidské skutečnosti, snaha připisovat světu, přírodním i společenským jevům lidské znaky. Tendence vykládat skutečnost analogií s člověkem a jeho jednáním.

Apercepce

Termín poprvé použitý Leibnizem. Oproti percepci (vnímání) znamená apercepce vnímání účelově zaměřené.

Aporie

Termín označující složitý nebo neřešitelný problém, označení nepřekonatelných rozporů.

Aposteriori

Někteří filozofové tak označují poznání pocházející ze zkušenosti.

Apriori

V teorii poznání je tak označováno to, co je v poznání předem, před zkušeností a na veškeré zkušenosti nezávislé, co vychází z rozumové úvahy samé.

Artefakt

Označení předmětu, který byl vyroben člověkem, na rozdíl od předmětů a jevů přírodních.

Asociace

Vztah mezi jednotlivými duševními jevy, v němž jeden jev vyvolává za určitých okolností jev jiný, s ním související.

Asociacionismus

Názor, který předpokládá, že všechny jevy duševního života vznikají bezděčným spojováním, sdružováním základních prvků vědomí a domnívá se, že pomocí zákonů tohoto sdružování lze vyložit všechny psychické procesy.

Ataraxie

Pojem starořecké etiky, kterým byl označován stav nerušeného duševního klidu.

Ateismus

Uvědomělé odmítání jakékoli víry v jinovševské a nadpřirozené síly.

Atribut

Termín znamenající trvalou, podstatnou, neodmyslitelnou vlastnost nějaké věci na rozdíl od vlastnosti nahodilé. Toto rozlišení pochází od Aristotela.

Autenticita

Termín, který má specifický výraz ve filozofii existencialismu, kde se ho používá k odlišení „vlastního“ lidského bytí od bytí „nevlastního“.

Averroismus

Protischolastický proud středověké evropské filozofie, rozvíjející radikální prvky aristotelismu a arabské filozofie, zvláště filozofie Ibn Rušda, latinsky zvaného Averroes.

Axiologie

Nauka o hodnotách a hodnocení.

Axióm

Tvrzení (věta) axiomatically budované vědecké teorie, které chápeme jako výchozí, v dané teorii nedokazované a z něhož vyvozujeme všechna další tvrzení teorie pomocí předem daných pravidel odvozování.

Axióm sylogismu

Jeden ze základních principů sylogismu. Lze jej formulovat např. takto: Co vypo- vídáme o všech prvcích nějaké třídy, platí o každém z nich.

B

Behaviorismus

Psychologický směr, který ztotožňuje duševno a vědomí s chováním. Jeho zakladatelem je J.B. Watson.

Budhismus

Učení hlášené Budhou a jeho žáky. Jeden z největších nábožensko-filozofických systémů světa. Opírá se o víru v karmanový zákon a koloběh životů. Základní osou buddhismu jsou „čtyři ušlechtilé pravdy“ o strastiplné povaze všeho bytí a cestě vedoucí k vysvobození z koloběhu životů.

Bůh

Základní náboženská kategorie, pojem všemohoucí a nadpřirozené bytosti, která stvořila a řídí svět. v Judaismu je to Jahve, v islámu Alláh, v křesťanství trojjediný bůh.

Byrokracie

Vrstva nebo skupina lidí specializovaných na správu a oddělená od lidu, lidem nekontrolovatelná.

Bytí

Filozofická kategorie označující existenci objektivního světa nezávisle na vědomí. Vývoj kategorie bytí v materialistické filozofii směřoval k jejímu ztotožnění s kategorií přírody, hmoty, substance dané nám smyslově (Hobbes, francouzští materialisté, Feuerbach), v idealistické filozofii byla kategorie odtržena od přírody a hmoty, je chápána jako souhrn idejí spjatých s poznávajícím subjektem (subjektivní idealismus, solipsismus), anebo jako souhrn idejí odtržených od poznávajícího subjektu a promítnutých do objektivního světa (např. Leibnizovo pojetí světa).

C

Cíl a prostředek

Polární dvojice etických kategorií, nezbytná při jakémkoli náročnějším mravním hodnocení lidského jednání.

Část a celek

Filozofické kategorie odrážející vztahy mezi různými předměty i mezi prvky, stránkami každého daného předmětu

Čest

Kategorie morálky, vyjadřující citově podložený smysl pro jednotu individuálního „dobrého svědomí“ a žádoucího uznání jednotlivcovy dobré vůle a vykonané práce v jeho okolí. Úzce souvisí s kategorií osobní důstojnosti, svědomí, poctivosti aj.

D

Darwinismus sociální

Sociologická teorie druhé poloviny 19. století, usilující o aplikaci Darwinova učení na společenské jevy.

Dasein

Německý výraz, užívaný již Leibnizem místo latinského slova „existentia“, a to ve významu pouhého bytí, bez zřetele ke kvalitám a struktuře existujícího předmětu nebo k jeho podstatě.

Dedukce

Odvození tvrzení (důsledku) z jednoho nebo několika jiných tvrzení na základě pravidel odvození, a to odvození jistí, nikoli pravděpodobné.

Definice

Logický postup, umožňující odlišit, najít, sestrojít nějaký objekt, formulovat význam termínu nově zaváděného nebo zpřesnit význam termínu již existujícího.

Definice induktivní

Jeden ze způsobů vymezení objektů matematických a logických systémů. Spočívá v tom, že jsou ukázány výchozí objekty systému a pravidla (operace) umožňující tvořit z objektů již existujících nové objekty systému.

Deismus

Učení, které uznává existenci boha jakožto příčiny světa. Další vývoj tohoto světa je již ponechán jeho vlastním zákonům.

Dějiny filozofie

Vědecká disciplína, která zkoumá historický vývoj filozofického myšlení, ať již jako celek nebo jeho dílčí úseky, epochy, proudy, směry a systémy nebo i jednotlivé problémy a aspekty.

Dělba moci

Princip, podle něhož se moc dělí na zákonodárnou, výkonnou a soudní. Poprvé jej vytyčil Locke, později jej rozpracoval Montesquieu.

Dění

Filozofická kategorie, kterou je vyjadřován názor, že vše je v neustálém pohybu, změně, vznikání a zanikání.

Determinismus a indeterminismus

Determinismem rozumíme názor, podle kterého se uznává objektivní zákonitost, nutnost a příčinnost. Přičemž existují různé druhy determinismu- např. mechanický determinismus. Indeterminismus je názor opačný, podle něhož není možné uznat objektivní zákonitost.

Dialektika

Věda o univerzálních zákonech vývoje světa, společných jak přírodě, tak lidským dějinám a poznání. V dějinách filozofie doznala dialektika několika určení.

Disjunkce

Logická operace, jež ze dvou výroků vytváří složený výrok pomocí logické spojky „nebo“.

Dobro a zlo

Polární dvojice dvou nejvyšších a nejobecnějších kategorií etiky, jimiž lze vyjádřit morální hodnocení sociálních jevů i jednotlivců ve všech dobách a situacích vůbec, i když obsah toho, co bývá pod těmito kategoriemi chápáno, se liší nejednou až do protichůdnosti.

Dogmatismus

Způsob teoretického či myšlenkového postoje k okolnímu světu vůbec. V podstatě se dá definovat jako způsob myšlení podle věroučných pouček, na nichž není dovoleno nic měnit.

Druh a rod

Kategorie tradiční logiky vyjadřující vztah mezi rozsahy pojmů. Je-li rozsah pojmu A částí rozsahu pojmu B a nikoli naopak, je jev A druhem ve vztahu k jevu B a jev B je rodem ve vztahu k jevu A.

Dualismus

Koncepce založená na dvou samostatných principech, neodvoditelných ani vzájemně nepřevoditelných, většinou se vylučujících, příkře od sebe oddělených a tedy ani vzájemně neovlivnitelných. V tomto smyslu mohou být jako dualistické označovány nejrůznější názory, existuje náboženský dualismus (bůh – ďábel), gnozeologický dualismus (subjekt – objekt), etický dualismus (dobro a zlo). Nejčastěji se však dualismem rozumí dualismus ontologický, tj. výklad bytí pomocí dvou principů: duchovního a hmotného.

Důkaz

Úvaha, které zdůvodňuje pravdivost nějakého výroku. Dokazovaný výrok nazýváme tezí důkazu. Výroky, o něž se důkaz opírá a z nichž logicky vyplývá teze, nazýváme argumenty či důvody. Pravdivost argumentů se předpokládá, přičemž jejich důkaz se nesmí opírat o tezi, jinak vznikne chyba nazývaná kruhem v důkazu

Dvojí pravda

Termín užívaný středověkými filozofy, kteří vycházeli ve svých úvahách z předpokladu, že existují dvě na sobě zcela nezávislé pravdy: pravda filozofická a pravda teologická.

Dynamismus

Filozofická koncepce, zpravidla v pojetí přírody, která v protikladu k mechanismu činí existenci a pohyb hmoty závislými na působení zvláštní nemateriální hybné síly, přičemž tato síla je chápána různě. Jako síla přistupující k hmotě zvnějška, anebo jako síla, která je hmotě a částicím imanentní.

E

Egocentrismus

Termín, kterým je označováno zaměření všeho myšlení a jednání člověka na něho samotného, na uspokojení jeho vlastních zájmů, rovněž chápáno jako důsledný, soustavný egoismus.

Egoismus

Princip chování a jednání jedince sledujícího v první řadě vlastní prospěch a blaho a upravujícího podle toho svůj vztah k ostatním lidem a společnosti.

Eidos

Termín Aristotelovy filozofie, překládaný jako forma, tvar, u Husserla obecná, nutná a vědecky hodnotná podstata věci, získaná z jevu.

Eklekticismus

Mechanické spojování různorodých směrů, názorů a teorií, které nemohou být bez rozporů spojeny v jedno učení.

Ekvivalence

V logice operace, která ze dvou výroků vytváří složený výrok pravdivý tehdy, když oba výroky jsou pravdivé nebo oba nepravdivé, tj. když mají oba stejnou pravdivostní hodnotu.

Eleaté

Starořecká filozofická škola VI. – V. století př.n.l., pojmenovaná podle města Eleje, řecké kolonie v jižní Itálii. Za zakladatele považován Xenofanés z Kolofontu.

Element

Nejjednodušší části, ze kterých je složen celek. V gnoseologii jsou elementy poznání pojmy a úsudky. Elementy nějaké vědy jsou základní principy a základní věty této vědy, zejména v deduktivních vědách.

Elita

Sociologická kategorie k označení té části osob, která v sociální skupině nebo instituci zaujímá vedoucí nebo jiné zvlášť významné postavení.

Emanace

Vyzařování, proces výronů, termín, jímž byl v některých filozofiích vyjadřován proces vznikání „nižšího“ z „vyššího“, tj. světa z božstva, přičemž toto zůstává nezměněno, nevyčerpáno.

Emotivismus

Novopozitivistická teorie morálky, která je založena na zkoumání verifikovatelnosti etických výroků.

Empiriokriticismus

nebo-li machismus, forma pozitivistické filozofie, jejíž principy formuloval R. Avenarius a E. Mach. Vychází z názoru, že skutečnost je nám dána jen ve zkušenosti.

Empirismus

Název pro souhrn gnoseologických teorií vysvětlujících původ, povahu, metody a platnost lidského poznání ze smyslové zkušenosti.

Encyklopedisté

Tvůrci Encyklopedie aneb Racionálního slovníku věd, umění a řemesel. Dílo bylo výrazem osvícenského racionalistického přesvědčení, že vědění je zárukou řešení všech společenských problémů (Diderot, d'Alambert, Voltaire, Holbach, Condillac, Montesquieu, Rousseau, Turgor ad.).

Entita

Filozofický termín vyjadřující něco jsoucího, existujícího.

Epistemologie

Teorie poznání. V podstatě se kryje s názvem noetika nebo gnoseologie. je běžný v anglosaské a částečně i francouzské filozofické literatuře.

Eschatologie

Oddíl teologie zabývající se posledními věcmi člověka, problematikou posmrtného života, konce světa a posledního soudu.

Essence

Podstata věcí, to, co činí věc tím, čím je, na rozdíl od jiných měnitelných vlastností.

Etika

Teorie morálky, filozofická disciplína, zabývající se mravními jevy, v nejširším slova smyslu, usilující především o vzájemné promítnutí základního stanoviska toho kterého filozofického směru k základním mravním postojům a problémům lidského života, zejména o posouzení lidských úkonů z hlediska svědomí.

Existence

Filozofický pojem označující vše, co existuje, také kvantifikátor v logice.

Existenciála

Heideggerův termín pro filozofická určení, získaná existenciální analýzou lidského bytí a jeho existenční struktury.

Existencialismus

Také filozofie existence, směr, který vzniká po první světové válce v Německu (Jaspers, Heidegger) a který se po druhé sv. válce rozšířil téměř po celém světě (Sartre, Marcel, Camus). Za předchůdce je považován S. Kierkegaard.

Experiment

Pokus, jeden ze způsobů vědeckého zkoumání objektivní skutečnosti a způsobů ověřování pravdivosti našich soudů, hypotéz a teorií.

Experimentalismus

Název, jež razí J. Dewey pro své učení, chtěje zdůraznit jednu ze svých základních myšlenek o experimentálním charakteru každého poznávacího procesu.

Explikace

Výklad jevu z jeho příčin a podmínek, na rozdíl od pouhého popisu. Fenomenologie používá tohoto termínu k označení metody, již se určuje původní, ještě neurčený a nejasný smysl psychických procesů – určení tohoto druhu jsou explikáty.

F

Fakt

To, co je nebo co se děje a je považováno za reálnou danost zkušenosti, o kterou se může opírat myšlení. Užívá se jednak v protikladu k tomu, co je iluzorní, fiktivní nebo jen možné, jednak v protikladu k tomu, co je závazné logicky, morálně nebo právně. Fakt je to, co tvrdí pravdivá věta.

Fakticita

V existenciální filozofii ontologická charakteristika lidského bytí, jeho „to, že je“, nikoli však jeho pouhá přítomnost nebo danost, ale jako Seinscharakter lidské existence, jako její „vrženost“ do světa.

Faktografismus

Omezení vědecké práce na pouhé shromažďování údajů, na popis jevů, událostí a názorů bez snahy je vyložit, poznat obecné vztahy mezi nimi, odlišit podstatná fakta od nepodstatných.

Fatalismus

Víra v osud, který je předurčený nějakou nadsvětovou silou. Ve filozofii tvoří F. součást nebo důsledek mechanického determinismu, který z příčinné podmíněnosti všech jevů vyvozuje přímočarou, neměnnou nutnost v celém vývoji přírody, společnosti i v životě individua.

Fenomén

Termín užívaný Kantem k označení objektivní reality, jak se jeví naší zkušenosti. V tomto smyslu je „jev“ (fenomén) jevem věci o sobě, tj. projevem reálného, byť i v jeho podstatě nepoznatelného světa.

Fenomenalismus

Učení, dle něhož poznáváme věci tak, jak se nám jeví, nikoli tak, jak jsou ve skutečnosti.

Fenomenologie

Termín užitý poprvé J.H.Lambertem a to k označení analýzy jevů z hlediska vztahu jejich pravdivosti k tomu, co je v nich pouhé zdání.

Fideismus

Preferování víry před věděním, nahrazení poznání vírou. Také učení, podle něhož „vyšší pravdy“ nemohou být poznány rozumem, ale jsou dosažitelné jen „jistotou víry“.

Fikcionalismus

Extrémní forma pragmatismu a instrumentalismu. Základní pojmy a principy se pokládají za pouhé fikce, které – třebaže postrádají objektivní pravdivost – slouží za užitečné nástroje k jednání.

Filozofie

Nauka hledající odpovědi na nejzákladnější otázky světa, poznání, společnosti a jedince. V průběhu dějin se její obsah, náplň a členění mění, zaměření na základní, podstatné, na syntézu vědění je jí však v celém vývoji společné.

Finalita

Vysvětlení jevu (procesu) z jeho účelu. Finální vztah – na rozdíl od kauzálního – je vztah mezi cílem a prostředky k jeho dosažení. Učení, podle něhož lze všechny vztahy převést na vztahy finální, nazývá se finalismus.

Finitismus

Nauka o konečnosti světa, prostoru, času a síly, která odmítá obsah kategorie nekonečnosti.

Forma a obsah

Filozofické kategorie, které slouží pro označení vnitřních zdrojů jednoty, celistvosti a vývoje materiálních objektů a pro charakteristiku základních obecných vztahů mezi hmotou a pohybem, pohybem a časoprostorovými relacemi, podstatou a jevem, kvalitou a vlastností, bytím a vědomím atd.

Formalizace

V moderní logice a matematice přijatá metoda budování formalizovaných soustav či kalkulů, které jsou budovány čistě formálně, aniž se přihlíží k významu příslušných výrazů.

Formy pohybu hmoty

pohyb jako způsob existence hmoty neznamena pouze mechanický pohyb (přemístění v prostoru a čase), ale změnu vůbec. Specifičnost forem pohybu hmoty je dána objektivní členitostí reality a jejím vývojem. Sestavit jednotnou hierarchii forem pohybu hmoty zahrnující všechny vědy je velmi složité. Je možné pro toto vyčlenit dvě základní kritéria. kritérium vývoje a kritérium abstrakce.

Formy společenského vědomí

Představují různé společenské způsoby odrazu a duchovního osvojování skutečnosti. Za hlavní formy společenského vědomí jsou považovány: filozofie, náboženství, morálka, umění, právní a politické vědomí a věda.

Fyzikalismus

Novopozitivistické učení, dle něhož lze všechny vědecké výroky (pokud jsou verifikovatelné) převést na univerzální jazyk – na jazyk fyziky.

G

Genesis

Vznik, původ, počátek. Genesis – vznik, fthora – zánik. V bibli první kniha Starého zákona, součást „svatých knih“ židovského národa (Starého zákona) a křesťanského Písma svatého (Starého a Nového zákona). Jde o soubor náboženských mýtů z mezopotámské a kanaánské mytologie.

Gnozeologie

Odvětví filozofie, které se zabývá zkoumáním povahy a struktury poznání jako takového, snaží se určit podmínky možnosti poznání a jeho vztah k realitě.

Gnosticismus

souhrnný název pozdně antických nábožensko-filozofických proudů, v nichž se rozkládaly tradice řeckého racionalismu tím, že přirozené poznání bylo nahrazeno gnosí, mystickým zřením, které vede k proměně a ke spasení lidského bytí.

H

Herbartismus

Souhrn filozofických, psychologických, pedagogických a estetických názorů J.F.Herbarta. Herbartova filozofie je charakterizována střízlivým, realistickým, racionalistickým pohledem na skutečnost. Stala se metodologickým základem pro zkoumání řady společenských věd.

Hermeneutika

Původně termín označující vědecký postup při interpretaci textů, v novější filozofii učení o výkladu historickospolečenských jevů, založeném na rozdíl od výkladu přírodních věd na porozumění individuálním strukturám lidského duševna a kultury.

Heuristika

Nacházet, objevovat. V širším smyslu slova schopnost hledat něco nového, v užším slova smyslu ta část logiky, která zkoumá vědecké metody při hledání pravdy (metodologie). Heuristický výklad ve vědě znamená popis metody, jíž autor dospěl k výsledkům svého zkoumání.

Historismus

Jeden ze závažných metodologických principů vědy o společnosti. Vyžaduje, aby kterýkoli jev v minulosti nebo současnosti byl zkoumán především ve svém vzniku, vývoji a změně, za druhé v souvislosti s jinými jevy a podmínkami dané epochy, za třetí v souvislosti s konkrétní zkušeností dějin. Všechny tyto požadavky jsou považovány za vnitřně spjaté a vzájemně se podmiňující.

Hmota

Filozofický pojem, kategorie k označení přírody, světa, vesmíru, objektivní reality pro vyznavače materialismu.

Hodnocení morální

Posouzení, při kterém se charakterizuje člověk nebo sociální skupina v kategorii dobra a zla.

Hodnota estetická

V klasické estetice byl základní kategorií pojem krásna. Vznikaly však nejasnosti, zda označuje objektivní kvality věci samé nebo naopak čistý pocit. V moderní estetice se proto někdy zavádí pojem estetické hodnoty, označující vztah hodnotícího subjektu a hodnoceného objektu. Estetická hodnota je součástí širšího světa hodnot, v nichž si člověk osvojuje realitu a zároveň si uvědomuje svůj vztah k ní, a tím sám sebe.

Holismus

Filozofický směr, rozpracovávající ideu celostnosti. Vznikl ve dvacátých letech XX. století. Holismus zkonstruoval pojem celku jako centrální filozofický pojem. Celek je víc než souhrn částí a jejich vztahů. Celek je pramenem a organizátorem skutečnosti, určovatelem jejího vývoje.

Homo

Člověk. Tento výraz se ve spojení s různými bližšími určeními často objevuje v soudobé filozofické terminologii jako prostředek vyjádření různých koncepcí nebo definic člověka a jeho podstatných určení.

Homogenní a heterogenní

Stejnorodý a různorodý. Tyto pojmy jsou aplikovány v matematice, fyzice, chemii a filozofii. Ve filozofii podle principu homogenosti dva předměty nebo pojmy jsou homogenní, jestliže o nich může být vypovídána smysluplně jedna nebo více vlastností.

Humanismus

Filozoficko-etické stanovisko, jímž je ústřední místo přisuzováno člověku, jeho důstojnosti, blahu, jeho potřebám a zájmům. V dějinách filozofie byla vytvořena celá řada koncepcí humanismu.

Hypotéza

Předpoklad, který je součástí vědecké práce a který umožňuje učinit na základě řady faktů závěr o existenci objektu, souvislosti nebo příčiny jevu, přičemž tento závěr nelze pokládat za zcela závazný. H. vzniká tehdy, když hledáme nutnou souvislost, invariantní vztah mezi empiricky zachycenými fakty. To, zda volba určité hypotézy byla správná, se ukazuje v procesu ověřování (verifikace).

CH

Charakter

Souhrn základních, nejvíce ustálených psychických vlastností člověka, které se projevují v jeho rozhodování a jednání. V charakteru se odráží vnitřní duchovní určitost člověka jako osobnosti, tvoří jeho odlišující, individuální tvářnost.

I

Idea

Důležitý filozofický pojem, který byl v různých filozofických systémech chápán ve specifických významech (např. hypostazované prvky, jako představy, pojmy nebo obsah vědomí vůbec, jako základní prvky zkušenosti, vrcholné pojmy rozumu, myšlenka).

Ideál

Představa harmonicky uspořádané, dokonalé organizace společnosti, vytvořená s požadavkem či přáním, aby byla uskutečněna, zároveň však izolována od souhrnu historických procesů a postavena proti němu jako rozum, rovnost a spravedlnost.

Ideál estetický

Pojem související s pojmem krásno a estetická norma. Ideální je určitý jev, který dokonale reprezentuje vlastnosti svého druhu. Estetický ideál je pak souhrnem kvalit, které dokonale odpovídají ideji krásna.

Idealismus

Označení pro filozofické směry, které považují podstatu světa za ideální bytí (duch, rozum, všeobjímající vědomí aj) nebo jež chápou skutečnost jako jev, představu, naprosto či do velké míry závislou na poznávací činnosti subjektu. Pojmem idealismus se označuje velká skupina škol a proudů.

Idealizace

Myšlenkový akt, související s tvorbou některých abstraktních objektů, které nemohou být vytvořeny v praxi experimentálně. Idealizované objekty jsou určitými mezními případy reálných objektů a slouží jako prostředek jejich vědecké analýzy., jako základ vypracování teorie těchto reálných objektů.

Ideje vrozené

Klíčový pojem určité koncepce původu lidského poznání. Některé principy racionálního poznání se vytvářejí nezávisle na zkušenosti, a to na základě představ nebo pojmů, které si přináší člověk na svět již při zrození.

Ideologie

Soustava názorů, idejí a teorií, v níž společenská skupina vyjadřuje, uvědomuje si a odůvodňuje své ekonomické a společenské postavení a zájmy.

Idiografický

Pojem užívaná Windelbandem a Rickertem k označení zvláštní metody zkoumání skutečnosti. Novokantovci vycházejí z teze, že poznání není odrazení skutečnosti, ale tvoření objektu. proto netřídí vědy podle předmětu zkoumání, ale podle metody, jakou poznatky získávají.

Idoly

Termín, kterým F. Bacon ve svém Novém organonu označil překážky – klamy, jež se stávají do cesty lidskému poznání.

Iluzionismus

Idealistické učení, podle něhož svět je pouze naší představou.

Implikace

Logická operace vytvářející ze dvou výroků p a q složený výrok pomocí logické spojky odpovídající zhruba spojce „jestliže...pak...“ V implikačním výroku rozlišujeme antecedent (po „jestliže“) a konsekvent (po „pak“).

Imprese

Ve filozofii D. Huma pramen veškerého poznání, všechny jednoduché ideje jsou kopie jednoduchých impresí, všechny složené ideje jsou kopie složených dojmů.

Indukce

Jeden z typů úsudku a metoda zkoumání. Je spojena zejména s rozmachem empirické přírodovědy. Obvykle rozeznáváme indukci úplnou a neúplnou. Ve vědecké indukci přecházíme od tvrzení o části prvků dané třídy k tvrzení o celé třídě. Indukcí jako metodou zkoumání rozumíme způsob empirického studia jevů, v jehož průběhu přecházíme od jednotlivých faktů k obecným tvrzením.

Institucionalismus

Tendence moderních společností, která spočívá v tom, že se řízení a samotná mravní odpovědnost přesouvá z jedince stále více na různé organizace a instituce.

Integrace

Spojování různých částí v jednotný celek. Má značný význam ve Spencerově filozofii, kde vyjadřuje „scelování látky a rozptylování pohybu“, jako důležitý znak jeho evoluční teorie.

Intelektualismus

Učení, které absolutizuje úlohu rozumu v procesu poznání, kde rozum je nejen jediným kritériem, ale také jediným pramenem. poznání. Smyslové poznání je podceňováno.

Inteligence

Společenská vrstva, jejíž příslušníci si obstarávají existenční prostředky takovým druhem činnosti, ve které hlavní součástí tvoří a pro jehož výsledek je nejpodstatnější duševní práce.

Inteligibilní

Termín označující obvykle ty oblasti jsoucna, o nichž se soudí, že se mohou stát předmětem pouze rozumových úvah.

Intuicionismus

Filozofický směr, který předpokládá, že intuice je stejně hodnotný způsob poznání jako rozumová činnost. Intuice je v tomto smyslu prvořadá.

Intuitivismus

Filozofický názor, ve kterém se při řešení gnozeologických otázek přikládá zvláštní role tzv. intuici. Pojem intuice označuje bezprostřední poznání. Intuice je chápána jako určitá součást racionálního poznávání světa. někdy je také nazývána jako „racionální intuice“.

Invariantnost

Neměnnost, stálost, vlastnost jevů zůstávat neměnnými vzhledem k nějakým změnám.

Iracionalismus

Učení vykládající svět jako rozumem nepochopitelnou skutečnost. I zkušenost je pokládána za nepostačující pramen poznání. Představuje především filozofickou opozici proti racionalismu. K hlavním směrům patří pragmatismus a existencialismus.

Izomorfismus

Vztah mezi objekty, který v nějakém smyslu ukazuje shodnost jejich struktury. Je ve filozofii bezprostředně spjat s kategoriemi rozdílnosti, totožnosti a shodnosti atd. Historicky vznikl při zkoumání abstraktních algebraických systémů (grup, polí a okruhů).

J

Já

Důležitá filozofická kategorie. leckdy přímo jako svébytný princip a východisko celé filozofické koncepce, a to zejména v systémech orientovaných racionalisticky, spekulativně a iracionalisticky, zatímco empirická filozofie se mu spíše vyhýbá, popírá jeho substanciální chápání nebo je pokládá jen za hypotetického nositele individuálního života.

Jedinečné, zvláštní, obecné

Filozofické kategorie vyjadřující různé objektivní vztahy věcí a také stupně poznání těchto vztahů.

Jednotlivec a společnost

Řešení jejich vztahu na základě otázky, který faktor z nich je prvotní a proto klíčem k výkladu existence druhého, patří k antinomiím filozofického myšlení.

Judaismus

židovské náboženství, které vzniklo z pohanského polyteismu starožidovských kmenů a stává se teprve v VII. století př. n.l. monoteistickým náboženstvím. Judaismus uznává za jedinou výlučnou absolutní bytost boha Jahve, věří v příchod spasitele, hlásá, že židé jsou národem „boží smlouvy“ atd.

K

Kabbala

Původně náboženská tradice, později název židovské mystiky, která navazovala na východní gnostické, novoplatónské a mystické systémy. Kabbala měla lidovou formu (víra v příchod mesiáše a nastolení spravedlivé boží říše) a také formu učnou, která představuje složitý spekulativní systém (obsahuje např. velmi cenné představy o vzniku a složení vesmíru).

Kacířství (hereze)

Jakákoli zásadnější odchylka od oficiální věrouky křesťanské církve. V dějinách křesťanství se vyskytovala různá kacířstva – gnosticismus, montanismus, arianismus, nestorianismus, a velká řada dalších.

Kalám

Původně slovo boží, zkoumání o slovu božím. Teologický systém islámu, který se vytvářel především v zápase s mu'tazilou a arabskou filozofií.

Kalkul

Systém pravidel operací se znaky. Rozšiřuje možnosti obsahového myšlení při řešení problémů a dokazování soudů vyjádřitelných prostředky daného kalkulu. Podstatou kalkulu je to, že prvkům studovaného obsahu se přiřazují objekty, s nimiž lze v kalkulu zacházet pouze podle předem stanovených přesných pravidel.

Kapitalismus

Ekonomický řád, v němž výrobní prostředky (finanční kapitál, stroje, továrny, energie) patří do soukromého vlastnictví. Obhájci kapitalistického systému soudí, že kapitalismus vytváří nejlepší podmínky pro ekonomický rozvoj, a to potud, že stimuluje produkci stále působícím zákonem nabídky a poptávky.

Karteziánství

V širokém slova smyslu názory R. Descarta i celý směr západoevropského filozofického myšlení XVII. a XVIII. století, který vycházel z Descartovy filozofie.

Kategorický imperativ

Termín, jímž Kant označil svou formulaci všeobecně závazného mravního zákona.

Kategorie

Základní a nejobecnější pojmy filozofie, někdy také základní pojmy speciálních věd.

Katolicismus

Největší a nejpropracovanější směr křesťanského náboženství. Institucionálně je zakotven v pevně organizované a hierarchické církvi.

Kauzalita

Každá teorie kauzality pojednává v podstatě o principu kauzality, o vlastnostech příčinného vztahu, o kauzálních zákonech.

Klasifikace

Zvláštní případ aplikace dělení pojmů, je to soubor dělení. Klasifikace se používá v každé vědě nebo oboru praktické činnosti.

Klasifikace věd

Rozdělení věd podle objektivních specifických znaků vlastních předmětům jejich zkoumání, jejich metodám, stupni obecnosti apod. První klasifikaci věd provedl Aristoteles.

Kognitivní

Termín používaný k odlišení teoretického myšlení od myšlení omociálního.

Kondicionalismus

Teorie poznání, která nahrazuje pojem „příčina“ pojmem „podmínka“, resp. kauzální výklad jevu výkladem jevu z jeho podmínek.

Konečné a nekonečné

Pojmy vyjadřující jednotu a protikladnost stránek objektivního světa. Dialektické pojetí při analyzování nekonečnosti a konečnosti vychází především z filozofických myšlenek Demokrita, Epikura, G. Bruna, Hegela a z konkrétních věd.

Konfucianismus

Nejvlivnější směr čínské filozofie. Za jeho zakladatele je považován Konfucius. Jeho učení tvoří hlavně etika, teorie vlády. Je to učení státotvorné, usilující o sladění zájmů individua a společnosti.

Konjunkce

Logická operace vytvářející ze dvou výroků složený výrok pomocí logické spojky „a“. Výsledný složený výrok je pravdivý jen tehdy, když jsou pravdivé oba jednoduché výroky, z nichž se skládá.

Kontemplace

Pozorování, zření, takový způsob úvahy, v níž převažuje nazíravé pohroužení do vlastního nitra.

Kontrapozice

Logická operace záležející v tom, že v implikaci vzájemně zaměníme antecedent a konsekvent a nahradíme je jejich negacemi. Kontrapozice zachovává pravdivostní hodnotu původního výrazu.

Konvencioanalismus

Učení, podle něhož vědecké pojmy, hypotézy a teorie vznikají na základě volné dohody. Zakladatelem je francouzský fyzik H. Poincaré.

Krásno

Abstraktně naukové vyjádření pojmu krásy, sekundární vlastnost jevů, které v okamžiku, kdy jsou vnímány subjektem, stávají se estetickými objekty a nabývají kladné estetické hodnoty či funkce.

Kreacionismus

Náboženský výklad vzniku světa jako celku tvůrčím aktem nadpřirozené bytosti.

Kritérium pravdy

Prostředky a způsoby, jimiž lze ověřovat to, zda soudy, které jsou vydávány za pravdivé nebo mylné, tuto vlastnost skutečně mají nebo ji postrádají. Ověřování je možné: a) prostředky nepřekračujícími oblast teorie, logickými prostředky, b) společenskou praxí, c) pozorováním, měřením.

Kriticismus

Termín označující především Kantův kritický výklad procesu poznání a jeho noetickou kritiku vůbec a takové filozofické stanovisko, které odmítá jak dogmatické kladení metafyzických pravd, tak prostý noetický skepticismus, a žádá kritické zkoumání předpokladů, poznání, jeho možností, objektivní platnosti, hranic.

Kritický realismus

Gnozeologická teorie, jež uznává objektivní existenci světa a její nezávislost na lidském vědomí, podtrhující současně subjektivní momenty v našem poznání, znemožňující nám bez racionální, kritické analýzy zkušenosti postihnout svět tak, jak ve skutečnosti je. V tomto pojetí je kritickým realismem prakticky každá teorie poznání s výjimkou naivního realismu.

Kruh v důkazu

Logická chyba, která záleží v tom, že jako argumentu důkazu je použito tvrzení, jež bylo dokázáno pomocí dokazované teze.

Křesťanství

Jedno ze tří nejrozšířenějších a nejvlivnějších světových náboženství (vedle buddhismu a islámu). Základem křesťanské víry je učení o Ježíši Kristu, synu božím, kterého bůh-otec poslal na tento svět, aby vykoupil lidstvo z věčného zatracení a ukázal mu cestu ke spáse. Víra v božství a v současné plné člověčenství Ježíše Krista tvoří samu podstatu křesťanství.

Kultura

V nejširším smyslu obsahuje tento pojem všechno, co je na rozdíl od přírody výsledkem činnosti člověka. Z metodických a klasifikačních důvodů lze kulturu rozdělit na dvě základní části: kulturu materiální a kulturu duchovní.

Kvalita

Základní a bezprostřední podstatná určenost jevu, předmětu, procesu atd., která je dána relativně stabilní vnitřní strukturou, vnitřní organizací a formou pohybu hmoty, tedy vnitřními souvislostmi a vztahy mezi jednotlivými částmi daného jevu jako celku.

Kvantita

Druhá (vedle kvality) a rovněž bezprostřední určitost věci, pomocí níž lze věc reálně či myšlenkově rozdělit na části a podat její mnohostní charakteristiku.

Kvietismus

Pasivní vztah k životu, zřeknutí se úsilí o jeho přeměnu, rezignace na vlastní síly. Bývá důsledkem fatalismu.

Kybernetika

Věda o procesech řízení ve složitých systémech, založená na matematice a logice a na použití výpočetních strojů. Základní myšlenky kybernetiky byly zformulovány v r. 1948 N. Wienerem.

L

Látka a tvar

Ústřední pojmy Aristotelovy filozofie, jejichž pomocí měly být řešeny základní problémy řecké filozofie: podstata jsoucna, vztah bytí a dění, proměnlivého a neměnného, možného a skutečného, jedinečného a obecného.

Lid

V nejběžnějším slova smyslu obyvatelstvo státu, země, v přísně vědeckém slova smyslu historická a proměnlivá kategorie, jejíž určení záleží na konkrétním stupni vývoje určité formace.

Logicismus

Jeden z hlavních směrů v teorii základů matematiky. Logicismus usiluje o redukci celé matematiky na logiku. Autorem této ideje je Leibniz.

Logické a historické

Filozofické kategorie, charakterizující důležité zvláštnosti procesu vývoje, jakož i vztah mezi logickým vývojem myšlení a historií předmětu. Dějiny vyjadřují reálný proces vzniku a utváření daného objektu, logika pak vzájemný vztah, zákonité souvislosti a vzájemné působení.

Logicky pravdivé výroky

Výrazy logických kalkulek pravdivé při všech možných pravdivostních hodnotách svých proměnných, popř. výroky, jež z těchto výrazů vzniknou při konkrétním udělení hodnot.

Logika dialektická

Bývá vymezována jako aplikace materialistické dialektiky na učení o zákonech a formách myšlení, jako věda o dialektice procesu myšlení, tvořící dialektickou metodu vědeckého poznání.

Logika formální

Věda, která studuje podmínky, za nichž jedny výroky vyplývají z druhých. Jejím hlavním úkolem je formulovat zákony a principy, jejichž respektování je nutnou podmínkou toho, abychom v procesu odvozování docházeli vždy k závěrům vyplývajícím z našich předpokladů.

Logika induktivní

V tradiční logice část zabývající se logickými procesy usuzování od zvláštního k obecnému.

Logiky modální

Logické soustavy formalizující takové vztahy jako „nutnost“, „skutečnost“, „možnost“, „náhodnost“ a jejich negace.

Logos

Termín, který byl v dějinách filozofie užíván v několika významech: všeobecný zákon světa, aktivní princip působící v pasivní látce, božské slovo aj.

M

Man

Termín, jímž Heidegger označuje neautentické bytí, do něhož se utíká člověk z úzkosti před „bytím-k-smrti“, resp. ze strachu před touto úzkostí. „Man“ je existenciál, ontologické určení lidské existence.

Materialismus

Názor, podle něhož je svět hmotné povahy, existuje věčně, nezávisle na vědomí, odmítá předpoklad o existenci nadpřirozeného, smyslovému a rozumovému poznání nepřístupného světa, chápe člověka jako součást přírody. Materialistická filozofie se vyvíjela od antiky až do nejnovějšího věku.

Mediace

Filozofický termín XX. století, který vyjadřuje snahu řešit pomocí dialektiky problém složitosti zejména společenských a historických struktur a vztahů zprostředkovanosti mezi jedinečným a obecným, člověkem a přírodou, osobností a dějinami atd.

Meta

Ve filozofii slouží tato předložka k tvorbě složených slov naznačujících metodologické „překročení hranic“ té oblasti jevů, jejíž rozsah je vymezen základním termínem (metateorie, metamatematika, metajazyk atd).

Metateorie

Teorie, která se zabývá studiem nějaké jiné teorie. Metateorie zkoumá soustavu tvrzení a pojmů. dané teorie, stanoví její hranice, způsoby zavádění nových pojmů a důkazů tvrzení atd. a umožňuje tak budovat teorii racionálnějším způsobem.

Metoda

Plánovitý postup k dosažení cíle, především ve vědě. Vědecká metoda je pojem, který označuje souhrn postupů, na jejichž základě je věda vybudována. Jinak řečeno, jakýkoli způsob zkoumání, kterým je dosaženo vědeckého systematického poznání, je nazýván vědecká metoda. Existují dva hlavní druhy této metody – experimentální a logická.

Metoda analytická

Metoda, jejíž pomocí rozkládáme jev na jeho součásti, kterou každou pak zkoumáme odděleně.

Metoda axiomatická

Jeden ze způsobů deduktivní výstavby vědeckých teorií, který záleží v tom, že: 1. volíme určitou množinu vět dané teorie přijímaných bez důkazu (volíme axiomy), 2. pojmy obsažené v axiómech nedefinujeme explicitně v rámci dané teorie, 3. stanovíme pravidla odvozování a definiční pravidla dané teorie, jež umožňují přecházet od jedné vět k druhým, resp. zavádět nové termíny do teorie.

Metoda deduktivní

Způsob budování vědeckých teorií, pro který je charakteristické užívání pouze deduktivní techniky odvozování.

Metoda empirická

Metoda poznání, která považuje za hlavní zdroj poznání smyslovou zkušenost a která nebere v dostatečné míře v úvahu funkci vědeckých abstrakcí a teorií v poznání.

Metoda genetická

Metoda studia jevů založená na analýze jejich vývoje. Představuje genetický způsob zobrazování předmětů, vhodný pro reprodukci určitých stránek jejich vývoje. Genetická reprodukce představuje: 1. empirické určení výchozího historického stavu předmětu a určení výchozích podmínek vývoje, 2. určení hlavních etap vývoje předmětu a bezprostředních příčin přechodu jedné etapy v druhou, 3. stanovení hlavních tendencí vývoje.

Metoda geometrická ve filozofii

Způsob filozofické argumentace, který chce napodobit počínání Euklidovy geometrie, totiž „čistě“ vyvozování jednotlivých tezí z nejobecnějších principů, jež mají axiomatickou povahu.

Metoda historicko – srovnávací

Způsob zkoumání a výkladu jevů, pomocí něhož se na základě stanovení shody mezi těmito jevy usuzuje na jejich genetickou příbuznost, tj. na jejich společný původ. Charakteristickým rysem této metody je, že jejím východiskem je obnovení a srovnání nejstarších prvků, společných různým sférám materiální kultury a vědění.

Metoda hypoteticko – deduktivní

Metodologický postup, který záleží v tom, že formulujeme některá tvrzení jako hypotézy a provádíme ověření těchto hypotéz následujícím způsobem: odvozujeme důsledky vyplývající z těchto hypotéz a z ostatních poznatků, jimiž disponujeme, a konfrontujeme tyto důsledky s fakty.

Metoda kulturně – historická

Snaha zobrazit na idealistickém filozofickém základě historii jako vnitřně jednotný, zákonitý proces. Její zakladatel K.Lamprecht se domníval, že jednotlivé stránky historie tvoří jednotu, která je vnitřně determinovaná psychologií lidí, která se projevuje v kultuře.

Metody sociologické

Termín označující jednak obecný způsob přístupu ke společenským jevům, jimiž se sociologie liší od ostatních sociálních věd, jednak jednotlivé metody, jichž sociologie používá při získávání a analýza empirických dat o skutečnosti. Obecný přístup ke společenským jevům, který na rozdíl od ostatních sociálních věd je specifický pro sociologii, má tyto rysy: 1. hledání objektivních sociálních základů politických jevů, 2. analýza sociální podmíněnosti forem společenského vědomí, 3. zkoumání meziskupinových vztahů a vztahů mezi individuem a sociální skupinou, jejímž je členem. K dispozici má sociologie tyto metody: historická, statistická, monografická, pozorování, studium osobních dokumentů, výzkum mínění.

Metoda subjektivní

Zkoumá společenské procesy a celou historii jako výsledek činnosti vynikajících osobností.

Mezní situace

Termín, jímž K. Jaspers označuje takové situace v životě, kdy člověk naráží na hranice svého bytí.

Mikrosociologie

Označení té části sociologie, která se zaměřuje na zkoumání tzv. mikrostruktury společnosti. Vychází z myšlenky, že předmět sociologie právě tak jako předmět současné fyziky tvoří dvě velké oblasti: mikrosvět a makrosvět.

Mínění veřejné

V určitém souhrnu idejí a představ vyjádřený vztah jedné nebo několika sociálních skupin k událostem a jevům společenského života.

Míra

Filozofická kategorie pro označení jednoty, sepětí kvality a kvantity, která se projevuje jakožto specifické kvantum.

Mobilita sociální

Kategorie soudobé sociologie označující vlastnost společenské struktury. Znamená změnu příslušnosti k určité sociální skupině nebo hodnoti v této skupině jedné nebo více osob uvnitř dané společnosti.

Moc

Vztah mezi jednotlivci nebo skupinami vyznačující se tím, že jeden jednotlivec nebo skupina může závazně rozhodovat o tom, jak se má chovat a jak má jednat jednotlivec nebo skupina druhá.

Modalita

Charakteristika soudu co do síly tvrzení v něm vysloveného, soud může být nutný, možný, náhodný apod.

Modelování

Reprodukce vlastností studovaného objektu na nalogickém objektu sestrojeném podle určitých pravidel. Tento analogický objekt se nazývá modelem.

Monáda

Termín označující ve filozofii nejprostší, nedělitelnou jednotku světa. Zavedl jej do filozofie G. Bruno, jehož monády jsou současně tělesnými i duchovními, hmotnými i formálními minimy světa. Pojem monády se stal i ústředním pojmem Leibnizovy dialektické koncepce světa.

Monismus

Přeneseně filozofický směr vycházející při vysvětlování světa z jediného principu, základu, látky, v protikladu k dualismu a pluralismu, uznávajícím více takových principů a látek. Monismus se tak týká ontologické stránky filozofických směrů.

Morálka

Schopnost lidského jedince řídit se ve všech úkonech tzv. svědomím, tj. posuzováním veškerých lidských záležitostí z hlediska rozeznávání dobra a zla. V širším slova smyslu souhrn oněch pravidel vzájemného chování, považovaný v tom kterém prostředí a době samotnou silou tradice a společenské konvence za zavazující individuální svědomí každého jedince.

Motiv

Uvědomělý podnět, podmiňující a vyvolávající činnost člověka zaměřenou na uspokojení nějaké materiální nebo kulturní potřeby. Motiv jednání člověka vzniká právě na základě existence určitých potřeb člověka a je jejich více či méně adekvátním výrazem.

Mytologie

Bájesloví. Učení o mýtech, výklad mýtů. Tímto termínem se rozumí soubor skloubených a na sebe navazujících mýtů jistého etnického celku v jisté relativně uzavřené epoše.

N

Náboženství

Všeobecná teorie konkrétního světa víry, jeho encyklopedické kompendium, jeho logika v populární formě, jeho morální sankce, jeho povšechný důvod útěchy a ospravedlnění.

Nacionalismus

Jeden z principů ideologie a politiky, projevující se v ideích národní výjimečnosti, hlásání nedůvěry a nepřátelství k jiným národům.

Národ

Historicky vzniklé pevné společenství lidí vyznačující se společnými dějinnými osudy, pospolitostí ekonomického života, specifickou kulturou, jazykem, psychickými rysy a vědomím vlastní existence jako národa.

Nativismus

Název pro učení, které považuje určité představy či pojmy za vrozené.

Naturalismus

Filozofický směr považující přírodu za jediné jsoucno, jehož odvozenou součástí jsou i jevy duchovní povahy a především člověk se svými vlastnostmi a schopnostmi.

Naturfilozofie

Zpravidla se jím označuje německá spekulativní přírodní filozofie konce XVIII. a počátku XIX. století, která hledala dynamiku vyvíjející se přírody a pomáhala tak v přechodu od osvícenského mechanicismu k dialektice.

Nazírání

(Intuice) Ve filozofii bylo proklamováno různými iracionalistickými, mystickými a filozoficko-náboženskými směry. Intuicí je zde míněna schopnost bezprostředního postžení pravdy a získávání poznatků bez logické úvahy a analýzy, nezávisle na zkušenosti.

Negace negace

Jeden ze základních zákonů dialektiky, formulovaný původně Hegelem. Termín negace je zde používán pro charakteristiku určitých momentů vývoje, určitých podmínek kvalitativních změn věcí. Dialektická negace představuje současně zachování i zrušení určitých stránek vyvíjejícího se jevu.

Neorealismus

Filozofické hnutí, vznikající začátkem tohoto století v Anglii a USA jako reakce na šířící se vliv idealistické metafyziky, které zdůrazňovalo objektivní, na lidském vědomí nezávislou existenci světa.

Nicota

Ontologická kategorie, kterou všichni existencialisté považují za základ logické negace a která přes rozličná pojetí existence u jednotlivých existencialistů vždy s pojetím existence bezprostředně souvisí.

Nihilismus

Termín, jímž dnes bývá označován absolutně negativní, odmítavý postoj k různým stránkám společnosti a kultury, zejména pokud není spjat s pozitivními ideály. Poprvé jej použil německý filozof Jacobi, který nazval filozofickým nihilismem popření reálnosti vnějšího světa.

Nominalismus a realismus

Termíny označující dvě základní stanoviska středověkých teologů a filozofů při řešení otázky způsobu existence obecných pojmů, tzv. universálií.

Norma

Norma je určité pravidlo jednání lidí, které má závazný charakter. Morální norma je závazné pravidlo lidského chování s etickým obsahem, dané beze všech prostředků moci a práva prostým ustálením a tradicí lidského chování a vzájemných mravních úsudků.

Norma estetická

Pravidlo určující v dané době estetický vztah společnosti k realitě. Je produktem celé řady okolností a ustavuje se spontánně v určitých společenských kolektivech na základě jejich životních zkušeností, cílů a podmínek.

Noumen

Pojem, kterým se ve filozofii označovalo to, co bylo považováno za poznatelné pouze rozumem.

Novohegelovství

Vlivná filozofická tendence, která obnovuje zájem o Hegelovu filozofii v druhé polovině XIX. století v Anglii, následně pak v Itálii, Německu a Francii. Novohegelovství představovalo značně volné označení rozdílných diferencovaných filozofických směrů, spjatých společným odkazem na Hegela, ovšem různě interpretovaného.

Novokantovství

Nejvlivnější, vnitřně značně diferencovaný proud filozofie přelomu XIX. a XX. století v Německu, který se později rozšířil i ve Francii, Rusku, Anglii a jiných evropských zemích. Jeho vznik úzce souvisí s tzv. „obnovou“ filozofie v 50. letech a s kritikou povrchního materialismu Büchnera, Moleschota a Vogta, proti jejichž názorům bylo užito stejných argumentů, jaké uplatnil Kant v Kritice nazíravého materialismu Helvetiova a Holbachova.

Novoplatónismus

Pozdně antický filozofický směr závěrečné fáze antické společnosti. Byl výrazem rozpadu antických teoretických tradic, které se tu spojovaly s východními náboženskými vlivy, podléhaly jim, prosycující se pověřivostí a fantastikou.

O

Objekt a subjekt

Dialekticky spjaté filozofické kategorie. Subjekt se původně chápal jako nositel určitých vlastností, stavů a činností a v tomto smyslu byl totožný s pojmem substance. Počínaje Descartem dochází ke zlidštění této kategorie, kterou se začíná označovat individuální vědomí. Objektem pak bylo všechno to, co se nacházelo mimo subjekt.

Obyvatelstvo

Souhrn lidí obývajících určité území, stát. Populace je konkrétní historickou jednotou společenského a biologického. Obyvatelstvo určité země žije v různých společenských, výrobních a sociálních vztazích a současně také v určitých přírodně biologicky a fyziologicky podmíněných vztazích v procesu rozmnožování rodu.

Odcizení

Zkomplikování a osamostatnění společenských vztahů a společenského procesu vůči individuálnímu jednání lidí, nezvládnutelnost, neprůhlednost a člověku nepřátelský ráz jeho vlastních společenských výtvarů, které si člověka podřizují jako slepá a nepřátelská, samostatná a cizí síla. Nastává jakési sociální rozdvoreni člověka, kterému se jeho materiální a také duchovní výtvary přestávají jevit jako výtvary vlastní společenské činnosti a nabývají podoby něčeho, co je lidem vnější a cizí.

Okkasionalismus

Směr ve francouzském a holandském myšlení XVII. a počátku XVIII. století, který navazuje na základní problém Descartova dualismu, totiž na problém vzájemného spojení a působení obou substancí. Protože předpokládána samostatnost substancí vylučuje možnost jejich přímého vzájemného působení, hledá se východisko u boha. Okkasionalisté vylučují kauzální spojení mezi hmotnými a duševními jevy. Jedině bůh je příčinou čehokoli.

Ontický

Heidegrův termín, zahrnující vše, co náleží k jsoucnu jako k jsoucnu, na rozdíl od výrazu „ontologický“, jímž se vyjadřuje vztah k podstatě jsoucna, k jeho „bytí“.

Ontologie

Nauka o bytí, o tom, co existuje, oblast zkoumání staré filozofie. Ontologie v tomto smyslu je také nazývána metafyzikou. problém ontologie vystupuje ve filozofii do popředí v souvislosti s vydělováním speciálních věd z filozofie a se zkoumáním procesu poznání – gnozeologie.

Opak, opačný

Termín se v logice používá jak o pojmech, které vyjadřují nejčastěji kvalitu, tak také o výrocih. V prvním případě označuje pojmy, které v téže oblasti představují maximální krajnosti buď kvantitativní nebo kvalitativní. Jako opačné se také označují dva výroky, které nemohou být zároveň pravdivé (ale mohou být zároveň nepravdivé).

Operacionalismus

Novopozitivistické učení, podle něhož se pravdivost poznatku určuje popisem experimentálních a měřicích operací, užitých v procesu poznání. Operační význam termínů je přitom dán sémantickými pravidly, zatímco operační smysl soudů, vytvořených kombinací termínů sémanticky definovaných, se prověřuje na jejich způsoblosti být „pokynem k určité operaci“.

Optimismus a pesimismus

Výrazy označující dva protikladné postoje člověka k nějaké události nebo k jejich souhrnu, k vlastnímu životu atd. Optimismus představuje obecně snahu brát věci z lepší stránky a důvěřovat v budoucnost, pesimismus znamená opačné stanovisko.

Organistická teorie společnosti

Jeden ze směrů naturalistické sociologie, který vychází z teze, že společnost je analogií biologického organismu. Na základě této analogie vykládá a vysvětluje všechny sociální jevy a procesy.

Osobnost

Osobnost jako individuum, člověk v neopakovatelné jednotě svých schopností rozumu, citů a vůle a neopakovatelných společenských vztahů a postavení.

Osvícenství

Myšlenkový proud, který se šířil v Evropě XVIII. století. V Anglii od Newtona a Locka po Huma, ve Francii od Montesquieua a Voltaira po skupinu Encyklopedistů. Osvícenci představují vítězství rozumu, vracejí člověku svobodu vlastního úsudku a stanoviska i zaujímání kritického postoje.

P

Pacifismus

Liberální mírové hnutí, které za nejdůležitější prostředek proti válce považuje odsouzení jejího nelidského, nemorálního charakteru.

Paměť

Schopnost subjektu zachovat si výsledky svého vzájemného působení se světem, která umožňuje reprodukovat, vybavit si dříve osvojený poznatek nebo zkušenost. Pro zapamatování je důležitá jak struktura vzpomínky, tak možnost opřít ji o společenské kategorie, které cvičení paměti usnadňují.

Panlogismus

Termín, kterým je označována filozofie ztotožňující bytí s myšlením. Je obsažen už v učení Platónově, plně rozvinut je až ve filozofii Hegela, která nejen považuje pojmy za objektivně existující podstaty všeho, ale zároveň důsledně uplatňuje identitu bytí a myšlení i na vývoj, ztotožňuje jej s logickým samovývojem pojmů.

Panpsychismus

Názor, že všem věcem je vlastní nějaká forma duševního života, že není nic absolutně mrtvého, bezduchého.

Pansofie

Myšlenka univerzální vědy, ucelené soustavy všeho možného lidského poznání, vševěda (Komenský, F.Bacon, Descartes, Leibniz). Základem celé pansofie měla být tzv. první filozofie, výklad ústředních kategorií a pojmů a objasnění způsobů poznávání.

Panteismus

Názor, který ztotožňuje boha se světem, s přírodou, a překonává tak teistické i deistické pojetí boha a jeho vztahu ke světu. Bůh je světu imanentní, stává se jeho vnitřní silou. Termín panteismus zavedl na přelomu XVII. a XVIII. století John Toland.

Paradigma

Platónská idea je paradigma skutečnosti, tj. příkladný vzor, neměnný a dokonalý.

Paradoxy

Formálně logické rozpory vznikající v obsahové teorii množin a ve formální logice při zachování logické správnosti průběhu usuzování. Tvrzení nebo projev odporující převládajícímu mínění nebo pravděpodobnosti.

Paralogismus

Porušení pravidel a zákonů logiky, které zbavuje úsudek platnosti důkazů. Může někdy vést k neplatným závěrům. Paralogismus také lze charakterizovat jako neúmyslné porušení logických zákonů a pravidel a je pak odlišován od sofizmatu jako jejich úmyslného porušení.

Patristika

V dějinách filozofie jsou tímto pojmem označovány první pokusy o teologicko-filozofické vyjádření křesťanského náboženství – především pak učení tzv. církevních otců.

Percepce

V dřívějším smyslu se percepce užívá u Descarta o všech úkonech rozumové činnosti. Tvoří jeden ze dvou způsobů myšlení, kdežto druhý způsob je řízen vůlí.

Periodizace dějin

Dělení historického procesu na určité úseky podle výchozího kritéria dělení, které je závislé na základních metodologických a teoretických principech chápání dějin.

Personalismus

V teologickém smyslu víra v boha, ve filozofickém směru název směru, který pokládá osobu, resp. osobnost za nejvyšší hodnotu a zároveň za zdroj všech hodnot. S různým výkladem ústředního pojmu souvisí i různý personalistický výklad hodnoty.

Pluralismus

Učení protichůdné monismu a dualismu. Koncepce, která je založena na několika nebo dokonce nekonečném množství principů, jež jsou svébytné, lišící se a vzájemně nepřevoditelné. Většinou jde o koncepci ontologickou, podle níž je bytí tvořeno množstvím původních podstat, jsoucnen nebo nějakých útvarů bytí, jež jsou kvalitativně rozmanitě a často zcela individualizované. Ze sociologického hlediska znamená pluralismus možnost současné existence různých postojů politických nebo náboženských v rámci určité skupiny nebo společnosti.

Počitek

Elementární výsledek vlivu objektivní reality na smyslové orgány, jednoduchá kvalita vědomí vzniklá přímým podrážděním receptoru.

Podmínka

V úzce logickém významu označuje tento termín výpověď, na které závisí jiná takovým způsobem, že když A je pravdivé, pak B je rovněž pravdivé. Když se slovo používá o jevech, nesmí se zaměňovat za příčinu, neboť podmínka je sice nezbytná pro vyvolání účinku, ne však úplně rozhodující. V tomto případě se slovo často používá v plurálu. Např. Kant pokládal čas a prostor za podmínky každé skutečnosti.

Podvědomí

Na rozdíl od nevědomí má vztah k vnímanému, vědomému.

Pohyb

Změna vztahů mezi předměty a uvnitř nich, tedy změna ve vnitřních a vnějších vztazích. Pohyb ve vztahu k hmotě vystupuje jako její nejzákladnější, od ní neodlučitelná vlastnost. Pohyb je atributem hmoty a jako takový představuje způsob její existence.

Pojem

Forma odrazu věta v myšlení, jejíž pomocí odhalujeme podstatu jevů a procesů. Pojmy vznikají v průběhu poznávacího procesu, jsou shrnutím jeho výsledků. Proto nemají definitivní charakter, ale mění svůj obsah v závislosti na nových výsledcích poznávacího procesu.

Pokrok

V širším slova smyslu je to každý kvantitativní rozvoj nebo vzrůst. Nejčastěji se vyskytuje v souvislosti s nějakou stupnicí hodnot, kde můžeme hodnotit, zda vývoj postupuje směrem pozitivním. V absolutní slova smyslu pokrok označuje postup civilizace spjatý s rozvojem vědy a techniky.

Polarita

Pojem charakterizující moment rozporu. Je to vztah dvou stránek předmětu, které působí zcela protichůdným směrem. U filozofických kategorií hovoříme o polaritě, máme-li na mysli dvojici významově opačných kategorií, z nichž žádná sama o sobě nemůže postihnout složitou podstatu objektivního procesu.

Politika

Zvláštní vztah mezi lidmi, kterým „někdo zvenčí“ jako zvláštní síla určuje jejich životní proces a směr jeho rozvoje, vztah nadvlády, podřízenosti a nadřízenosti, manipulace lidmi, násilí v nejrůznějších formách i stupních. Termínem politika označujeme vědu nebo umění vládnout, ale také politickou činnost samu, když směřuje zejména k dobytí politické moci.

Postulát

Princip či tvrzení určité vědecké teorie přijaté v ní bez důkazu v rámci této teorie. V moderní logice a metodologii vědy se termínů „postulát“ a „axióm“ obvykle používá ve stejném smyslu.

Potenciální

Možný, týkající se pouhé možnosti. Potencialita hraje důležitou úlohu u Aristotela, který ji vykládá jako pramen všech změn, jako schopnost věci přejít od jednoho stavu do druhého, přechod od stavu možnosti do stavu skutečnosti.

Povinnost

Etická kategorie, důležitá zvláště ve formalistické etice Kantově, Fichtově a jejich pokračovatelů. Etika se tu přímo stává naukou o „povinnostech“.

Pozitivismus

Jeden z nejvlivnějších směrů moderní filozofie. Vyjadřuje význam vědy v moderní společnosti a reaguje na její problémy. Učení A. Comta, spočívající na zákonu „tří stádií“, prohlašuje, že lze přijmout jen pravdy pozitivní, tj. vědecké, a vylučuje každé bádání zaměřené na podstatu věcí. Obecně řečeno pozitivismem nazýváme doktríny, které se zříkají každého a priori, prohlašují nedosažitelnost „věci o sobě“ a uznávají jedině jistoty experimentálního typu, tj. vědecké pravdy vyvozené ze vztahů a zákonů.

Poznání

Proces odrazu a reprodukce skutečnosti v lidském myšlení. Cílem poznání je zpřítomnit smyslům nebo rozumu nějaký předmět a zároveň se pokusit jej rozlišit nebo si o něm získat představu celkově přiměřenou. Podmínkou tohoto setkání s předmětem myšlení je rozlišení mezi subjektem a objektem.

Práce

Základní proces lidského způsobu existence, v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou.

Pragmatismus

Soudobý směr západní filozofie, jehož zakladatelem je W. James, přejímající hlavní princip tohoto učení, tj. pojetí pravdy v termínech jejích praktických důsledků, i jeho pojmenování od C.S. Peircea. Podle pragmatistů záleží kritérium pravdy v praktické hodnotě, v úspěchu a účinnosti. Jedním slovem, správné jsou „myšlenky, které se vyplatí“.

Pravda

Shoda obsahu našich soudů s objektivní realitou. Pravdivý je takový obsah soudu, který věrně odráží objektivní realitu. Pravda stejně jako jiné obecné abstraktní pojmy je pouze vlastností soudů, nikoli vlastností předmětů, událostí či stavů.

Pravděpodobnost

Označuje v matematice poměr počtu příznivých případů k celkovému počtu případů.

Pravdivost

Morální kvalita toho jedince, který má ve zvyku říkat pravdu a zaslouží si důvěru. Např. Descartes staví na základech pravdivosti Boha, který nás nemůže oklamat, platnost našich vědomostí o existenci světa, jenž nemůže být iluzí.

Pravdivý

Adjektivum kvalifikující výpovědi, které odpovídají zákonům logiky, nebo korespondují s vnímaným.

Praxe

Cílevědomé působení člověka na předměty a události, vyvolávající jejich změnu. Rozsahově zahrnuje pojem praxe řadu forem lidské činnosti.

Praxeologie

Věda zabývající se problematikou efektivnosti vědomé a cílevědomé činnosti člověka. Za efektivní pokládá takovou lidskou činnost, která vede k předem vymezenému cíli. Cílem praxeologie je vytvoření obecné metodologie vědomé lidské činnosti. Vychází přitom z myšlenky, že veškerá lidská činnost podléhá určitým společným obecným zákonům, které je třeba znát a respektovat, aby bylo dosaženo žádaných výsledků.

Predestinace

Předurčení. Teologické pojetí podle něhož Bůh ze své vlastní vůle určil, kdo bude spasen a kdo ne, nezávisle na zásluhách jedince.

Predikát

Znak, atribut, přívlstek nějakého soudu ve výroku nebo soudu. Logická funkce definovaná pro předmětnou oblast a nabývající určité pravdivostní hodnoty. Predikátem rozumíme i výraz, který je zápisem výrokové funkce.

Premisy

Předpoklady, východiska, usuzování. V logice soudy, resp. výroky, z nichž v úsudku odvozujeme nový soud – závěr.

Prestiž

Sociologická kategorie k označení stupně vážnosti, úcty a obdivu, kterého požívá jednotlivec nebo skupina u ostatních příslušníků společnosti.

Princip

Ve filozofii znamená něco základního, vedoucí ideu, základní pravidlo. V širším slova smyslu označuje to, co obsahuje základní vlastnosti nějaké věci. V logice znamená počáteční výrok dedukce, který se sám nedá z žádného jiného výroku odvodit. Synonymum prvního tvrzení. V epistemologii označuje poučku, kterou se řídí nějaké vědní odvětví, celá teorie, nebo dokonce všechny přírodní vědy.

V normativním smyslu pravidlo, případně mravní norma jednání, vyslovená jednoduchou formou.

Prognostika

Označuje bádání zabývající se budoucností společnosti. Prognostika chce uspořádat přítomnost s ohledem na budoucnost

Prolegomena

Uvedení do vědecké problematiky, výklad základních otázek a metodologických postupů.

Propedeutika filozofická

Průprava, úvod do filozofie. Toto pojetí průpravy do filozofie bylo dědictvím herbartismu, v jehož duchu také byly psány první české středoškolské učebnice logiky a psychologie.

Prostor a čas

Formy existence hmoty, vyjadřující její rozprostraněnost a trvání. Filozofie se zabývá problémy reálnosti a objektivnosti prostoru a času, jejich souvislostí s hmotou.

Prostředí

Ve společenských vědách pojem prostředí znamená souhrn bytostí, podmínek a jevů, mezi nimiž jedinec žije.

Protestantismus

Jedna ze tří hlavních větví křesťanského náboženství. Vznikl z reformace a byl tvořen třemi hlavními směry: luteránstvím, kalvinismem a anglikánstvím. Filozofie protestantismu se soustřeďuje k problematice člověka. Odmítá zprostředkování mezi Bohem a člověkem, zvyšuje důraz na bibli a na možnosti její samostatné interpretace, na osobní víru člověka a na její niternost, odmítá vnější cesty ke spáse.

Protiklad

Dva výrazy se nazývají protikladné, jestliže se vztahují k témuž a jsou opačné nebo kontradiktorické.

Protiklad města a venkova

jeden z nejvýznamnějších projevů a výsledků společenského pohybu, který přinesl v posledních dvou stoletích výrazné ekonomické a sociální změny těchto tradičních subjektů.

Předsokratikové

Historickofilozofický termín, kterým jsou označovány ranní řečtí filozofové VI. – IV. století př.n.l. Patří k nim milétská škola, Herakleitos, Eleáté, pythagorejci, Empedokles, Anaxagoras, zakladatelé řeckého atomismu a sofisté.

Předurčení (predestinace)

Pojem, kterým je vyjadřován názor, že všechny události ve světě jsou předem určeny vyšší vůlí na člověku nezávislé (vůle boží nebo přísná mechanická nutnost).

Přechod kvantitativních změn v kvalitativní a naopak

Jeden ze základních zákonů dialektiky, vysvětlující mechanismus vývoje. Tento zákon konstatuje, že nahromadění nepozorovatelných postupných kvantitativních změn může po dosažení jisté míry vést k podstatným kvalitativním změnám, k přechodu od jedné kvality k jiné.

Přetržitost a nepřetržitost

Pojmy odrážející dialekticky protikladné a jednotu vytvářející vlastnosti materiálních objektů. Přetržitost vyjadřuje to, že všechny formy hmoty jsou relativně samostatné, svébytné, časové a prostorově omezené a navzájem od sebe diferencované. Přetržitost je popřením plynulého přechodu mezi předměty, mezi formami

pohybu. Nepřetržitost se projevuje v celistvosti systémů a postihuje fakt zákonitých přeměn jedné formy pohybu v druhou (tepelný pohyb v mechanický aj.).

R

Racionalismus

Stanovisko, které hlásá suverenitu lidského rozumu, prohlašuje, že nic neexistuje bez důvodu a tudíž nic není nepochopitelné rozumem. Je rozlišován racionalismus absolutní (Platón, Descartes) a racionalismus kritický (Kant). Racionalismus se domnívá, že racionální myšlení může postihnout absolutní pravdu, protože se řídí týmiž zákonitostmi, jakým podléhá příroda. Současný racionalismus opustil představu absolutna a podržuje pro rozum možnost postihnout skutečnost, zejména vědecky zpracovaným poznáním.

Rasismus

Spočívá v přesvědčení o nerovnosti lidských plemen, vzniklém záměnou rasy s národním etnikem nebo kulturním společenstvím, a v domněnce, že méněcenné rasy hubí rasy vyšší svou mravní zkažeností. Rasismus má daleko k tomu, aby vyjadřoval objektivní pravdu a zcela pochybně se dovolává biologických rozdílů. Racionalizace rasistického postoje ve skutečnosti zastírají těžko přiznatelné důvody a jsou jen ospravedlněním nezkrotné agresivity, spojené nejčastěji se strachem z druhých.

Realismus

Termín, kterým se označuje stanovisko předpokládající, že předmět poznání existuje reálně, že objektivní realita je východiskem i cílem procesu poznání. Jsoucnost existuje nezávisle na tom, zda jsme schopni dospět pomocí našeho myšlení k jeho poznání. Známé jsou pojmy: ontologický realismus, realismus obecnin, kritický realismus, realismus v umění a socialistický realismus.

Reflexe

Vědění, které má rozum sám o sobě, myšlení se vrací k sobě samému zejména proto, aby prohloubilo své analýzy.

Reformace

Rozsáhlé společenské hnutí, které znamenalo rozchod s feudalismem, a především s katolickou církví, neboť probíhalo ve formě obrody křesťanství. Reformace všeobecně narušila scholastickou filozofii a zrodila nový směr křesťanského náboženství – protestantismus a spolu s renesancí otevorala cestu novověké filozofii.

Reverzibilita

Vratnost. Vlastnost toho, co lze obrátit. Používá se zejména pro určité logické operace nebo vztahy, které zůstávají platné, i když se přehodí jejich členy.

Revoluce

V politické sociologii náhlá hluboká a často násilná změna režimu, jež nahrazuje staré zřízení novým pořádkem.

Romantismus

Filozofické učení, které v reakci proti osvícenské filozofii znevažuje racionální hodnoty a obhajuje obrazotvornost, intuici, spontánnost a vášeň. Filozofický romantismus, který dopřává významné místo citu pro přírodu a určité formě zbožnosti, se vyvíjí především v Německu, zejména působením Schlegelovým, Fichtovým a Schellingovým. K romantismu se však lidé utíkali i ve 20. století, zejména v obdobích krize racionalismu a zhroucení velkých totalizujících soustav.

Rovnost

Z politického a mravního hlediska rozlišujeme rovnost právní a rovnost skutečnou (materiální). Rovnost právní je obsažena v Deklaraci lidských práv.

Rozdílnost

filozofická kategorie označující nutný moment každé jednoty, zvláštnost každého jevu a charakterizující vnitřní rozpornost věcí. Rozdílnost tak vždy vystupuje jako druhý člen dialektického protikladu totožnosti a rozdílnosti.

Rozmysl a rozum

České výrazy pro pojmy, jimiž někteří filozofové chtěli vyjádřit určitou hierarchičnost racionálního, rozumového stupně poznání.

Rozsah a obsah pojmu

V tradiční logice kategorie označující dvě vzájemně spjaté stránky pojmu. Rozsah je třída předmětů zobecněných v pojmu, obsah je souhrn vlastností (znaků), podle nichž bylo provedeno zobecnění a vyčlenění předmětů v daném pojmu. Mezi rozsahem a obsahem existuje souvislost, kterou ve formální logice vyjadřuje zákon obráceného vztahu.

Rozumění

Ve filozofii života pojem, který vychází z předpokladu, že vedle kauzálního objasňování, jehož používají k poznání přírodní vědy, se jeví nezbytným zvláštní způsob zkoumání člověka, který je představován „spoluprožíváním“ duševních pochodů v jiných jedincích.

Řád

Jeden ze základních rozumových pojmů, který je postaven na racionálním uskupení prostoru, času, čísel, řad i společnosti samé. Rozlišujeme řád logický, matematický a společenský.

Říše

Ve filozofie označuje rozdělení přírody na „tři říše“ – nerostnou, rostlinnou a živočišnou. V protikladu k říši fyzických určení hovoříme o „říši účelů“, abychom označili svět mravnosti, svět praktického rozumu, spočívající v „soustavném spojení“ rozumných bytostí, které nesmějí nikdy zacházet se sebou samými ani s druhými lidmi „jako s prostředky, nýbrž vždycky zároveň jakožto s účely o sobě“. V říši účelů je každá rozumná bytost osobou, tj. bytostí mající neocenitelnou hodnotu.

S

Scientismus

Přesvědčení o neomezené a výlučné platnosti vědy, přecenění funkce vědy v systému kultury. Jen vědecké poznání je relevantním poznáním, lidé a společnost se mají řídit pouze jeho výsledky.

Sémantika

Část jazykovědy zabývající se významem slov, a to buď z historického nebo ze synchronního hlediska. Adjektiva sémantický se používá k vyjádření všeho, co se týká významu slov.

Sémantika logická

Součást logiky zabývající se studiem významu jazykových výrazů, přesněji studiem interpretací. logických kalkůlů.

Sémiotika

Obor zabývající se srovnávacím studiem znakových soustav – od nejjednodušších soustav signalizace až po přirozené jazyky a formalizované jazyky vědy.

Senzualismus

Gnozeologický směr odvozující veškeré poznání z našich počtů, druh empirismu, nazývaný proto i „radikální empirismus“, případně „sanzacionalismus“.

Scholastika

Filozofie pěstovaná na středověkých církevních školách a od XII. století i na univerzitách. Usilovala o vyložení církevní nauky filozofickými prostředky. Představovala ucelený teologicko – filozofický systém křesťanského náboženství.

Skepticismus

Filozofický směr, který vychází z gnozeologické problematiky a vyzvedá jeho hlavní princip pochybnost. Popírá nebo omezuje lidské poznání cestou pochybnosti o jeho jistotě, hodnověrnosti nebo obecné platnosti.

Skupina společenská

Jedna ze základních sociologických kategorií k označení určitého množství lidí, kteří jsou spojeni systémem vztahů institucionálně řízených, kteří uznávají určité hodnoty, liší se nějakými znaky od jiné skupiny lidí a jsou si této odlišnosti vědomi. Společenské skupiny se dělí na formální a neformální.

Skutečnost a možnost

Filozofické kategorie, které umožňují zachytit pohyb, vývoj, změnu i determinovanost v objektivním světě.

Smysl a význam

Významem jazykového výrazu rozumíme obvykle předmět, který je označen daným výrazem, smyslem výrazu rozumíme jeho myšlenkový obsah, tj. v daném výrazu obsaženou informaci, na jejímž základě vztahujeme výraz k tomu či onomu předmětu.

Sociabilita

Charakterizuje toho, kdo rád žije ve společnosti druhých, nebo označuje způsobnost žít ve společnosti. Ve filozofii je to rys vlastní člověku, to, co způsobuje, že člověk žije přirozeně ve společnosti, jak tvrdí autoři popírající především tezi o společenské smlouvě.

Socialismus

Politická a ekonomická koncepce vedená ideálem spravedlnosti a bratrství. Snahou socialismu je podřízení individua společnosti, která má funkční strukturu a stanoví si za cíl vítězství obecného dobra nad individuálním zájmem.

Sofizma

Tvrzení zdánlivě logické, které však dospívá k nepřijatelnému závěru buď svou absurditou, nebo záměrně nesprávným užitím pravidel dedukce.

Solipsismus

Filozofické učení, podle něhož jedinou realitou je individuální „já“ a jeho vědomí, ostatní svět existuje pouze v představách solipsisty.

Soud

Myšlenka, kterou lze vyjádřit oznamovací větou, výrokem. Mezi soudy nepatří myšlenky, jež nemají pravdivostní charakteristiku (otázky, příkazy, prosby aj.) Z logického hlediska soud spočívá ve vytčení vztahu mezi dvěma nebo více termíny.

Spiritualismus

Učení charakteristické pro mnohé filozofické směry. Spiritualismus se týká povahy bytí a tvrdí, že substanciální realita ducha či duše je autonomní vůči hmotě a tělu.

Společnost

V širokém slova smyslu označuje každý soubor jedinců, v němž existují stabilní vztahy a vzájemné služby. V užším slova smyslu označuje soubor lidí, jejichž vztahy jsou řízeny institucemi, eventuálně zajištěny sankcemi, které dávají každému členu společnosti pocítit váhu kolektivního momentu. Tato právní organizace individuí tvoří občanskou společnost.

Spravedlnost

Na jedné straně tento pojem zahrnuje morální princip požadující respektování právní normy, na straně druhé ctnost spočívající v respektování práv druhých.

Stát

Novověké slovo, zavedené Machiavellim na označení organizované společnosti, která má vládu, jíž je vyhrazen výkon moci a práva, a chápe se jako právní, mocenský, případně morální subjekt vůči jiným podobně organizovaným společnostem. Zahrnuje politické, právní a vojenské instituce.

Státní zájem

Zásada, které se dovolává stát, aby se ospravedlnil, když musí pro dosažení svých cílů nebo zajištění vlastní nedotknutelnosti postupovat v rozporu s mravními principy.

Stoicismus

Stoické učení, které z kynismu přejalo myšlenku, že štěstí spočívá v nezávislosti na vnějších okolnostech. Stoikové rozvíjeli moudrost založenou na úsilí a na mravní hodnotě úmyslu. Stoický učenec, žijící v souladu s rozumem, tj. s přírodou, nalezne klid duše (ataraxii) tehdy, když od sebe odvrhne vše, co by jej mohlo znepokojovat. Ctnost, která spočívá na absenci vášně, vede k obecnému ovládnutí vůle a úsudku.

Struktura

Strukturu tvoří soubor prvků, přičemž každý prvek má smysl pouze ve vztahu k ostatním a modifikace byť jediného prvku vede k modifikaci celku. S pojmem struktury se setkáváme v matematice a v biologii, stejně jako ve společenských vědách – v nichž je obvykle přejímán z jazykovědy. Je však možné říci, že jejím předobrazem je vnitřní účelovost v kantovském smyslu. Struktura není ve zkoumaném předmětu, spíše je to abstraktní vysvětlující model, vypracovaný na základě analýzy předmětu, přičemž prvky modelu odpovídají prvkům vyplývajícím z této analýzy.

Strukturalismus

Představuje analytickou metodu výzkumu, která dává přednost hledání struktur organizujících určitou oblast.

Substance

Podstata, doslova to, co trvá, „stojí“ jako jakýsi základ „pod“ měnícími se stavy a vlastnostmi, to, co se může rozmanitě projevit, avšak samo zůstává stálé a v sobě totožné.

Svědomy

Schopnost individuálního vědomí posoudit se zřetelem k pojmům dobra a zla různá chování, ať už jde o chování vlastní nebo chování druhých. Není-li takové posouzení bezprostředně jasné, mluví se o otázce svědomí, kdy soudnost váhá mezi hodnotami zdánlivě stejně žádoucími, ačkoli si navzájem odporují.

Svět

Pojem uplatněný na člověku odkazuje k fenoménům vědomí, například ve výrazu vnitřní svět, považovaném za protiklad vnějšího světa smyslových předmětů. Pro fenomenologii vnější svět a svět lidských vztahů mají svůj existenciální význam, odlišný od objektivního a vědeckého poznání.

Sylogistika

Učení o zvláštním druhu úsudku, o tzv. sylogismu. Historicky první logická teorie, zformulovaná již Aristotelem. Jejím základním úkolem je objasnit obecné podmínky, kdy z výroků obsahujících obecné kladné, obecné záporné vyplývá nutně určitý závěr a kdy nevyplývá. Každý sylogismus se skládá ze tří výroků: ze dvou premis a ze závěru. Výroky, jež obsahují termín nevyskytující se v závěru /tzv. střední termín), tvoří premisy sylogismu („každé A je B, ale C je A, tudíž C je B“, kde A je střední člen, který zprostředkuje mezi B a C).

Symbol

V logice jím rozumíme vizuální objekt, který vedle tvarové charakteristiky má významovou charakteristiku, tj. něco označuje, něco znamená.

Synkrisie

Termín, kterým J.A.Komenský označoval svoji srovnávací metodu poznání. Navazovala na metodu analytickou a syntetickou a měla nejen pomáhat při objevování, ale zároveň při vytváření jednotného a uceleného obrazu světa.

Systém

Složený, uspořádaný celek. Strukturovaná soustava prvků, které se navzájem ovlivňují nebo řídí stejnými pravidly a tvoří z nějakého hlediska uzavřený celek.

Škola

Ve filozofii představuje skupinu filozofů, kteří pod vedením mistra na určitém místě hlásají společnou nauku. Tak se mluvilo o Platónově akademii, o Aristotelově Lyceu ad. Zejména v současnosti znamená v širším smyslu skupinu myslitelů, umělců či vědců, kteří se hlásí k témuž proudu. Tak jsou známé školy: alexandrijská, analytická, bádenská, cambridžská, dialektická, elidsko-eretrijská, hedonistická, hegelova, imanentní, škola jemn, kodaňská, kynická, kyrénská, marburská, megarská, milétská, peripatetická, prešovská, skotská aj.

T

Taoismus

Vedle konfucianismu nejvýznamnější proud čínské filozofie. Člověka pojímá jako bytost přírodní. Jejím ústředním pojmem je Tao (cesta), který vyjadřuje fakt, že vše ve světě existuje a děje se samo od sebe, že to nemá žádnou další příčinu. První ateistický systém v čínských dějinách.

Tautologie

V logice označuje větu, jejíž přísudek opakuje podmět, a to buď v identických výrazech, nebo ne. Např. Nebe je modré, protože má modrou barvu.

Technokratismus

Soudobé sociologické učení. Vzniklo v USA na základě učení ekonoma T. Veblena. Významně se rozšířilo ve 30. letech. Ekonomicko-technická efektivnost je chápána jako jediné měřítko organizace společenských vztahů.

Teismus

Filozoficko-teologický názor, vyrůstající z představ monoteistických náboženství. Bůh je interpretován v objektivně idealistickém smyslu a podle toho je také vy-

světlován vztah boha a světa. Bůh je pojat jako nadpřirozená, absolutní a rozumná bytost, která je světu transcendentní, tj. existuje mimo svět a nad světem, a ovšem i před světem jako jeho stvořitel.

Teleologie

Filozofické učení o účelnosti všech přírodních a společenských jevů. Z tohoto hlediska má nejen člověk, ale všechny přírodní jevy nějaký předem daný cíl, ke kterému spěje jejich vývoj. Termínu teleologie po užíváme k označení určité teorie a určitého filozofického principu v názorech na existenci účelnosti.

Teodicea

Ospravedlnění boha. Obvyklý název nábožensko-filozofického pojednání, jejímž cílem je vysvětlení rozporu mezi vírou ve všemohoucího boha a existencí zla.

Teologie

Bohosloví, nauka o bohu, jeho vlastnostech a vztazích ke světu a člověku.

Teorém

V soudobé formální logice a matematice každá věta teorie dokázaná (odvozená) na základě aplikace pravidel odvození na axiomy této teorie.

Teorie

Systematicky uspořádaný celek, spočívající na obecných hypotézách, usilující o vysvětlení nějakého jevu a aplikovaná v oblasti experimentálních věd, přispívá ke zdokonalování vědecké konstrukce.

Teorie a praxe

Filozofická kategorie označující duševní a materiální stránku společensko-historického procesu poznání a přetváření světa. Jsou to dva základní momenty jednotného, specificky lidského odrazu světa. V obecném smyslu se moderní dialektické myšlení snaží pojímat přesněji vztahy mezi teorií a praxí připouštějíc, že každý pokrok v oblasti teorie se může odrazit v praxi, kdežto každá překážka, která se objeví v praxi, vyvolá potřebné úsilí o teoretické zpracování.

Totalita konkrétní

Základní metodologická princip dialektického zkoumání společenské skutečnosti. Jeho výchozí tezí je, že každý jev může být pochopen jako moment celku.

Totalitarismus

Označení pro politickou koncepci, podle které jsou lidé podřízeni nadvládě sociálních nebo politických instancí, autoritářským způsobem kontrolujících osoby a jednání jednotlivců podle zásady státního zájmu a na úkor práv jednotlivců.

Transcendence

Termín pro označení toho, co je vzhledem k určité věci mimo tuto věc samu. V čistě filozofickém významu předpokládá transcendence nějakou podstatu absolutně přesahující nebo radikálně odlišnou.

Transcendentální

Termín, který je opakem empirického, znamená podle Kanta to, co je v našem objektivním poznání apriorní a co naši zkušenost podmiňuje. Je nezávislé na zkušenosti, ale přesto je tato zkušenost jedinou legitimní oblastí aplikace.

Třída

Množina prvků vyčleněných podle určitého znaku, tento souhrn chápeme jako celek. Předměty tvořící třídu nazýváme prvky třídy. Třidu definujeme těmi vlastnostmi, které jsou společné všem jejím prvkům.

Třída společenská

Skupina jedinců, kteří zauímají stejné společenské postavení, aniž je to zakotveno institucionálním způsobem. Současná společenská mobilita dovoluje jednotlivcům relativně snadno přecházet z jedné třídy do druhé, a to v míře, jak se třídní společnost stále více určuje výhradně podle ekonomických kritérií.

U

Účelnost

Stránka a projev složitěho příčinného vztahu a zákonitého vývoje organického světa, společenských systémů, činnosti člověka apod.

Universalia

Termín středověké filozofie k označení idejí, obecných výrazů či pojmů. Kategorie definované Aristotelem. Spor o universalie postavil proti sobě stoupence nominalismu, pro něž obecným pojmům neodpovídá žádná skutečnost, a stoupence realismu, navazující na platónské tradice, kteří naopak tvrdili, že obecniny mají reálnou existenci.

Úsudek

V tradiční logice výraz pro takové spojení soudů, v němž poslední soud odvozujeme ze souboru předcházejících (premis).

Úsudek bezprostřední

V tradiční logice úsudek, v němž závěr bezprostředně jen z jedné premisy. Náleží sem kontrapozice, úsudky podle logického čtverce aj. Od bezprostředního úsudku se liší zprostředkované úsudky, které mají alespoň dvě premisy. Moderní logika však tento pojem nepoužívá.

Utilitarismus

Etické stanovisko, záležející ve snaze odvodit veškeré lidské jednání a veškeré mravní hodnoty a kategorie z prosté užitečnosti čehokoli pro lidské individuum. Utilitaristická morálka představuje teorii, jež umožňuje určit takové techniky, které vedou k zajištění maximálního blaha pro jednotlivce.

V

Válka

Prostředek uskutečňování politiky metodami násilného ozbrojeného boje.

Věc a vlastnost

Pojmy označující libovolný objekt našeho zkoumání, libovolnou část, stránku, rys objektivního světa. Pojem věc bývá asociován s předmětem ve smyslu pevného tělesa, které bylo považováno za substrát, nositele nekonečného množství vlastností. Vlastnost v tomto pojetí označuje určití stránky věcí. Věc je charakterizována ce-listvostí vlastností, jejichž prostřednictvím je spjata a vzájemně působí na jiné věci a jejich vlastnosti.

Věda

Propracované a obecné rozumové poznání, vycházející z pozorování, rozvažování nebo experimentu. Předmětem vědy je odhalování a formulování zákonů, jimiž se řídí jevy, a pak sestavování teorií z těchto zákonů. Metodou vědy je zjišťování a studium faktů, logické myšlení a výstavba, dokazování a ověřování poznatků obecnou zkušeností, experimentem, praxí, logickou nerozporností, úsilí o exaktnost a jednoznačnost.

Vědomí

Vědomí jakožto „bezprostřední danost“ vymezuje nejprve přítomnost subjektu vůči sobě samému a jeho vztah ke světu. Jako pole vědomí se rozumí souhrn jevů, přítomných v individuálním vědomí v daném okamžiku.

Vědosloví

Nauka o vědě. Teorie vědy. Bylo obvykle chápáno jako součást problematiky formální logiky. V posledních letech se stalo relativně samostatnou vědou o vědě.

Verifikace

Ověřování pravdivosti výroků (hypotézy), a to buď zkušeností, nebo logickým důkazem. Specifický význam má tento termín v logickém pozitivismu, pragmatismu, operacionalismu a fenomenologii.

Víra

V běžném smyslu synonymum platné jistoty, záruky, nebo dodržení závazku, vyskytuje se ve spojení jako „v dobré víře“ apod. Také přesvědčení o něčem, pro co nejsou rozumové důkazy.

Vitalismus

Koncepce ve filozofii i v přírodních vědách, která v protikladu k tzv. mechanicismu hledá specifičnost a podstatu živé hmoty a jejího vývoje v působení zvláštních, zpravidla nemateriálních životních sil nebo principů.

Voluntarismus

Filozofický směr, vykládající vůli jako základní princip bytí anebo alespoň jako základní funkci v duševním a morálním životě člověka.

Vůle

To, čím je vedeno vědomé jednání člověka, zaměřené na nasazení vhodných prostředků a dosažení určitých vědomě vybraných cílů.

Výrok

V moderní logice věta určitého jazyka, která může být pravdivá nebo nepravdivá a o níž je možné tvrdit, že předpokládá soud, alespoň potenciální.

Vztah

Moment souvislosti všech jevů podmíněný materiální jednou světa. Vztahy mezi předměty existují právě tak objektivně jako existují předměty samé. Předměty neexistují mimo vztahy. Existence jakékoli věci je závislá na všech vztazích této věci k ostatnímu světu. Veškeré vlastnosti věcí se projevují v jejich vztazích k ostatním předmětům. Vývoj předmětu vede ke změnám jeho vztahů s ostatními předměty.

Z

Zákon

Pojem vychází buď od pojmu pravidla, nebo od pojmu nutnost. V prvním případě jde o zákon ve smyslu právnickém nebo-li zákon pozitivní, vycházející z politické moci a vedený záměrem usměrňovat jednání určité společnosti. V rozšířeném

chápání k tomuto významu náleží také neupřesněná nepsaná pravidla či povinnosti ukládané společenským vědomím. A konečně jde o normu morální.

Zkušenost

Smyslově empirický výraz vnějšího světa. Jestliže zdroj poznání vzniká uvědoměním si opakovaných smyslových vjemů, jedná se o zkušenost vnější. Garantem zkušenosti jsou představy paměti a dále logické struktury, pojmy, soudy aj. Zkušenost vnitřní se získává pozorováním vlastních reakcí na vnější podráždění.

Znak

Pojem filozofie, logiky, jazykovědy a jiných oborů souvisejících s analýzou lidské činnosti. Vjem určující informaci o nějaké věci, která není přímo vnímaná či vnímatelná. Nejčastěji znakem rozumíme smyslově vnímatelný předmět, operaci nebo událost ukazující, označující, reprezentující jiný předmět, jinou operaci, událost, subjektivní útvar apod. Tato charakteristika zachycuje podstatnou zvláštnost znaku, ale bere v úvahu jen jeden ze vztahů, jejichž soustava vytváří znak.

Vypracujte:

1. Která z definic filozofie výchovy je vám bližší a proč
2. Čím se zabývá filozofie výchovy
3. Definujte formální, neformální a informální výchovu
4. Co představuje sociologie výchovy
5. Jmenujte hlavní témata současné pedagogické antropologie
6. Hlavní cíle antropologie - jmenuj
7. V kterém období je edukace integrální součástí filozofie
8. Kdo je autorem ideje všeobecné edukace
9. V kterém období se dostává edukace do izolace ve vztahu k filozofii
10. Vyjmenujte hlavní omyly herbartismu
11. Definujte jednotlivé archetypy výchovy
12. Vyjmenujte některé základní otázky filozofické reflexe výchovy a vzdělávání
13. Vyjmenujte pojem Paidei a Educatio
14. Třetí archetyp podle Palouše – popište
15. Tři fáze scholastiky
16. Základní otázky scholastiky, realismu a nominalismu
17. Vysvětlete paradigma lidství
18. Srovnajte jednotlivá paradigmatu v průběhu vývoje
19. Definujte individualistickou a univerzální osobnost
20. V čem spočívá „pedagogika osvobození“
21. Jaký význam pro edukaci má duchovědná filozofie

Antropologické a axiologické východiská pedagogiky. In Pedagogika.sk.č.2 s. 108-118Kudláčková B. 2008.

ANZENBACHER, A. Úvod do filozofie. Praha : SPN,1990.

BĚLOHLÁVEK, František. Organizační chování. 1. vyd. Olomouc: Rubico, 1996. 343 s. ISBN 80-85839-09-1.

BENYOVSZKY, L a kol. Filosofická propedeutika I. a II. Praha : Sofis, 2001.

BERTRAND, Y. Soudobé teorie vzdělávání. Praha : Portál, 1998.

-
- BLECHA, I. Filosofická čítanka. Olomouc : Nakladatelství Olomouc, 2000.
- BREZINKA, W. Filozofické základy výchovy. Praha : Zvon, 1996.
- BREZINKA, Wolfgang. Východiska k poznání výchovy. 1. vyd. Brno: L. Marek, 2001. 310 s. ISBN 80-86263-23-1.
- CORETH, E. Co je člověk? Praha: Zvon, 1996.
- ČÁP, Jan. Celkový způsob výchovy. In Psychologie pro učitele. 2. vyd. Praha: Portál, 2007. Kapitola 8, s. 303-326. ISBN 978-80-7367-273-7.
- DEWEY, J. Demokracie a výchova. Praha: Jan Leichter, 1932.
- DRAPELA, V. J. Přehled teorií osobnosti. Praha: Portál 1997.
- FEARN, N. Jak a o čem přemýšlejí filozofové. Od antiky k postmoderně. Pra-ha : Portál, 2004.
- FERRY, L. Rozumět životu. Praha : Rybka, 2008.
- Filosofický slovník. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1998.
- GESSEN, S. Filosofické základy pedagogiky. Praha : Československá gra-fická Unie, 1936.
- GOLDOVÁ, Anne. Řízení současné školy. O práci učitelů na střední úrovni ří-zení. 1. vyd. Žďár nad Sázavou: Fakta, 1998. 164 s. ISBN 80-902614-0-X.
- GRENZ, S. Úvod do postmodernismu. Praha : Návrat domů, 1997.
- HABERMAS, J. Budoucnost lidské přirozenosti. Na cestě k liberální eugenice? Praha: Filosofia, 2003.
- HAWKINS, Peter, SHOHET, Robin. Supervize v pomáhajících profesí. 1. vyd. Praha: Portál, 2004. 202 s. ISBN 80-7178-715-9.
- HENDL, Jan. Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace. 1. vyd. Praha: Portál, 2005. 407 s. ISBN 80-7367-040-2.
- HLADÍK, Jakub. Humanizační funkce výchovy směrem k respektování lidských práv. In Hledání kořenů výchovy v současné společnosti. Vydání nevedeno. Brno: Paido, 2006, ISBN 80-7315-131-6. s. 121-127.
- CHUDÝ, Štefan. Konkretizácia východísk výchovy v súčasných koncepciách. In Hledání kořenů výchovy v současné společnosti. Vydání nevedeno. Brno: Paido, 2006. ISBN 80-7315-131-6. s. 33-45.
- ÍLÝ, J. Základy filosofie a psychologie. Praha : Eurolex Bohemia, 2005.
- JASPERS, K. Úvod do filosofie. Praha : Karolinum, 1991.

-
- JUDT, T. Povojnová Európa. História po roku 1945. Bratislava: Slo-
vart, 2007.
- K filozofii výchovy. Praha, Karolinum Pascal B. 1909.
- KING, P. J. Sto filozofů. Život a dílo největších světových myslitelů.
Praha : Metafora, 2007.
- KOLÁŘ, P., SVOBODA, V. Logika a etika: Úvod do metaetiky. Pra-
ha: Filosofický ústav AV ČR, 1997.
- Komenský J. A. 1982. Labyrint světa a ráj srdce. Praha, OdeonKuče-
rová S. 2011.
- Kratylos, Praha, OikoymenhPrůcha J., Mareš J., Walterová E. 2009.
Pedagogický slovník. Praha, Portál.
- KRUŽÍK, J., NOVOTNÝ, J. (Ed.). Nietzsche a člověk: kořeny filoso-
fické antropologie v myšlení Friedricha Nietzscheho. Praha: Univer-
zita Karlova, Fakulta humanitních studií, 2005.
- KUČEROVÁ, S. Člověk, hodnoty, výchova. Prešov : ManaCon,
1996.
- KUČEROVÁ, S. Člověk, hodnoty, výchova: Kapitoly z filozofie vý-
chovy. Prešov: ManaCon, 1996.
- KUČEROVÁ, S. Chybná východiska a mylné předpoklady antipeda-
gogiky. In Pedagogická orientace, 1999, č. 2, s. 100-105.
- LIESSMANN, K., ZENATY, G. O myšlení. Úvod do filozofie.
Olomouc : Vo-tobia, 1994.
- LIPOVETSKY, G. Éra prázdnoty. Úvahy o současném individualis-
mu. Praha: Prostor, 1998.
- LIPOVETSKY, G. Soumrak povinnosti. Bezbolestná etika nových
demokratických časů. Praha: Prostor, 1999.
- MACHOVEC, M. Smysl lidské existence. Praha : Akropolis, 2002.
- MAREŠ, Jiří, a kol. Učitelovo pojetí výuky. 1. vyd. Brno: Masaryko-
va univerzi-ta, 1996. 91 s. ISBN 80-210-1444-X.
- MOSER, F. Malá filozofie pro nefilozofy. Olomouc : Votobia, 2005.
Myšlenky. Praha, LaichterPelcová N. 2010.
- NAKONEČNÝ, M. Encyklopedie obecní psychologie. Praha: Aka-
demia 1998.
- NAKONEČNÝ, Milan. Sociální psychologie. 1. vyd. Praha: Acade-
mia, 1999. 287 s. ISBN 80-200-0690-7.
- NEFF V. Filosofický slovník pro samouky neboli Antigorgiás. Praha
: Mladá fronta, 1993.

-
- O společenské smlouvě, Aleš Čeněk Skalková J. 2004. Pedagogika a výzvy nové doby. Brno, Paido
- OLŠOVSKÝ J. Slovník filosofických pojmů současnosti. Praha : Erika – Pet-ra, 1999.
- OSBORNE, R. Filozofie. Praha : Portál, 2006. PATOČKA, J. Péče o duši. Praha : OIKOYMENH, 1999.
- PALOUŠ, R. Čas výchovy. Řím : Římská křesťanská akademie, 1987.
- PALOUŠ, R. K filosofii výchovy. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991.
- PALOUŠ, Radim. K filosofii výchovy. 1. vyd. Praha: SPN, 1991. 119 s. ISBN 80-04-25390-3. 31.
- PATOČKA, Jan. Filosofie výchovy. Vydání neuvedeno. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 1997. 66 s. ISBN 0862-4461. 32.
- PELCOVÁ, N. Filozofická a pedagogická antropologie. Praha : Karolinum, 2000.
- PELCOVÁ, N. Vzorce lidství. Filosofie o člověku a výchově. Praha: ISV nakladatelství, 2001.
- PINC, Z. Fragmenty k filosofii výchovy. Praha : OIKOYMENH, 1999.
- Pojem krize v dnešním myšlení. Praha: Filozofický ústav ČSAV, 1992.
- PROKOP, J. Schoenebeckova postpedagogika. In Pedagogická orientace, 1999, č. 1.
- PRŮCHA, J. Moderní pedagogika, Praha: Portál 1997.
- PRŮCHA, J. Přehled pedagogiky. Praha: Portál, 2000.
- PRŮCHA, Jan, WALTEROVÁ, Eliška, MAREŠ, Jiří. Pedagogický slovník. 4. vyd. Praha: Portál, 2008. 322 s. ISBN 978-80-7367-416-8.35.
- RICKEN, F. Obecná etika. Praha: Oikoymenh, 1995.
- Rousseau J. J. 1949. Rozprava o původu nerovnosti mezi lidmi Rousseau J. J. 2002.
- SCRUTON, R. Krátké dějiny novověké filosofie. Od Descarta k Wittgenstei-novi. Brno : Barrister & Principial, 2005.
- SCHOENEBECK, H. Život s dětmi bez výchovy. Univerzita Pardubice, 1997.

-
- Skarupská H. 2012. Úvod do sociální problematiky. Olomouc, VUP-
Skarupská H. 2013 Pedagogická antropologie. Olomouc, VUPSokol
J. 2008.
- SLOTERDIJK, P. Pravidla pro lidskou ZOO. Odpověď na Heideggerův dopis O humanismu. In Aluze, 2000, č. 3, s. 70-85.
- Sociologický slovník. Praha, KarolinumPlaton 1994.
- SOKOL, J. Malá filosofie člověka. Slovník filosofických pojmů. Praha : Vyšehrad, 1998.
- SPAEMANNO, R. Základní mravní pojmy a postoje. Praha : Svoboda, 1995.
- STARK, Stanislav, DEMJANČUK, Nikolaj, DEMJANČUKOVÁ, Dagmar. Kapitoly z filosofie výchovy. 1. vyd. Dobrá Voda u Pelhřimova: Aleš Čeněk, 2003. 183 s. ISBN 80-86473-56-2.
- STUHLÍKOVÁ, Iva. Od implicitních teorií k implicitním pedagogickým znalostem. In Od implicitních teorií výuky k implicitním pedagogickým znalostem. Vydání neuvedeno. Brno: Paido, 2005a. s. 9-16.
- STARK, Stanislav. Filosofie výchovy jako filosofie lidské aktivity a dialogu. 1. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2006. 183 s. ISBN 80-7380-012-8. 39.
- STORIG, H. J. Malé dějiny filozofie. Praha : Zvon, 1996.
- ŠMAJS, J. Filosofie psaná kurzívou. Brno : Doplněk, 2003.
- ŠVEC, V., MUSIL, R. Vliv pedagogických intervencí na změnu studentova pojetí výuky. Pedagogická orientace, 2003, č. 2, s. 61-82. ISSN 1211-4669.
- TALEB, N. Černá labuť. Praha: Paseka, 2011
- Teorie výchovy. Praha, Grada.Varenne H. 2007.
- Topológia človeka ve vztahu k výchově. Trnava, Pdf Malina a kol. 2012.
- TRETERA, I. Nástin dějin evropského myšlení. Praha ; Lito-myšl : Paseka, 2006.
- VALIŠOVÁ, A. a kol. Autorita jako pedagogický problém. Praha: Karolinum, 1998.
- Vybrané otázky filozofie výchovy. Praha, Pdf UK
- Výchova jako teoretický problém. Ostrava, Amosium Petrusek a kol. 1996.
- VYSKOČIL, I. Vždyť přece létat je snadné. Praha : Bookman, 2006
- Vzorce lidství. Praha, KarolinumPelikán J. 1995.

© Ladislav Zapletal, Michael Macrone, Gabriela Gabrhelová

Název:	Úvodní do filozofie výchovy - souvislosti
Autor:	Ladislav Zapletal, Gabriela Gabrhelová, Michael Macrone
Vyšlo:	2019
Počet stran:	188
Náklad:	výtisků
Určeno:	učební text pro studenty Vysoké školy DTI
Copyright:	Vysoká škola DTI

Tato publikace neprošla redakční a jazykovou úpravou.